

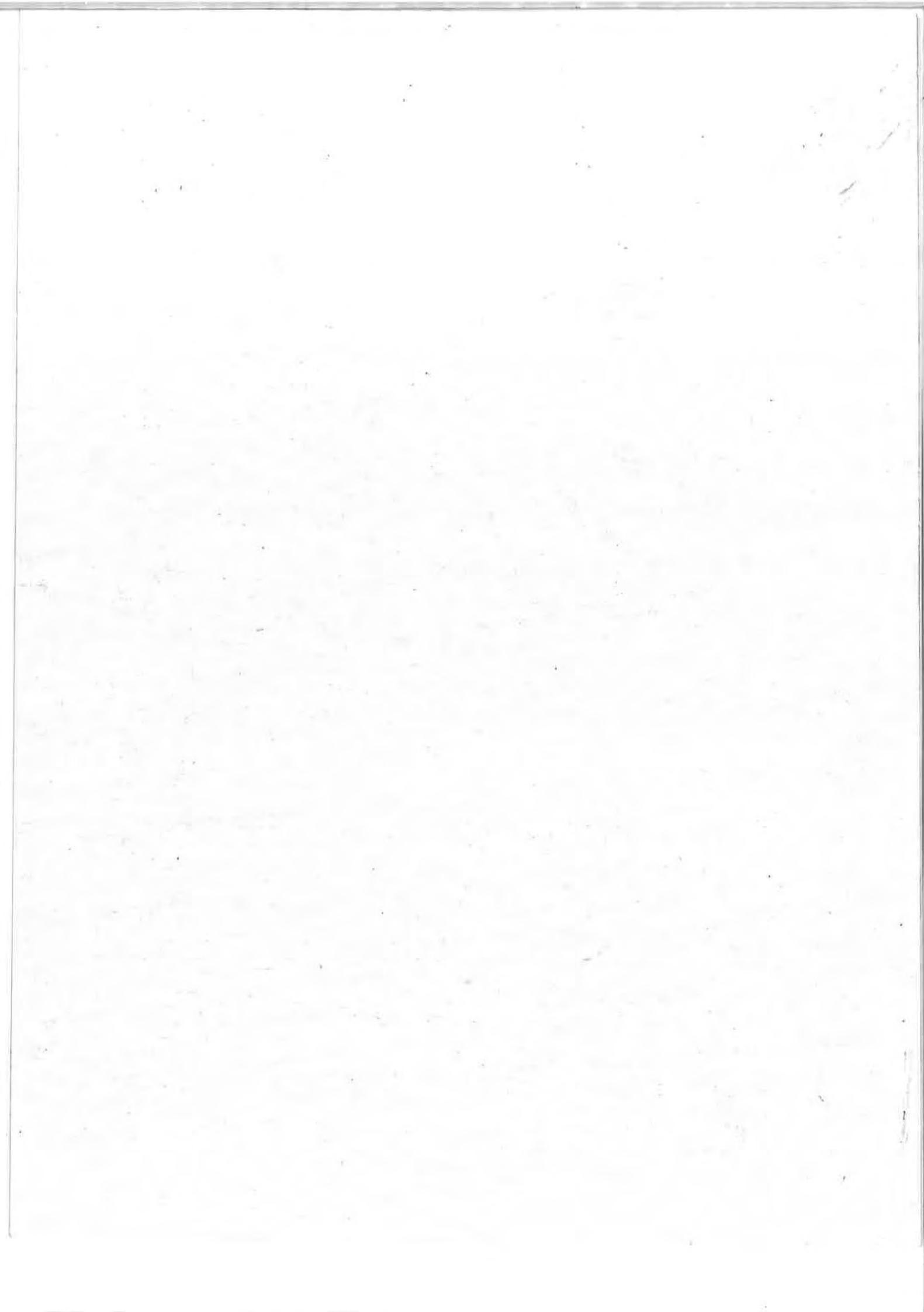
यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HIS 280

प्राचीन भारत
(प्रारंभ ते यादव काळ)

१. प्राचीन भारताची सांस्कृतिक ओळख (प्रारंभ ते ख्रिस्तपूर्व ६००)

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
ज्यानगंगा धरोधरी
मुक्त विद्यापीठ

HIS 280

प्राचीन भारतः प्रारंभ ते यादवकाळ

पुस्तक पहिले

प्राचीन भारताची सांस्कृतिक ओळख (प्रारंभ ते ख्रिस्तपूर्व ६००)

लेखक : प्रा. डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर

घटक १ : प्राचीन भारत संकल्पना, स्वरूप व व्याप्ती	१
घटक २ : भारतीय मानवाची वाटचाल व वसाहती	१२
घटक ३ : सांस्कृतिक जीवनाचा उदय व विकास	२२
घटक ४ : वैदिक व उत्तर वैदिक कालखंड	३६
घटक ५ : जैन, बौद्ध धर्म व महाकाव्यांचा कालखंड, चार्वाकादी पंथांचा उदय व विकास	५३

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : डॉ. आर. कृष्णकुमार

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा परिषद

डॉ. रमेश वरखेडे

संचालक

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. पंडित पलांडे

संचालक

वाणिज्य व व्यवस्थापनशास्त्र विद्याशाखा
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. नारायण चौधरी

प्रपाठक

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. नरेंद्र बोखारे

प्रपाठक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. उमेश राजदेवकर

वरिष्ठ अधिव्याख्याता

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्रीमती शिवरंजनी पांडे

अधिव्याख्याती

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. शरणकुमार लिंबाळे

प्रपाठक

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. सुरेश पाटील

अधिव्याख्याता, विद्यार्थी मूल्यमापन तंत्रज्ञान केंद्र
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. नामदेवराव शिंदे

सहायक संचालक

विभागीय व अभ्यासकेंद्र व्यवस्थापन केंद्र
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. विजयकुमार पाईकराव

अधिव्याख्याता

शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. यशवंत कळमकर

२४१०, सोनगीर वाडी

वाई ४१२ ८०३

प्रा. हिंदुराव वायदंडे

सहा. ग्रथपाल, आय.आय.टी.

मुंबई

श्री. महेश म्हात्रे

संपादक, नागपूर तरुण भारत

नागपूर

प्रा. शैलेंद्र देवळणकर

१५, रुक्मिणी अपार्टमेंट

चेतनानगर, औरंगाबाद

डॉ. सरल धारणकर

१२, आंकार, पाटील लेन नं. ३

कॉलेज रोड, नाशिक - ५

तज्ज्ञ सल्लागार (इतिहास)

डॉ. हरिभाऊ अ. फडके

(सेवानिवृत्त प्राध्यापक, कुरुक्षेत्र विद्यापीठ)

'अंकुर', फ्लॉट नं. २, बिल्डिंग नं. ३
नरसिंहनगर, नाशिक

डॉ. सुहास राजदेवकर

इतिहास विभाग, बिट्को कॉलेज
नाशिकरोड

डॉ. राजा दीक्षित

इतिहास विभाग, पुणे विद्यापीठ
गणेशखिंड, पुणे

प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर

१२, आंकार, पाटील लेन नं. ३
कॉलेज रोड, नाशिक - ५

डॉ. ना. गो. भवरे

पद्मपाणी, फ्लॉट नं. १८, बिल्डिंस
सोसायटी, नंदनवन कॉलनी

औरंगाबाद

डॉ. आर. एस. गायधनी

(सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख स.
प. महाविद्यालय, पुणे)

३०, मॉडेल कॉलनी, कॉलेज रोड,
नाशिक

प्रा. उमेश बगाडे

इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब
आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद

डॉ. प्रभाकर देव

रघुकुल, ६२-अ, गणेशनगर, नांदेड

प्रा. डॉ. आर. एस. मोरवंचीकर

(सेवानिवृत्त विभाग प्रमुख, सेंटर फॉर
टुरिझ़ अंड मिनिस्ट्रीशन, औरंगाबाद)

१६, संभाजीनगर, पहाडासिंगपुरा,

मकबन्याच्यामारे, औरंगाबाद

प्रा. डॉ. शांता कोठेकर

इतिहास विभाग, नागपूर विद्यापीठ
नागपूर

प्रा. डॉ. ज. वि. नाईक

(सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख,
मुंबई विद्यापीठ)

१२/२६८, स्वरंगंगा, चैतन्यनगर

वाकोला ब्रिजजवळ, सांताकूझ
(पश्चिम), मुंबई

डॉ. अरुण भोसले

इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ
कोल्हापूर

लेखक

अभ्यासक्रम संयोजक

संपादक

प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर
१२, आंकार, पाटील लेन नं. ३
कॉलेज रोड, नाशिक - ५

श्री. उमेश राजदेवकर
वरिष्ठ अधिव्याख्याता
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ. नाशिक

प्रा. र. ना. गायधनी
३०, मॉडेल कॉलनी, कॉलेज रोड
नाशिक

निर्मिती

श्री. आनंद यादव

व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

(First edition developed under DEC development grant.)

© २००३, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक □ प्रथम प्रकाशन : जानेवारी २००३ □ प्रकाशन क्रमांक : ११६७

□ अक्षरजुलणी : अक्षर डी.टी.पी. युनिट, नाशिक

□ पुनर्मुद्रण : ऑगस्ट ०५, जून ०६, फेब्रु ०७, एप्रिल ०८, एप्रिल ०८, डिसें. ०८, मार्च ०९, जून ०९, सप्टेंबर ०९, नोवेंबर ०९, मे १०, मे ११, मे १२, ऑगस्ट १३.

□ मुद्रक : ओरिएंट प्रेस लि., एल-३१, एम.आय.डी.सी. एरिया, तारापूर, जि. ठाणे.

□ प्रकाशक : डॉ. प्रकाश अतकरे, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

ISBN 81-8055-030-3

(HIS 280-1)

कुलगुरुंचे मनोगत

द्वितीय वर्ष बी.ए. यशस्वीरित्या पूर्ण केल्याबदल प्रथमतः आपले हार्दिक अभिनंदन...!

आता आपण तृतीय वर्षात प्रवेश घेतला आहे. पुनर्चित अधिष्ठान अभ्यासक्रमात तृतीय वर्ष बी.ए. शिक्षणक्रमात काही आमूलाग्र बदल करण्याचे विद्यापीठाने ठरविले व तशा प्रकारचे बदल करण्यात येत आहेत. पूर्वीचा बी.ए. शिक्षणक्रम हा १६ श्रेयांकांचा होता. नवीन पुनर्चनेनुसार हा शिक्षणक्रम १०८ श्रेयांकांचा बनविण्यात आला आहे. पूर्वीच्या शिक्षणक्रमात एकाच विषयाची वा अभ्यासक्रमाची ८ पुस्तके होती. नवीन रचनेनुसार आता प्रत्येक अभ्यासक्रमाची ३ पुस्तके असतील व प्रत्येक पुस्तक हे २ श्रेयांकांचे असेल. एकाच विषयाची ८ पुस्तके पाहून अनेक विद्यार्थ्यांना एक प्रकारचे डॉपण वाटत असे. ते दूर करण्यासाठी पुस्तकांची संख्या कमी करण्याचा निर्णय घेण्यात आलेला आहे. अधिष्ठान अभ्यासक्रमाची पुनर्चना करताना काही निश्चित असे उद्दिष्ट डोळ्यांपुढे ठेवून ही रचना करण्यात आलेली होती. उदाहरणार्थ, सामाजिक शास्त्रांच्या अधिष्ठान अभ्यासक्रमात इतिहास, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, भूगोल या विषयांतील महत्त्वाच्या संकल्पना, तस्वे यांची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देण्यात आली होती. आशायाची ही मांडणी करताना त्या विशिष्ट विषयात विद्यार्थ्यांच्या मनात काही गोडी निर्माण होईल व पुढे तो विशिष्ट विषय स्तरावर निवडण्याची क्षमता त्यांच्यात कशी निर्माण होईल, हे उद्दिष्ट डोळ्यांपुढे ठेवण्यात आले होते. विशेष स्तरावर विषय शिकण्याची विद्यार्थ्यांची गरज, वाढती मागणी विचारात घेऊन विद्यापीठाने काही विषय विशेष स्तरावर उपलब्ध करून देण्याचे ठरविले आहे. त्यानुसार अर्थशास्त्र हा एक विषय आहे. आता विद्यार्थ्यांना विशेष स्तरावरील बी.ए. पदवी प्राप्त करता येईल. यानंतर भविष्यात लवकरच विशेष विषयातील पदव्युत्तर पदवी शिक्षणक्रम उपलब्ध करून देण्याचा विद्यापीठाचा मानस आहे.

सोप्या भाषेत लिहिण्यात आलेली स्वयं-अध्ययन पुस्तके, ध्वनिफिती, चित्रफिती यांच्या जोडीलाच आता विद्यापीठाचे विविध शैक्षणिक कार्यक्रम जे विविध विषयांत विद्यार्थ्यांची गरज विचारात घेऊन तयार करण्यात येतात, त्यांचे नियमित प्रक्षेपण आठवड्यातून दोनदा सहानुवाहीवरून करण्यात येते. या कार्यक्रमांतून विविध तज्ज्ञांच्या मुलाखती, चर्चा यांतून आपल्या विषयातील अलीकडच्या घडामोडी, प्रगती यांची माहिती विद्यार्थ्यांना प्राप्त होते. याशिवाय विद्यार्थी आपल्या विविध शंका घरबसल्या दूरध्वनीवरून आकाशवाणीमार्फत विद्यापीठातील शिक्षक, अधिकारी यांच्याशी बोलून दूर करू शकतात. सध्या महिन्यातून एकदा ही सोय उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. याशिवाय विद्यार्थ्यांसाठी दरमहा प्रसिद्ध होणाऱ्या ‘संवाद’ पत्रिकेद्वारे विद्यार्थ्यांना विविध विषयांचे मार्गदर्शन, परीक्षेसंबंधी मार्गदर्शन, आदर्श उत्तरे कशी लिहावीत, इत्यादींसंबंधी विषयवार मार्गदर्शन करण्यात येते. दूरशिक्षण पद्धतीत विद्यार्थी व विद्यापीठ यांच्यात अधिकाधिक संपर्क, संवाद प्रस्थापित व्हावा, दूरशिक्षणातील विद्यार्थ्यांना नेहमीच हवाहवासा वाटणारा ‘मानवी आधार’ प्राप्त व्हावा, हा विद्यापीठाचा सदैव प्रयत्न आहे.

नवीन पुनर्चित शिक्षणक्रमात विद्यार्थ्यांना विशेष, ऐच्छिक व पूरक अभ्यासक्रम निवडण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे. मराठी, इंग्रजी, मानसशास्त्र, इतिहास, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र यांबरोबरच ग्रंथालय व माहितीशास्त्रातील अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे. समाजाच्या गरजांनुरूप विविध शिक्षणक्रम, अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्याचा त्याचबरोबर विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगतीचा शैक्षणिक कार्यासाठी वापर करून विद्यार्थ्यांना कमी खर्चात, आपला कामधंदा सांभाळून शैक्षणिक प्रगतीची संधी उपलब्ध करून देण्याचा विद्यापीठाचा सतत प्रयत्न आहे. या प्रयत्नास आपण जितक्या चांगल्या गुणवत्तेने शिक्षणक्रम पूर्ण कराल, अवतीभवतीच्या जितक्या जास्तीत जास्त लोकांना या दूरशिक्षण पद्धतीचे महत्त्व

पटवून देऊन त्यांनाही शैक्षणिक प्रगती साध्य करण्यासाठी प्रवृत्त कराल तितके अधिक यश येईल. दूरशिक्षण पद्धती ही संपूर्ण समाजासाठी, त्यांच्या गरजानुरूप शिक्षणक्रम उपलब्ध करून देण्यासाठी व याबरोबरच त्यांना आपली दैनंदिन नोकरी, रोजगार सांभाळून शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणारी पद्धती आहे. या पद्धतीस समाजाकडून जितका चांगला प्रतिसाद मिळेल तितकी ही पद्धती बळकट होईल व संपूर्ण समाजाला त्याचा फायदा होईल.

प्रस्तुतच्या प्राचीन भारत (प्रारंभ ते यादवकाळ) यात आपण प्राचीन भारताची ऐतिहासिक, धार्मिक, व सांस्कृतिक वाटचाल अभ्यासणार आहात. राजकीय आणि आर्थिक वाटचालीस कोणत्याही देशाच्या इतिहासात मोठे महत्वपूर्ण स्थान असते. त्याचाही अभ्यास आपण या अभ्यासक्रमात करणार आहात. प्राचीन भारताच्या वाटचालीत देशातील ऐतिहासिक आणि भौगोलिक परिस्थितीने मोठे योगदान दिलेले आहे. सुपीक जमीन, वारा, पाऊस, हिमालयाचे अभेद्य संरक्षण यांतून प्राचीन भारतीय मानवाला जीवन संघर्षात एक प्रकारची स्थिरता प्राप्त झाली. सुपीक प्रदेशात टोळचा करून तो राहू लागला. शेतीची कला शिकला. धर्म, संस्कृती, विविध धार्मिक रचना, रामायण, महाभारतासारखी महाकाव्ये यांनी त्याच्या जीवनास एक धार्मिक व अध्यात्मक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. जीवन संघर्षाचा मूळ हेतू केवळ जगणे, उपभोग घेणे नसून मानवा-मानवांतील प्रेम, सहिष्णुता, एकमेकांच्या विचारांचा, धर्माचा आदर राखणे या गोष्टी किती महत्वाच्या आहेत, याची त्यास जाणीव झाली.

विविध गणराज्य, प्रादेशिक राज्ये, महाजन पदे यांतील राजांनी घडवून आणलेल्या सुधारणा मग त्या न्याय, प्रशासन, राज्यकारभार, आर्थिक क्षेत्र अशा कोणत्याही क्षेत्रातल्या असोत, त्यांचे आजही किती महत्व आहे याची आपल्याला जाणीव झाल्याशिवाय राहणार नाही. विविध परकीय आक्रमणे, स्वान्या यांनी स्वराज्य स्थापनेची आपली इच्छा अधिकच तीव्र, प्रबल केली. शिवाजी राजांसारख्या व्यक्तिमत्त्वाने तर एक आदर्श राजाच आपल्यापुढे अवतरला. स्वातंत्र्याची प्रेरणा तेब्हापासून आपल्याला मिळाली. कोणत्याही देशाच्या विकासात केवळ आर्थिक हित, साम्राज्यवाढ यालाच महत्व असते असे नाही तर जीवनाची व समाजजीवनाची जी विविध क्षेत्रे असतात जसे, कला, चित्रकला, शिल्पकला, साहित्य, सांस्कृतिक जडणघडण यालाही तितकेच मोठे महत्व असते. प्राचीन भारताची आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाची वाटचालदेखील आपण या अभ्यासक्रमात अभ्यासणार आहात.

अंतिमत: कोणत्याही रचनेचे, क्रांतीचे, स्थित्यंतराचे आणि शिक्षण पद्धतीचे मुख्य ध्येय सुसंस्कृत, मानवी मूल्याची जपणूक करणाऱ्या, समाजातील दीन-दुबळ्या लोकांना मदत करणाऱ्या, समाजसेवा करणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाची निर्मिती करणे, तसे व्यक्तिमत्त्व घडवणे हे असते. मुक्त विद्यापीठाच्या विविध अभ्यासक्रमांतून हा प्रयत्न जाणीवपूर्वक करण्यात येतो. आताची प्राचीन भारतातील ही प्रगती, वाटचाल, संघर्ष, विविध व्यक्तिमत्त्वे यांच्या अभ्यासातून आपण व्यक्ती व समाजोपयोगी असा दृष्टिकोन तयार करू शकाल व आपले आजचे अस्तित्व हे किती महान लोकांच्या त्यागातून आपणांस प्राप्त झालेले आहे, याची आपल्याला जाणीव होईल. हे अस्तित्व टिकविणे, त्यात सुधारणा करणे, समाजातील शेवटच्या घटकाचे हित साध्य करणे हे आजचे महत्वाचे कार्य आहे.

‘प्राचीन भारत (प्रारंभ ते यादवकाळ)’ हा अभ्यासक्रम यशस्वीपणे पूर्ण करण्यास मी आपणांस शुभेच्छा देतो...!

प्राचीन भारत (प्रारंभ ते यादवकाळ) (HIS 280)

प्रस्तावना

‘प्राचीन भारत’ (प्रारंभ ते यादवकाळ) हा तृतीय वर्ष बी.ए.साठी इतिहास विषयाचा ऐच्छिक अभ्यासक्रम आहे. या अभ्यासक्रमात एकूण तीन पुस्तके आहेत.

प्राचीन कालखंडात भारतास भारतवर्ष आणि मध्ययुगात हिंदुस्थान म्हणत असत. दुष्यंत व शकुंतला यांच्या भरत या पराक्रमी पुत्रावरून त्यास भारतवर्ष म्हणण्यात येऊ लागले. भारतात विशिष्ट अशी नैसर्गिक भौगोलिक स्थिती आहे. ज्याचा भारताच्या इतिहासावर मोठा प्रभाव पडला आहे. हिमालयाचे अभेद्य संरक्षण आपणांस लाभले आहे. आजची प्रगत अवस्था प्राप्त होण्यासाठी मानवास विविध अवस्थांतून जावे लागले आहे. रानटी अवस्थेतून सुसंस्कृत अवस्थेकडे होणारी वाटचाल म्हणजे मानवाचा इतिहास होय. प्राचीन भारतातील सर्वांगीण प्रगतीचा आणि समृद्धतेचा कालखंड म्हणून सिंधू संस्कृतीचा कालखंड मानला जातो. विविध ऐतिहासिक पुराव्यांवरून, उत्खननात सापडलेल्या वस्तूवरून ही बाब स्पष्ट होते. मानवाच्या अस्तित्वासाठी केवळ सधन आर्थिक स्थितीच आवश्यक असते, असे नाही तर कला, शिल्प, साहित्य, सांस्कृतिक जडणघडण याचाही मानवाच्या जीवनात, त्याच्या वाटचालीत मोठा भाग असतो. धार्मिक विचारांतून, विशिष्ट धर्माच्या शिकवणीतून त्यास एक प्रकारचे अधिष्ठान प्राप्त होते. जीवनाचा नेमका अर्थ जाणून घेण्याचा तो प्रयत्न करतो. यातूनच एकमेकांना साहाय्य करणे, सामाजिक हित, प्रगती साध्य करण्यास तो हातभार लावतो. समाजाची सांस्कृतिक पातळी उंचावते.

प्राचीन भारताची संकल्पना, भारतीय मानवाची वाटचाल, सांस्कृतिक जीवनाचा उदय व विकास, जैन धर्म, बौद्ध धर्म, महाकाव्ये, चार्वाक या सर्वांचा अभ्यास आपण या अभ्यासक्रमातील पुस्तक क्र. १ ‘प्राचीन भारताची सांस्कृतिक ओळख’ (प्रारंभ ते ख्रिस्तपूर्व ६००) या पहिल्या क्रमांकाच्या पुस्तकात करणार आहोत.

मानवाच्या वाटचालीत राजकीय घटकांस महत्वाचे स्थान आहे. राजकीय व्यवस्था, प्रणाली, राजकीय सत्ता याचा व्यक्ती व समाजाच्या प्रगतीवर मोठा परिणाम होत असतो. स्वकीयांची सत्ता असेल तर व्यक्तिस्वातंत्र्य, धर्मस्वातंत्र्य, आपल्या भावना व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य व्यक्तीला असते. त्याच्या मतास महत्व असते. प्राचीन भारताची राजकीय वाटचाल ही विविध गणराज्ये, महाजनपदे यांतून झाली. छोटी छोटी प्रादेशिक राज्ये अस्तित्वात होती. आपापल्या राज्यात, आपापल्या परीने राज्यकर्त्यांनी विविध क्षेत्रांत सुधारणा घडवून आणल्या. मगध साम्राज्य, गुप्त साम्राज्य, वाकाटकाचे साम्राज्य, शुंग, कण्व, सातवाहन अशा विविध सत्ता उदयास आल्या. या प्रत्येक सत्तेच्या काळात विविध सुधारणा, हस्त, शिल्प, चित्रकला यात लक्षणीय प्रगती घडून आली. उत्खननात प्राप्त झालेल्या विविध ऐतिहासिक पुराव्यांवरून याची कल्पना येते. याच काळात या सत्तांना परकीय आक्रमणासदेखील तोंड द्यावे लागले. या आक्रमणांतून केवळ बाह्यच नव्हे तर अंतर्गत कारभारात, व्यवस्थेतही बदल घडून आले. प्राचीन भारतातील विविध सत्ता, राजकीय स्थित्यंतरे त्यांचे घडून आलेले परिणाम या सर्वांचा विस्तृत प्रमाणावर अभ्यास आपण ‘प्राचीन भारत : राजकीय स्थित्यंतरे’ या दुसऱ्या क्रमांकाच्या पुस्तकात करणार आहोत.

राजकीय स्थित्यंतराचे परिणाम आर्थिक क्षेत्रावर होतात. राज्याचा विस्तार होतांनाच उद्योग व्यवसायात वाढ होत जाते. राज्यकर्त्यांच्या धोरणानुसार सार्वजनिक कामे हाती घेतली जातात. त्याचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण होतो. कलेला उत्तेजन दिल्याने कलाकार, कारागीर यांना प्रोत्साहन मिळते. मौर्यकाळात प्रामुख्याने शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था होती. काही निवडक नगरे विशिष्ट व्यवसायाकरिता प्रसिद्ध होती. शेती उत्पन्नाचा विशिष्ट हिस्सा शेतकरी सरकारकडे जमा करीत असे. ‘कौटिल्याने’ राजाने प्रजेच्या हितासाठी विविध कामे हाती घ्यावीत, जेणेकरून तो त्यांच्या ऋणातून मुक्त होईल, असे मत मांडले होते. चंद्रगुप्त मौर्यने रस्तेबांधणीतून विविध शहरे एकमेकांना जोडली. या काळात परकीय लोकांशी संबंध आल्याने व्यापार, नागरीकरण, गुप्तकाळात कापड उद्योगास चालना मिळाली. कलाकुसर, सोन्याचे दागिने, कोरीव काम यास प्रोत्साहन मिळाले. भारताच्या इतिहासात प्राचीन युगातील गुप्तकाळात ‘सुवर्णयुग’ म्हटले जाते.

सामाजिक जीवनाचाही व्यक्ती व समाजजीवनाच्या विकासावर मोठा परिणाम घडून येतो. वैदिक काळात समाजात वर्णपद्धती होती. कालांतराने त्यात जातिव्यवस्था अस्तित्वात आली. पितृसत्ताक पद्धती अस्तित्वात होती. वर्णाबाहेर विवाह मान्य नव्हते. मौर्योत्तर काळात वर्णव्यवस्था परकीयांना आपल्यात सामावून घेई, इतकी लवचीक झाली. याच काळात कलेच्या क्षेत्रात नवीन विचार व शैलींना चालना मिळाली. हर्षवर्धनाच्या काळात वस्त्रे विणण्याची कला उत्कर्षास पोचली. सांस्कृतिक व राजकीय वाटचालीचा विचार करताना दक्षिण भारताच्या राजकीय व सांस्कृतिक वाटचालीचाही विचार करावा लागतो. उत्तरेकडून दक्षिणेकडे स्थलांतरित झालेल्या लोकांच्या जीवनपद्धतीचा परिणाम दक्षिण भारतावरही घडून आला. सातवाहनांच्या काळात समाज सुरक्षित व सुखी होता. कुटुंब हा समाजाचा मूलभूत घटक होता.

या अभ्यासक्रमातील शेवटचे तिसरे पुस्तक ‘प्राचीन भारत : आर्थिक व सामाजिक वाटचाल’ यात आपण प्राचीन भारतातील आर्थिक, सामाजिक जीवन, सांस्कृतिक जीवन आणि दक्षिण भारताची राजकीय व सांस्कृतिक वाटचाल या सर्वांचा सविस्तर अभ्यंस करणार आहोत.

पुस्तक पहिले

प्राचीन भारताची सांस्कृतिक ओळख (प्रारंभ ते ख्रिस्तपूर्व ६००)

प्रास्ताविक

प्राचीन भारत (प्रारंभ ते यादवकाळ) या अभ्यासक्रमातील 'प्राचीन भारताची सांस्कृतिक ओळख (प्रारंभ ते ख्रिस्तपूर्व ६००)' हे पहिल्या क्रमांकाचे पुस्तक आहे. या पुस्तकात एकूण ५ घटक आहेत.

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक वाटचालीत त्या देशातील भौगोलिक घटक, भौगोलिक सीमा महत्त्वाची भूमिका बजावतात. भारताचा विचार करता भारत सामान्यतः मान्सूनच्या पट्ट्यात मोडतो. शेती मान्सूनवरच अवलंबून आहे. हिमालयाचे अभेद्य संरक्षण भारतास लाभले आहे. अर्थात हिमालयाच्या या नैसर्गिक हड्डीचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी आपल्यावर आहे. भारतीय इतिहासलेखनाच्या दृष्टिकोनातून कालमापनाची समस्या भेडसावते. ही समस्या विचारात घेऊन प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन अशी वर्गवारी करण्यात आलेली आहे. या प्रत्येक काळात मानवाने केलेली प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल, त्याचे त्या काळातील कौटुंबिक, सामाजिक जीवन जगण्याची रीत, निर्वाहाचे साधन, कला, संस्कृती आदीबद्दलची माहिती त्या काळातील विविध वस्तू, उत्खननात सापडलेली मंदिरे, मूर्त्या, नाणी, भांडी, इत्यादींवरून मिळते. कर्नाटक, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र आदी राज्यांत व परदेशांतही मानवाच्या या वाटचालीचे पुरावे उपलब्ध झालेले आहेत. या पुस्तकातील पहिला घटक 'प्राचीन भारत संकल्पना, स्वरूप, व्याप्ती' यात आपण विविध ऐतिहासिक साधने, त्यांची परीक्षा करणाऱ्या विविध शास्त्रीय पद्धती, कालमापन, पुराशमयुग, मध्य पुराशमयुग, नवाशमयुग या सर्वांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

रानटी अवस्थेकडून सुसंस्कृत अवस्थेकडे होणारी वाटचाल म्हणजे मानवाचा इतिहास होय. शास्त्रीय निकषावर मानवाच्या इतिहासाचा प्रागैतिहासिक काल, इतिहासपूर्व काल आणि ऐतिहासिक काल अशा तीन अवस्था मानल्या जातात. या प्रत्येक अवस्थेत मानवाने आपल्या अस्तित्वासाठी संघर्ष केला. त्या काळातील विविध हत्यारे, मृदभांडी, औषधे, प्राणी, इत्यादींवरून मानवाचे व्यक्तिगत, कौटुंबिक जीवनबद्दल माहिती होते. वसाहती रचनेवरून मानवाच्या सामाजिक जीवनाची कल्पना येते. या प्रत्येक कालखंडातील विविध ऐतिहासिक साधने, त्यावरून मानवाची दिनचर्या, उदरनिर्वाहाचे साधन, सामाजिक जीवन या सर्वांची कल्पना आपणांस येते. या पुस्तकातील दुसरा घटक 'भारतीय मानवाची वाटचाल व वसाहती' यात आपण प्रागैतिहासिक, इतिहासपूर्व आणि ऐतिहासिक या तिन्ही काळात मानवाच्या वाटचालीचा सविस्तर आढावा घेणार आहोत.

प्राचीन भारतातील मानवाचा सर्वांगीण प्रगती व समृद्धतेचा कालखंड म्हणून सिंधू संस्कृतीचा कालखंड मानला जातो. हडप्पा व मोहेंजोदडो या नगरांच्या उत्खननात सापडलेल्या साधनांवरून या काळातील मानवी जीवनाचा सामाजिक व सांस्कृतिक स्तर लक्षात येतो. या दोन्ही नगरांची योजनाबद्द रचना आहे. स्वच्छता, सांडपाणी व्यवस्था, बांधकामासाठी केलेल्या वस्तूंचा वापर, त्यामागील ज्ञान, तर्कशास्त्र याची कल्पना येते. सिंधू संस्कृतीचा प्रचंड विस्तार असूनही एकच जीवन पद्धती होती, यावरून राज्य ही संकल्पना अस्तित्वात असावी. देव, धर्म यांबाबतच्या संकल्पना, चालीरीती यांबद्दल विविध मूर्त्या, मंदिरे यांवरून कल्पना येते. सिंधू संस्कृती कृषिप्रथान होती. कृषी, उद्योगधंदे, पशुपालन, व्यापार, उपकरणे, वजनेमापे यांवरून सुबत्तापूर्व आर्थिक जीवनाची कल्पना येते. एक निश्चित अशी कुटुंबपद्धती, सामाजिक बांधिलकी मानणारी रचना अस्तित्वात असावी, असे निश्चितपणे म्हणता येते. या पुस्तकातील घटक क्रमांक ३ 'सांस्कृतिक जीवनाचा उदय व विकास' यात आपण मानवाची सांस्कृतिक जीवनाची वाटचाल सविस्तरपणे अभ्यासणार आहोत.

वैदिक संस्कृतीची गणना जगातील प्राचीन व महानतम संस्कृतीशी केली जाते. आजच्या भारतीय संस्कृतीत महान मानववंशाचे योगदान आहे. भारताच्या वैदिक संस्कृतीचे जनक आर्य होते. आर्याच्या मूळ वस्तिस्थानाविषयी विविध विचारप्रवाह आढळतात. सुपीक जमीन, लोकसंख्या वाढ, धाडसीपणा या विविध कारणांनी आर्य भारतात आले. वैदिक वाङ्मय प्राचीन व विपुल आहे. वेद संहितेवर कालांतराने ब्राह्मणे, आरण्यके. उपनिषदे रचली गेली. क्रग्वेद कालखंडात सप्तसिंधूच्या प्रदेशात. आर्य स्थिरावले. विविध टोळ्यांना एकजूट करावी लागली. मंत्रिमंडळ, सभा व समित्या, राजाची निश्चित कर्तव्ये, इत्यादी त्याकाळीही अस्तित्वात होती. प्रमुख व्यवसाय शेती होता. जोडीलाच पशुपालनाला महत्त्व होते. कुदुंब व्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान होते. वैदिक व उत्तर वैदिक कालखंडात मानवाची वाटचाल, आर्य संस्कृती तेथील सामाजिक, राजकीय रचना, आर्थिक जीवन, धार्मिक व्यवस्था, रूढी, चालीरीती व या सर्वांचा मानवाच्या प्रगतीवर झालेला परिणाम याचा अभ्यास विस्ताराने आपण या पुस्तकातील घटक क्रमांक ४ ‘वैदिक व उत्तर वैदिक कालखंड’ यात करणार आहोत.

भारताच्या धार्मिक इतिहासात इ.स.पूर्व सहाव्या शतकास महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. कारण या शतकात धर्माच्या क्षेत्रात व्यापक परिवर्तन झाले. त्याचा समाजावर मोठा परिणाम घडून आला. जिनाला परमपूज्य मानणाऱ्यांचा धर्म म्हणजे जैन धर्म विकसित पावला. जैन धर्मात २४ तिर्थकर होऊन गेल्याची माहिती मिळाली. जैन धर्माच्या शिकवणीनुसार आत्मा पार्थिवाच्या बंधनात असतो. या बंधनाचे स्वरूप बदलते असते. मोक्ष म्हणजे सकल कर्मचा क्षय. ज्ञान प्राप्त झाल्यावरच अशा कर्मचा क्षय होतो. जैन धर्मात कर्म, सम्यकदर्शन, आचरण, इत्यादीविषयी विविध नियम सांगितलेले आहेत व त्यांच्या पालनावर भर देण्यात आला आहे.

वैदिकांनी उभारलेली यज्ञसंस्था अतिरेकी कर्मकांड व हिंसा यात गुरफटली गेली. उपनिषदकारांनी यावर टीका करून प्रत्येक व्यक्तीने आत्मा व परमात्मा यांचे स्वरूप ओळखून मोक्ष सिद्धीसाठी प्रयत्न करावा, असे ठामपणे मत मांडले. गौतम बुद्धाने दान, दया व अहिंसा या तत्त्वांचा उपदेश केला. जगातील सर्व दुःखांपासून मनुष्यमात्राची सुटका करायची हा हेतू बुद्धाच्या मनात होता. आर्य अष्टांग मार्ग, सम्यक समाधी, कर्मसिद्धांत निर्बाण, इत्यादी तत्त्वांद्वारे, नियमांद्वारे गौतम बुद्धाने बौद्ध धर्म आचरणाची सूत्रे सांगितली. बौद्ध धर्माचा प्रसार केवळ भारतातच नव्हे तर जगाच्या अनेक देशांत झाला. बौद्ध महासभांद्वारे त्यास अधिकच चालना मिळाली. विविध ग्रंथ प्रसिद्ध झाले.

रामायण व महाभारत या दोन महाकाव्यांनी भारतीय समाजमनावर आपला प्रभाव पाडला. श्रीरामाच्या रूपाने एक आदर्श पुत्र, राजा, पती, रक्षक असे अनेक आदर्श निर्माण झाले. महाभारतात कौरव-पांडवांची कथा असून श्रीकृष्णाचे शांतिदूत म्हणून महत्त्वपूर्ण कार्य आहे. गीतेद्वारे ते श्रेष्ठतम ज्ञान उपलब्ध आहे.

यज्ञसंस्था कर्मकांडावर अधिकाधिक भर देऊ लागल्याने तत्त्वज्ञानाची मूळ बैठक काहीशी शिथिल झाली. लोक त्याचा हवा तसा अर्थ लावू लागले. वैदिक तत्त्वज्ञानास शब्दात देणारा गट निर्माण झाला. त्या त्या पंथाचा प्रणेता ‘चार्वाक’ व तो पंथ म्हणजे ‘चार्वाक पंथ’ होय. जगात परमेश्वर नाही. ऐहिक जग तेवढेच सत्य आहे. आत्मा, स्वर्ग, पुनर्जन्म या कल्पना खोटच्या आहेत, इत्यादी कल्पना चार्वाकं पंथाने मांडल्या.

जैन, बौद्ध धर्म, महाकाव्ये, चार्वाक या सर्व धर्मांची प्रमुख तत्त्वे, आचरण तत्त्वे, तत्त्वज्ञान, त्यात होत गेलेले बदल, त्याचा परिणाम या सर्वांचा सविस्तर अभ्यास आपण या पुस्तकातील शेवटचा पाचवा घटक ‘जैन, बौद्ध धर्म व महाकाव्याचा कालखंड, चार्वाकादी पंथाचा उदय व विकास’ या घटकात करणार आहोत.

प्राचीन भारत : प्रारंभ ते यादवकाळ (HIS 280)

अभ्यासक्रम

पुस्तक १ : प्राचीन भारताची सांस्कृतिक ओळख (प्रारंभ ते ख्रिस्तपूर्व ६००)

घटक १ : प्राचीन भारत संकल्पना, स्वरूप, व्यापी

घटक २ : भारतीय मानवाची वाटचाल व वसाहती

घटक ३ : सांस्कृतिक जीवनाचा उदय व विकास

घटक ४ : वैदिक व उत्तर वैदिक कालखंड

घटक ५ : जैन, बौद्धधर्म व महाकाव्यांचा कालखंड, चार्वाकादि पंथांचा उदय व विकास

पुस्तक २ : प्राचीन भारत : राजकीय स्थित्यंतरे

घटक १ : भारतीय गणराज्ये आणि महाजनपदे

घटक २ : मगध साम्राज्याचा उदय

घटक ३ : मौर्योत्तर भारत : शुंग, कण्व, नाग, सातवाहन

घटक ४ : गुप्त, वाकाटक, वर्धन कालखंड

घटक ५ : परकीय आक्रमणे आणि सांस्कृतिक अभिसरण

घटक ६ : चालुक्य, राष्ट्रकूट व यादव कालखंड

पुस्तक ३ : प्राचीन भारत : आर्थिक व सामाजिक वाटचाल

घटक १ : आर्थिक इतिहास

घटक २ : सामाजिक जीवन

घटक ३ : सांस्कृतिक जीवन

घटक ४ : दक्षिण भारताची राजकीय व सांस्कृतिक वाटचाल

घटक १ : प्राचीन भारत संकल्पना, स्वरूप व व्याप्ती

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
  - १.२.१ संस्कृती आणि सभ्यता
  - १.२.२ प्राचीन भारत : भौगोलिक पार्श्वभूमी
  - १.२.३ हिमालयाचे स्थान
  - १.२.४ सिंधु-सरस्वती व गंगा यमुनेचे खोरे : मैदानी प्रदेश
  - १.२.५ दक्षिणापथ तथा दख्खनचे पठार
  - १.२.६ पूर्व व पश्चिम घाट
  - १.२.७ भारतीय नद्या
  - १.२.८ मोसमी वारा
  - १.२.९ भौगोलिक घटक व इतिहास
  - १.२.१० ऐतिहासिक कालखंड
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

- हा घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -
- ★ संस्कृती म्हणजे काय ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ संस्कृती व सभ्यता यांतील फरक स्पष्ट करता येईल.
- ★ प्राचीन भारताची भौगोलिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करता येऊन त्याचे प्राचीन भारताच्या इतिहासावरील परिणाम विशद करता येतील.
- ★ भारतात हिमालय पर्वतास असलेले भौगोलिक, ऐतिहासिक महत्त्व स्पष्ट करता येईल.
- ★ प्राचीन भारताच्या इतिहासावर त्याचे परिणाम स्पष्ट करता येतील.

- ★ प्राचीन भारताच्या सांस्कृतिक वाटचालीत सिंधु-सरस्वती व गंगा-यमुनांचे खोरे यांचे योगदान स्पष्ट करता येईल.
- ★ भौगोलिक घटकांचे भारताच्या इतिहासावर झालेले परिणाम विशद करता येतील.
- ★ भारतीय इतिहासाच्या लेखनाच्या दृष्टिकोनातून कालमापनाची समस्या स्पष्ट करता येईल.
- ★ भारतीय इतिहास लेखनात वास्तविकता आणण्याची गरज स्पष्ट करता येईल.

१.१ प्रास्ताविक

सामान्यतः संस्कृती हा शब्द अनेक संदर्भात वापरला जात असल्याने त्याला व्यापक अर्थ प्राप्त झाला आहे. त्यामुळे मोजक्या शब्दात त्याची व्याख्या करणे काहीसे अवघड आहे. संस्कृती हा सामासिक शब्द असून त्यामध्ये सं+कृ असे दोन शब्द समाविष्ट आहेत. यांपैकी 'सं' म्हणजे चांगले आणि 'कृ' म्हणजे कृती किंवा करणे असा अर्थ आहे. त्यामुळे चांगली कृती, चांगले कर्तृत्व, चांगली जीवनप्रणाली असा त्याचा शब्दशः अर्थ होतो. यामध्ये चांगले हा शब्द सापेक्ष असून कालनिहाय त्याच्या अर्थामध्ये तथा संकल्पनेमध्ये बदल झाल्याचे दिसते. कारण कोणताही समाज सतत चांगलेच करेल याची खात्री देता येत नाही. या व्याख्येमध्ये त्याच्या दर्शनी बाजूचा विचार केला आहे. तथापि, जीवनशैलीमध्ये दार्शनिक बाजूझूतकीच जीवनाची व्यावहारिक बाजूही महत्त्वाची असते आणि व्यवहार हा दोन समान पातळीवर होईल याची शाश्वती नसते. त्यामुळे संस्कृतीमध्ये या उभय बाजूंचा विचार करणे अगत्याचे ठरते. परिणामी एखाद्या समाजाने कालसापेक्ष निर्माण केलेल्या जीवनप्रणालीला संस्कृती म्हटले जाते. त्यामध्ये त्याच्या भल्या-बुच्या, दार्शनिक व व्यावहारिक अशा सर्व अंगांचा विचार अंतर्भूत आहे. थोडक्यात, संस्कृती म्हणजे एखाद्या विशिष्ट समाजाने कायमस्वरूपी परिसराशी संवाद साधून साकार केलेली जीवनप्रणाली होय. त्यामध्ये समाज आणि परिसर हे दोन महत्त्वाचे घटक आहेत. म्हणजे चांगली संस्कृतीमध्ये ठरावीक

काळातील आचार-विचार, आहार-विहार, चालीरिती, धर्म, नीतिकल्पना, अन्न-वस्त्र, कला, वाङ्मय, तत्त्वज्ञान आदी घटकांचा समावेश होतो.

सांस्कृतिक वाटचालीमध्ये परिसराला तसेच भौगोलिक घटकाला अनन्यसाधारण महत्त्व असते. भौगोलिक घटक असमान असल्याने जगभर साकार झालेल्या जीवनशैलीमध्ये वैचित्र्य आढळते. या दृष्टिकोनातून भारताचा विचार केल्यास एकट्या भारतामध्ये ढोबळमानाने १५ भौगोलिक उपविभाग प्रचलित आहेत म्हणून भारताला उपखंड मानले जाते. त्यामध्ये हिमालयाच्या पड्यातील लेह-लडाखसारख्या अतिथंड भूभागापासून राजस्थानच्या अतिउष्ण वाळवंटाचा समावेश होतो, चेरापुंजीसारख्या अतिवृष्टीच्या प्रदेशापासून ते कच्छच्या रणाच्या निर्जल प्रदेशाचा अंत: भाव होतो म्हणून या सर्व भौगोलिक पळळ्यामध्ये साकारलेले जनजीवन समान असणार नाही. तरीही आम्ही भारतीय संस्कृती असा शब्दप्रयोग करतोच. या ठिकाणी या विभिन्न जीवनप्रणालीतील समान तत्त्व ही धारणा अपेक्षित आहे.

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ संस्कृती आणि सभ्यता

संस्कृती आणि सभ्यता या दोन भिन्न संकल्पना असून त्या परस्परांवर आधारित आहेत. संस्कृती ही कालसापेक्ष असून तीमध्ये सातत्याने स्थित्यंतरे होत असतात. या सर्व परिवर्तनाच्या माध्यमातून सभ्यता आकारास येत असते. सभ्यतेमध्ये समाविष्ट झालेल्या घटकांना तुलनात्मकदृष्ट्या चिरंजीवत्व असते. उदाहरणार्थ, धर्मसहिष्णुता, स्त्रीदाक्षिण्य, पुरुषार्थ, मोक्ष, पुरुष प्रधानता वगैरे. मातृभाषेमध्ये सिद्धिलीझेशनचे समर्पक भाषांतर होत नसल्याने आपण सभ्यता या हिंदी शब्दाचे प्रयोजन केले आहे. थोडक्यात, अनुकूल परिसरात संस्कृती आकारास येते व तिचा विकास होतो. विकास भौतिक तथा अधिभौतिक पातळीवर होतो, याच्या परम विकासाला सभ्यता म्हटले जाते. विचित्रप्रसंगी प्रतिकूल परिसरामध्ये संस्कृती साकार होते. तथापि, ती फारशी भौतिक प्रगती साधू शकत नाही. परिणामी त्यामध्ये चिरंतन मूल्यांचा अभाव प्रकर्षने जाणवतो. उदाहरणार्थ, एस्किमो लोकांची संस्कृती. त्यांना प्रतिकूल वातावरणात जगावे लागत असल्याने, अस्तित्वासाठी संघर्ष हे च त्यांच्यासमोर मोठे आव्हान असते. त्यांची सारी ऊर्जा व काल यामध्येच खर्च होतो.

संस्कृतीची सुटसुटीत अथवा मर्यादित अशी व्याख्या करणे कठीण असल्याचे आपण वर पाहिलेच आहे. तथापि, संस्कृतीचा समग्र आशय लक्षात येण्यासाठी संस्कृती या शब्दाच्या बरोबरीने प्रकृती व विकृती हे दोन शब्द ठेवल्यास संस्कृतीचा समग्र आशय समजण्यास मदत होते. प्रकृती म्हणजे निसर्ग व विकृती म्हणजे निसर्गात होणारा विकार आणि संस्कृती म्हणजे प्रकृतीमध्ये विकार होऊ न देण्याच्या उद्देशाने प्रकृतीवर करावयाचा संस्कार होय. यामध्ये मानवाच्या मानसिक उन्नतीच्या जीवनक्रमाचे दर्शनही अपेक्षित आहे. थोडक्यात, संस्कृती म्हणजे मानवाने व्यक्तिशः व सामुदायिक रूपाने निर्माण केलेली जीवनपद्धती आणि जीवन-साफल्यार्थ स्वतःवर व बाह्य विश्वावर केलेले संस्कार होय. यामध्ये परिसराचे योगदान महत्त्वाचे असल्याने आपण भारताच्या परिसराचा विशेषत्वाने भौगोलिक परिस्थितीचा व त्या अनुषंगाने विकसित झालेल्या जनजीवनाचा परामर्ष घेऊ या.

आज आपण भारत म्हणत असलेल्या देशालाच प्राचीन कालखंडात भरतवर्ष आणि मध्ययुगामध्ये हिंदुस्थान म्हणून, ओळखत असत. भरतवर्षाला पूर्वी अनेक नावाने ओळखले जात होते. तथापि, दुष्यन्त व शकुंतला यांच्या भरत या पराक्रमी पुत्रावरून त्याला भरतवर्ष म्हणून संबोधण्यात येऊ लागले व कालौघात यावरूनच भरत हे नाव प्रचलित झाले. या देशाची आजची लोकसंख्या १०४ कोटी असून त्यामध्ये २८ राज्ये व सात केंद्रशासित प्रदेश आहेत. यांमधील काही राज्ये युरोप खंडातील देशापेक्षा आकाराने मोठी आहेत.

१.२.२ प्राचीन भारत : भौगोलिक पाश्वर्भूमी

भूरचनेच्या दृष्टिकोनातून भारताच्या सीमा या सुस्थिर असून पाकिस्तानलगतीची सीमा लवचीक आहे. भारत सामान्यतः मानसून पड्यात मोडतो. मानसूनमध्ये पडणाऱ्या पावसावरच येथील जनजीवन अवलंबून असते. येथे पडणारा पाऊस सामान्यतः नैक्रत्य व ईशान्य वाच्यापासून पडतो. नैक्रत्य मानसून जून ते सप्टेंबर व ईशान्य मानसून ऑक्टोबर ते एप्रिल असा पडतो. सामान्यतः नैक्रत्य मानसूनपासून मिळणाऱ्या पावसाचे प्रमाण देशभरात अधिक असते. दक्षिण भारताचा पुष्कळसा भूभाग उभय वाच्यांच्या प्रवाही क्षेत्रात येत असल्याने त्या ठिकाणी दोन वेळा पाऊस पडतो. प्राचीन कालखंडात सिंचनाकडे म्हणावे त्या प्रमाणात लक्ष नसल्याने सर्व शेती मानसूनाच्या पावसावरच अवलंबून होती. प्राचीन साहित्यामध्ये मानसून वाच्याच्या अनिश्चिततेबद्दल आणि वारंवार येणाऱ्या अवर्षणाबद्दल अनेक संदर्भ आढळतात. तथापि, त्या कालखंडात लोकसंख्येचा आजच्यासारखा स्फोट नसल्याने सिंचनाचा तथा मानसूनाच्या उपयुक्ततेचा गांभीर्यने विचार झाला नाही. त्यामुळे हिमालयातून वाहणाऱ्या असंख्य नद्या, अन्य

प्रदेशातील नद्या, सरोवरे, जलाशये यांमधून प्रचंड पाणी उपलब्ध होत होते. मानवनिर्मित नैसर्गिक असंतुलनाचा अभाव असल्याने पर्जन्याच्या कालखंडात होणारी नैसर्गिक तफावत वगळता पाऊस तेवढ्याच प्रमाणात उपलब्ध होत होता. शेती (खरीप/रब्बी) या पावसावरच अवलंबून असल्याने भारत हा

सुजलाम-सुफलाम देश आहे, अशी सामाजिक धारणा होती आणि ती आजपर्यंत कायम आहे. मागील १०० वर्षांपासून भारतात पडणाऱ्या पावसाचे प्रमाण कायम आहे पण वाढती लोकसंख्या, नागरीकरण औद्योगिक वसाहती, नैसर्गिक असंतुलन, प्रदूषण आदिंनी देशापुढे प्रचंड आव्हान निर्माण केले आहे. त्यामुळे भारतीयच नव्हे तर अखिल मानव समूहासमोर पाण्याने मोठी समस्या निर्माण केली आहे. तथापि, मान्सूनाच्या पावसापासून मिळणारे पाणी हाच पाण्याचा पर्यायाने जीवनाचा प्रमुख स्रोत असल्याने संभाव्य वाटचाल यांमधूनच करावी लागणार आहे.

प्राचीन तथा मध्ययुगीन कालखंडात भूजलाची पातळी समृद्ध असल्याने पाणी विहिरी, तलाव, नद्या यांसारख्या माध्यमांतून उपलब्ध होते. तथापि, आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे भूजल उपसर्ण्याची क्षमता खालावत चालली असून त्याचे दृश्य परिणाम समोर येत आहेत. भारताचे सुजल व सुफल स्वरूप नामशेष होत असून, वाळवंटाच्या विस्तारामध्ये वाढ होत आहे. त्यामुळे हे सांस्कृतिक संकट ठरणार आहे. थोडक्यात, मान्सून हा संस्कृतीचा जन्मदाता आहे.

मोसमी वाच्याचा शोध सामान्यतः इसवी सनाच्या ४५ मध्ये लागला. वाच्याची दिशा व कालखंड निश्चित झाल्याने त्याचा दलण-वळणासाठी, व्यापारी मालाची ने-आण करण्यासाठी उपयोग होऊ शकतो, असे हिप्पालस या ग्रीक भूगोलतज्ज्ञाने दाखवून दिले. त्याच कालखंडात युरोपात ग्रीक-रोमन साम्राज्याचे सुवर्णयुग होते व भारतात सातवाहनांचा सुवर्णकाल होता. त्यामुळे परस्पर व्यापाराला उत्तेजन मिळाले आणि उभय देशांच्या समृद्धीमध्ये भर पडली. परिणामी भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीचे महत्व वाढले, त्यावर लहान-मोठी शेकडो बंदरे आकारास आली. सभोवतालच्या परिसराचे पूरक प्रदेशात रूपांतर झाले. त्यामध्ये उद्योग-धंद्याची भरभराट झाली. कालांतराने या भूप्रदेशावर वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी स्थानिक सतांमध्ये स्पर्धा निर्माण झाली. दिल्ली जरी भारताची राजधानी असली तरी आर्थिक राजधानी मुंबईच आहे. इंग्रजांनी या प्रदेशातून भारतात प्रवेश केला हे विसरता येणार नाही. याच वाच्यांना कालौघात व्यापारी वारे म्हणून ओळखले जाऊ लागले. अरबी सागर व भूमध्य सागर परस्परांना जोडले गेले. नैऋत्य मान्सूनमध्ये आयात व ईशान्य मान्सूनमध्ये निर्यात असा क्रम रूढ झाला. पश्चिम किनारपट्टीप्रमाणेच

पूर्वकिनारपट्टीला यथाक्रम महत्व प्राप्त झाले. या आंतरराष्ट्रीय दलण-वळणामधून जगभराचे विशेषतः पश्चिमात्य जगातील वांशिक समुदाय भारतामध्ये स्थलांतरित झाले. यथाक्रम ते भारतीय झाले. परिणाम मान्सून वाच्यामुळे भारतीय संस्कृतीचे स्वरूप बहुआयामी झाले.

मागे सांगितल्याप्रमाणे मोसमी वाच्यामुळे किनारपट्टीवरील बंदरांच्या संख्येत वाढ झाली. उद्योगधंदे व व्यापार विकसित झाला. त्यामुळे अनेक वंशाचे लोक भारतात स्थिरावले. त्यांनी भिन्न उपासना पंथाचा स्वीकार केला. या किनारपट्टीवर प्रामुख्याने बौद्ध धर्माचे वर्चस्व असल्याने येथे बौद्धकला व संस्कृती विकसित झाली. देशांतर्गत व्यापारास चालना मिळाली. बौद्ध धर्माची अनेक स्मारके आकारास आली. आजही आपांस पश्चिम भारताच्या महामार्गाला अनुसरून या स्मारकांचे दर्शन घडते. याचाच दुसरा परिणाम या परिसरात सागरी संस्कृतीचा विकास झाला. इंग्रजांचे भारतावर वर्चस्व निर्माण होईपर्यंत या परिस्थितीत फारसा बदल झाला नाही. थोडक्यात, भारतीय संस्कृतीच्या जडण-घडणीमध्ये मोसमी पावसाचा वाटा सिंहाचा आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) संस्कृती म्हणजे एखाद्या विशिष्ट समाजाने कायमस्वरूपी परिसराशी संवाद साधून साकार केलेली जीवनप्रणाली होय. ( )
- (२) भौगोलिक घटक असमान असल्याने जगभर साकार झालेल्या जीवनशैलीत वैचित्र्य आढळते. ( )
- (३) संस्कृती आणि सभ्यता या समान अर्थी संकल्पना होय. ( )
- (४) संस्कृतीमध्ये कोणतेही स्थित्यंतर होत नाही. ( )
- (५) वाढती लोकसंख्या, नागरीकरण, औद्योगिक वसाहती, प्रदूषण, आदिंनी आपल्यापुढे मोठे आव्हान उभे केले आहे. ( )
- (६) मोसमी वाच्यामुळे किनारपट्टीवरील बंदरांच्या संख्येत वाढ झाली. उद्योगधंदे, व्यापार विकसित झाला. ( )

१.२.३ हिमालयाचे स्थान

भारतीय भूगोलातील दुसरा महत्वाचा घटक म्हणजे हिमालय पर्वत होय. हिमालय असा शब्दप्रयोग जरी एकवचनी असला तरी त्याच्या शेकडो रांगा उत्तर पूर्वेपासून पश्चिमेपर्यंत

म्हणजेच सुलेमान पर्वतापर्यंत पसरलेल्या आहेत. हिमालयाने भारतावर संरक्षणाचे अमर्याद छत्र धरले आहे. त्यामुळे भारताचा सायबेरिया व मध्याशियाच्या अतिथंड वान्यापासून बचाव होण्याइतपतच असते. त्यामुळे येथे स्वच्छ व समर्णीय जनजीवन व निसर्ग परस्परांत रममाण झाले आहेत. उत्तम वनश्री व निसर्ग ही हिमालयाची भारताला दुसरी मोठी देणगी लाभली आहे. पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून हे वरदान ठरणार आहे. उष्ण कटिबंधात असूनही भारताला हिमालयाच्या बर्फाच्छादित शिखरामुळे शीत कटिबंधातील हवामानाचा वारसा लाभला आहे. म्हणजे भारत हाच जगातील एकमेव देश आहे की, जेथे जगातील सर्व प्रकारचे हवामान अनुभवता येते. पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून या वातावरणाचा विचार केल्यास गिर्यारोहण, वनश्री, निसर्गसौंदर्य, असंख्य बारमाही वाहणाऱ्या नद्या, अतिवृष्टी, बर्फाच्छादित लडाखचे रेण आदी घटक इतरत्र व्यवचितच आढळून येतात. त्यामुळे हिमालयाच्या अभिजात घटकांचा विचार करून पर्यटनाचे नियोजन केल्यास भावी काळात ते वरदान ठरणार आहे.

हिमालयाच्या उत्तुंग पर्वतराजीने भारताची उत्तर-पूर्व ते उत्तर-पश्चिम दिशा संरक्षित केली आहे. या पर्वतराजी ओलांडण्यास दुर्गम असल्याने या दिशेकडून कोणताही शत्रू अद्यापावेतो भारतावर आक्रमण करू शकलेला नाही. याउलट वायव्येकडील पर्वतराजीमध्ये हिंदुकुश व सुलेमान पर्वतराजीच्या दरम्यान काही खिंडी निर्माण झाल्या आहेत. त्या आक्रमकास सोयीच्या असल्याने भारतावरील आक्रमणे तेथूनच म्हणजेच खैबर आणि बोलन या खिंडीतून झाली आहेत. त्यामुळे या खिंडीनी भारताचा मध्याशिया व चीनशी संबंध आला. येथून अनेक वंशाचे लोक भारतात आले व कालौघात भारतभर पसरले. म्हणजे ज्याप्रमाणे सागरी किनारपट्ट्यातून अनेक वंशाच्या लोकांचे भारतात आगमन झाले, त्याप्रमाणे उपरोक्त खिंडीतून मध्याशिया व मंगोलियन वंशाचे लोक भारतात स्थिरावते. येथून च भारताचा मध्य व पश्चिमाशियाशी सांस्कृतिक संबंध आला. व्यापाराची व अन्य घटकांची देवाण-घेवाण झाली. युरेशियाला जोडणारा रस्ता येथून च जात असल्याने त्याच्या अनुषंगाने लहान-मोठी राज्ये (प्रजासत्ताके) निर्माण झाली.

हिमालयाने नैसर्गिक सरहद निर्माण केली, ही जितकी वस्तुस्थिती आहे त्याप्रमाणेच भारताने या नैसर्गिक सरहदीकडे म्हणावे त्या प्रमाणात लक्ष दिले नाही हेही तितकेक खेरे आहे. त्यामुळे या परिसरातील जनजीवन इतर भारतीय जनजीवनापासून काहीसे अलिप्त राहिले. त्यांना भारतीय जीवनात समरस होण्याची फारसी संधी उपलब्ध झाली नाही. वास्तविक हिमालयाइतका संपन्न सांस्कृतिक मानदंड भारतात अन्य पर्वताला लाभलेला नाही. भारतीयांची सर्व पवित्र स्थळे,

धार्मिक स्थळे हिमालयातच आहेत. भारताच्या पवित्र नद्यांचा उगम हिमालयातूनच होतो. भारतात निर्माण झालेली सर्व आरंभीची गणराज्ये व महाजन सत्ता हिमालयाच्या आसमंतातच निर्माण झाल्या. त्यामुळे प्राचीन भारताच्या ऐतिहासिक वाटचालीमध्ये, तसेच भारताच्या धार्मिक तथा आध्यात्मिक व्यक्तिमत्वाच्या जडणघडणीमध्ये हिमालयाचा वाटा सिंहाचा आहे. भारतीयांच्या स्वर्गलोकी जाणाऱ्या साच्या वाटा हिमालयातूनच जातात. म्हणून त्याला ऋषिमुर्नींचा तथा देवतांचा, यक्ष, गंधर्व, किन्नरांचा प्रदेश मानला जातो. त्यांच्या पदस्पत्नाने पुनीत झालेल्या भूमीमध्ये आपणांस मोक्ष मिळावा असे प्रत्येक भारतीयांस वाटत असते. म्हणून प्रत्येक भारतीय जीवनात एकदा तरी हिमालयाच्या भेटीस जातो. थोडक्यात, हिमालयाचे व भारतीयांचे एक अतूट सांस्कृतिक नाते निर्माण झाले आहे.

उपरोक्त मानसिकतेमुळे हिमालयाच्या वास्तवाचे भान भारतीयांना राहिले नाही. कालौघात राजकीय घडामोर्डींची केंद्रे मध्य प्रदेशाकडे स्थलांतरीत झाल्यानंतर उत्तर-पूर्व तथा उत्तर-पश्चिम जनजीवन मूळ प्रवाहापासून विलग होत चालले. विशेषत: परकियांच्या आक्रमणामुळे ही दीरी रुदावत गेली आणि मध्ययुगात तथा आधुनिक कालखंडात झालेल्या आर्थिक-विकासाचे लोण ईशाऱ्या तथा वायव्य भारतात पोहोचू शकले नाही. स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये आणि स्वातंत्र्यानंतर झालेल्या परिवर्तनामध्ये हा परिसर सहभागी होऊ शकला नाही. ही वस्तुस्थिती आता उभय पक्षांना समजली असल्याने अलीकडे पूर्वांचलामध्ये काहीशी हालचाल सुरु झालेली दिसते. एखादा भूप्रदेश दलणवळणास दुर्गम असल्याने अलिप्ततेची भावना निर्माण होऊ शकते, ही भूगोलाने दिलेली ऐतिहासिक देणगी आहे, हे सत्य विसरता येणार नाही.

भारतामध्ये आढळणाऱ्या खनिजांमध्ये बहुतांश खनिजे हिमालयाच्या पट्ट्यातच आढळतात. तसेच अलीकडे च येथे उपलब्ध होणाऱ्या पेट्रोल व पेट्रोलजन्य पदार्थांमुळे या पट्ट्याचे महत्व वाढले आहे. त्यामुळे येथील ऐतिहासिक भूगोलाचा चेहरामोहरा बदलला आहे. राजकीय भूगोलाने नवे रूप धारण केले आहे. त्यामुळे खनिज संपत्तीच्या व्यवस्थापनात कांहीसा प्रत्यवाय निर्माण झालेला आहे. कृत्रिम दुराव्यामुळे ही स्थिती निर्माण झाली आहे. भारताचे ऐक्य जतन करणाऱ्या हिमालयाच्या आसमंतात असे काही होईल असे वाटत नाही आणि भौगोलिक निकषावर ते टिकणारही नाही.

काश्मीर व नेपाळ हिमालयाच्या पठारावर निर्माण झालेली स्वतंत्र जीवनप्रणालीची दोन खोरी होत. येथील हिवाळा अतिशय कडाक्याचा असल्याने काही भागांतील लोकांना स्थलांतर करावे लागते. भारताच्या तथाकथित

आर्याच्या वसाहती याच परिसरात झाल्या. मध्याशिया व पूर्वीशियामध्ये झालेला बौद्ध धर्माचा प्रसार येथूनच झाला. या उभय भूभागामध्ये आरंभीचा सांस्कृतिक विकास झाल्याने या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात संस्कृत साहित्य निर्माण झाले. ‘काश्मीरी शैववाद’ हा याच परिसरात नंतर लोकप्रिय झाला. प्राचीन बौद्ध संस्कृत साहित्य ही नेपाळची भारताला मोठी देणगी आहे.

अन्य भूप्रदेशाशी तुलना केल्यास प्राचीन कालखंडात हिमालयाच्या पायथ्याशी वसाहत करणे म्हणजेच शेती करणे कमी कटाचे असल्याने तसेच येथील नद्या ओलांडण्यास सुलभ असल्याने येथे शेकडो वसाहती स्थापल्या. कालौद्घात दलण-बळणाच्या दृष्टीने त्या सोयीच्या असल्याने या वसाहतींची अनेक लहान-लहान टोळीवजा राज्ये निर्माण झाली. त्यांचे एक सुदृढ अशा प्रकारचे जाळे निर्माण झाले. ही प्रक्रिया ईशान्य ते वायव्य म्हणजेच श्रावस्ती ते तक्षशिला अशी झाल्याचे निर्दर्शनास येते. बौद्ध कालखंडामध्ये म्हणजेच इ.स.पूर्व ६ व्या शतकात येथील राज्ये भरभाटीस आली होती. त्यांच्यामध्ये श्रेष्ठत्वासाठीचा संघर्ष सुरु झाला. याचा विचार आपण यथाक्रम करणारच आहोत. थोडक्यात, भारताच्या प्राचीन ऐतिहासिक काळाचा आरंभ हिमालयाच्या परिसरात झाला, हे विशेष होय.

थोडक्यात, हिमालयामुळे भारताला भवकम संरक्षण मिळाले. येथूनच भारताच्या प्रमुख नद्या उगम पावतात. हिमालय औषधीचे आगार आहे. तसेच पाईन, देवदार, चिनार यांसारख्या वृक्षांची या प्रदेशात विस्तीर्ण जंगले आहेत. हिमालयामुळे त्याच्या पायथ्याच्या प्रदेशात मानसूनचा भरपूर पाऊस पडतो. या प्रदेशाची सुपीकता ही केवळ हिमालयामुळे असल्याने येथील जनजीवनात हिमालयास देवतेची प्रतिष्ठा लाभल्याचे दिसते. तसेच हिमालय स्वातंत्र्याचे प्रतीक असल्याने मागे सांगितल्याप्रमाणे येथे आरंभीच्या काळात अनेक स्वातंत्र्यप्रिय टोळ्यांची गणराज्ये आकारास आली आणि अनेक शतके ती अबाधित राहिली.

१.२.४ सिंधु-सरस्वती व गंगा-यमुनेचे खोरे : मैदानी प्रदेश

भारताच्या समृद्ध भूप्रदेशात या खोन्याची गणना होते. भौगोलिक समृद्धतेमुळेच या परिसरात जनजीवनाचा अतिप्राचीन कालखंडात आरंभ झाला. तेथील राजवटींनी कालौद्घात संपूर्ण भारतावर आपले राजकीय तथा सांस्कृतिक वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. भारतात झालेली राजकीय व सांस्कृतिक स्थित्यांतरे या परिसराच्या अनुषंगाने झाल्याचे आढळते. महणूनच या भूप्रदेशाला भारताचे हृदय

मानले जाते.

या मैदानी प्रदेशात सिंधु व तिच्या उपनद्या प्रामुख्याने सरस्वती, झेलम, सतलज, चिनाब, रावी, बियास तसेच गंगा व तिच्या उपनद्या प्रामुख्याने यमुना, कोसी, गंडकी, मंदाकिनी, चंबळा, बटवा, शोण, केण, ब्रह्मपुत्रा यांचा समावेश होतो. या नद्या प्रामुख्याने बारमाही वाहणाऱ्या असल्याने शेतीसाठी अतिशय उपयुक्त आहेत. या मैदानाची पूर्व-पश्चिम लांबी २५०० किलोमीटर तर उत्तर-दक्षिण सरासरी रुंदी २५० किलोमीटर आहे. या नद्यांची खोरी गाळांनी भरलेली असल्याने हा भारतातील सर्वात सुपीक व समृद्ध भूभाग मानला जातो. म्हणूनच येथे मनुष्यवस्तीचे प्रमाण दाट आहे. उत्तर प्रदेश (मगध-कोसल) हे यांमधील सर्वात समृद्ध व सर्वाधिक मनुष्यबळ असणारे राज्य होय.

प्राचीन भारताच्या सांस्कृतिक वाटचालीमध्ये या प्रदेशाचे योगदान मोलाचे आहे. येथेच जगप्रसिद्ध काशी-प्रयाग, श्रावस्ती, नालंदा, विक्रमशीला आदींसारखी धर्मक्षेत्रे व विद्यापीठे होती. येथेच सिंधू संस्कृतीचा उदय व विकास झाला. कालांतराने झालेला आर्य संस्कृतीचा आरंभ व महाभारताची वाटचाल याच गंगा-यमुनेच्या खोन्यात झाली. येथील कुरुक्षेत्राच्या समारंभामध्ये अनेक प्रसिद्ध युद्धे लढली गेली आणि येथेच भारतीय तत्त्ववेत्त्यांनी अध्यात्माचे उत्तुंग शिखर गाठले. थोडक्यात, या मैदानी खोन्यांनी भारताच्या भौतिक संस्कृतीचा पाया घातला आणि अध्यात्माची वास्तू उभी करून भारतीय मनाची मशागत करून त्यांना भोगापेक्षा त्यागाचे श्रेष्ठत्व पटवून दिले.

१.२.५ दक्षिणापथ तथा दख्खनचे पठार

विध्य-सातपुडा आणि अगवली या पर्वतगार्जींनी तथा विभाजकांनी हा प्रदेश उपरोक्त खोन्यापासून अलग केला आहे. तसेच पूर्व व पश्चिम घाटामुळे या प्रदेशाला द्रोणाकृती आकार प्राप्त झाला आहे. हा लाळ्वा रसायासून बनलेला पठारी प्रदेश असून भूर्गभृशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून दख्खनचे पठार हिमालयाहूनही पुरातन आहे. तुलनात्मकदुष्ट्या तो परकीय आक्रमणापासून दूर असल्याने येथे विकसित झालेली संस्कृती स्थिर स्वरूपाची आहे. भूभाग पठारी असल्याने तसेच मृदालोहयुक्त असल्याने येथील जनजीवनाचा आरंभ होण्यासाठी लोहयुगाच्या उदयापर्यंत प्रतीक्षा करावी लागली. दख्खनच्या पठाराचा भूप्रदेश सह्याद्री पर्वताच्या रांगांनी व्यापला आहे - सह्याद्री पर्वतातून अनेक नद्या उगम पावतात. कृष्णा, गोदा - भीमा या प्रमुख नद्या होत. सह्याद्री पर्वतातील सर्व मोठ्या नद्या पूर्ववाहिनी असून त्या बंगलच्या उपसागरास मिळतात. दक्षिणेकडे सह्याद्रीलाच नीलगिरी म्हणून ओळखतात. नीलगिरीच्या काही भागात चंदनाची जंगले आहेत. त्या क्षेत्रास

मलयगिरी म्हणून ओळखले जाते. येथील नद्यांच्या सुपीक खोऱ्यामध्ये आरंभी छोट्या बसाहती निर्माण झाल्यानंतर या टोळ्यांची राज्ये निर्माण झाली. मौर्य सम्राट अशोकाच्या शिलालेखात या सर्वांची नोंद आढळते. दक्षिणेचे जनजीवन सहाद्रीच्या अनुषंगाने साकारले असल्याने सहाद्रीला कुल पर्वत मानण्याचा प्रघात आहे. सांस्कृतिकदृष्ट्या हिमालयानंतर सहाद्रीचे स्थान महत्वाचे आहे. सहाद्री पर्वताचा भूभाग एकसंघ कातळापासून बनलेला असल्याने यामध्ये नंतरच्या काळात शेकडो गुंफा (लेणी, शैलमंदिरे, गिरिशिल्पे) खोदण्यात आली. वेरूळ, अंजिठा, बदामी ही त्यापैकी काही महत्वाची लेणी होत. जनजीवनाच्या दृष्टिकोनातून विचार केल्यास गोदा व तिच्या उपनद्या तसेच तापी व तिच्या उपनद्या वसाहती निर्मितीस अनुकूल असल्याच्या दिसतात. त्यामुळे आरंभीची सांस्कृतिक केंद्रे यांच्या काठावरच निर्माण झालेली दिसतात. सातवाहन राजघराणे हे भूभागातील सर्वांत यशस्वी घराणे होय.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात किंवा अशी खूण करा.
- (१) भारतात हिमालय पर्वतास फार महत्वाचे स्थान आहे. ( )
  - (२) हिमालयाच्या अभिजात घटकांचा विचार करून पर्यटनाचे नियोजन करणे आवश्यक आहे. ( )
  - (३) हिमालयाच्या परिसरातील जनजीवन भारतीय जनजीवनासारखेच आहे, त्यापासून अलिप्त राहिलेले नाही. ( )
  - (४) एखादा भूप्रदेश दलणवळणास दुर्गम असल्यास त्या प्रदेशातील लोकांत अलिप्ततेची भावना निर्माण होऊ शकते. ( )
  - (५) सिंधू-सरस्वती व गंगा-यमुनेचे खोरे या भूप्रदेशाला भारताचे हृदय मानले जाते. ( )
  - (६) जनजीवनाच्या दृष्टिकोनातून गोदा, तिच्या उपनद्या तसेच तापी व तिच्या उपनद्या वसाहती निर्मितीस अनुकूल ठरल्या. ( )

१.२.६ पूर्व व पश्चिम घाट

या भूभागामध्ये मलबारची किनारपट्टी, कोरोमंडलचा किनारा, कोकण, गोवा, तामिळनाडू, केरळ, कृष्णा आणि कावेरी नद्यांच्या खोऱ्यातील भूभागाचा समावेश होतो. हा समुद्रालगतचा प्रदेश असल्याने येथे सागरी संस्कृतीचा उदय व विकास झाला. भारताची महत्वाची बंदरे याच पट्ट्यात आहेत. मोसमी वाच्याचा व्यापारासाठी उपयोग होऊ लागल्यानंतर उभय किनारपट्ट्यांचे महत्व वाढले. संपूर्ण

किनारपट्टीवर लहान-मोठ्या बंदरांचा उदय व विकास झाला. आरंभीच्या कालखंडात पश्चिम किनारपट्टीवरून पाश्चिमात्य देशाशी मोठा व्यापार होता. नंतरच्या काळात पूर्व किनारपट्टीचेही महत्व वाढून चोळांचे मोठे साप्राज्य निर्माण झाले. चोळांनी श्रीविजय राज्यावर विजय मिळवून सागरावरील आपले सामर्थ्य प्रस्थापित केले. यामुळे आनेय आशियातील देशामध्ये भारतीय संस्कृतीचा प्रसार झाला.

द्विस्त शतकाच्या आरंभीच्या कालखंडात जेव्हा भारताचे सागरी वर्चस्व श्रेष्ठ दर्जाचे होते, तेव्हा या बंदरातून फार मोठ्या प्रमाणात व्यापार होत होता, पण सागरावरील वर्चस्व जेव्हा पाश्चिमात्य देशाकडे गेले तेव्हा येथूनच पाश्चिमात्यांनी विशेषत: ‘इंग्रज - फ्रेंचांनी’ भारतावर आक्रमणे करण्यास आरंभ केला व कालांतराने या आक्रमणातूनच भारतावर ब्रिटिशांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले.

१.२.७ भारतीय नद्या

पर्वताप्रमाणेच देशाच्या ऐतिहासिक वाटचालीमध्ये नद्यांचे योगदान महत्वाचे आहे. नद्यांच्या खोऱ्यातच जनजीवनाचा आरंभ झाल्याचे आपण पाहिले आहे. पर्वतांच्या लहान-मोठ्या रांगांमधून देशभर नद्यांचे जाळे पसरल्याचे दिसते. प्रत्येक नदी जीवनदात्री असल्याने इतिहासाच्या भिन्न काळात या नद्यांच्या खोऱ्यात प्रादेशिक संस्कृतीचा उदय झाला. यामध्ये सिंधू खोऱ्यात साकारलेली सिंधू-सरस्वती ही संस्कृती भारताची आद्य संस्कृती होय. या संस्कृतीने भौतिक विकासाचे परमोच्च शिखर गाठले होते. सरस्वती ही सिंधूची प्रमुख उपनदी होती. यानंतर गंगा-यमुना खोऱ्यात निर्माण झालेली गंगा-यमुना संस्कृती म्हणजेच आर्यसंस्कृती जिने भारतीयांच्या मनाची जडणघडण करून अध्यात्म क्षेत्रात वर्चस्व प्रस्थापित केले. गंगेविषयीचे ममत्व भारताच्या कानाकोपन्यातून आजही स्पष्टपणे जाणवते हे या संस्कृतीचे वैशिष्ट्य होय. अनेकातील एकात्म स्पष्ट करण्यास ही उदाहरणे पुरेशी आहेत.

सांस्कृतिक इतिहासाच्या वाटचालीत महत्वाचे योगदान करणारी तिसरी मोठी नदी म्हणजे नर्मदा होय. भारताच्या अनेक राज्यांना जोडणारी ती पश्चिम वाहिनी नदी आहे. नर्मदेचे धार्मिक माहात्म्य गंगेहून भिन्न असल्याने जंबूद्विपे, भरतखंडे, नर्मदातीरे असे आम्ही अभिमानाने म्हणतो. नर्मदा-परियात्रेला आजही तितकेच महत्व आहे. प्राचीन कालखंडात नर्मदा खोऱ्यामुळे विध्य-सातपुड्यासारख्या दुर्गम भूभागात संस्कृतीचा विकास होऊ शकला. चंचलता हे नर्मदेचे वैशिष्ट्य असल्याने या संस्कृतीला म्हणावे तसे स्थैर्य लाभले नाही.

सहाद्री पर्वताच्या कुशीत साकारलेल्या गोदा संस्कृतीचे महत्व आरंभीच्या संस्कृतीहून पूर्णपणे भिन्न आहे. दक्षिण भारतात निर्माण झालेली ही आद्य कृषी संस्कृती होय. या

संस्कृतीने जगाला कापड व रेशीम परिधान करण्यास शिकविले, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. त्यांनी कपडा - संस्कृतीचा (Textile - Culture) विकास केला आणि भारतातील नागरी केंद्रांना जगाच्या नकाशावर सर्वप्रथम मान या संस्कृतीने पटकाविला. येथील समृद्ध भौतिक जीवन प्रणालीतून अजिंठा-वेरुळचे सौंदर्यविश्व आकारास आले. यामध्ये सर्व भारतीयांचे प्रतिबिंब पाहावयास मिळते. आता हा वारसा सर्व मानव जातीचा वारसा म्हणून मान्यता पावला आहे. म्हणून गोदावरीला दक्षिण गंगा म्हटले जाते.

याप्रमाणेच काळाच्या ओघात कृष्णा, तुंगभद्रा, कावेरी आदी दक्षिणेकडील नद्यांच्या खोन्यात जनजीवन आकारास आले. यथावकाश त्यांचे लहानमोठ्या राज्यांमध्ये संघटन झाले. कधी अस्तित्वासाठी तर कधी वर्चस्वासाठी हा येथील लोकजीवनाचा स्थायीभाव निर्माण झाला. चोळ, चेर, पांडय, पल्लव यांच्यामधील पारंपरिक संघर्ष हे याचे बोलके उदाहरण आहे. या सर्वांना प्रामुख्याने दक्षिणात्य तथा द्रविड संस्कृती म्हणून ओळखले जाते.

१.२.८ मोसमी वारा

भारतीय भूगोलाचा तसा इतिहासाला जबरदस्त कलाटणी देणारा अतिशय महत्वाचा घटक म्हणजे मोसमी वारा आणि त्यापासून मिळणारा पाऊस होय. त्याची अनिश्चितता, त्याची गुणवत्ता व त्याचे मोजमाप यांबद्दल नेमके काहीच सांगता येत नसल्याने मोसमी पावसाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. तो या देशाचा एक प्रमुख जलस्रोत आहे. त्याच्या अनुषंगाने निर्माण झालेला परिसर हा त्यामधील दुसरा महत्वाचा घटक होय. परिसर कधी अनुकूल असतो तर कधी प्रतिकूल असतो. परिसर अनुकूल असल्यास संस्कृती संवर्धन - विकास उत्तम प्रकारे होतो. अन्यथा सारे जनजीवन विस्कळीत होते. जीवनात नैराश्यवाद बळावतो. माणूस दैववादी होतो. उत्तरेमध्ये महापूर तर दक्षिणेमध्ये अवर्षण अशी परिस्थिती अनेक वेळा पाहावयास मिळते. इ.स.पूर्व ६०० ते इ.स. ६०० हा काहीसा अनुकूल कालखंड असल्याचे जाणवते. त्या वेळी भारतात सातवाहन, गुप्त आदींची भरभराट झाल्याचे दिसते. या कालखंडासच सुवर्णयुग्ही म्हटले गेले आहे. नंतर १० व्या शतकापर्यंत प्रतिकूल परिसर होता. म्हणूच परकियांच्या प्रवासवर्णनातून ओसाड नगरांची वर्णने आढळतात. यानंतर १५ ते १८ ही शतके सर्वसाधारण होती. त्यानंतर परिसर पुन्हा एकदा प्रतिकूल झाल्याचे स्पष्ट होते. म्हणजे च नद्या व पर्वताइतकाच मोसमी-पाऊस हा भारताच्या इतिहासावर परिणाम करणारा महत्वाचा घटक होय.

१.२.९ भौगोलिक घटक व इतिहास

याच भौगोलिक घटकांच्या मर्यादेत भारतीय

इतिहासाची वाटचाल झाल्याने इतिहासावर काही मर्यादा निर्सर्गतःच लादल्या गेल्याचे दिसते. त्याचा थोडक्यात विचार करू या.

(०१) **हिमालय :** उत्तर-पूर्वेस पसरलेल्या हिमालयाच्या उतुंग रांगांमुळे भारताला संरक्षणाची अभेद्य अशी तटबंदी उपलब्ध झाली. त्याचे बाह्यशत्रूपासून संरक्षण झालेच, शिवाय अतिथंड वाच्यापासूनही बचाव झाला. हिमालय हाच भारताचा मुख्य जलस्रोत. यांमधून भारताला गंगा-यमुना-सिधू-सरस्वतीसारख्या नद्या लाभल्या. गंगेचे पाणलोट क्षेत्र हे जगातील सर्वात मोठे पाणलोट क्षेत्र होय. त्यांच्या नद्यांच्या सुपीक खोन्यातून अनेक संस्कृती नांदल्या. त्यामध्ये अनेक धर्मांचा व धर्मपंथांचा उदय झाला. त्यामुळे भारताच्या भौतिक व आध्यात्मिक जंडणघडणीमध्ये हिमालयाचे योगदान महत्वाचे ठरते.

(०२) **आर्थिक संपन्नता :** प्रादेशिक सुबतेमुळे गंगा-यमुनेच्या मैदानी पटुचात मगध साप्राज्याचा उदय झाला. चंद्रगुप्त - अशोकासारखे पराक्रमी नृपती निर्माण झाले. मौर्य घराण्याने भारतात आपले श्रेष्ठत्व निर्विवादपणे प्रस्थापित केले. कालांतराने गुप्त घराण्यातील समुद्रगुप्ताने सारा भारत आपल्या वर्चस्वाखाली आणला व अश्वमेधादी यज्ञ-याग करून आपल्या सार्वभौमत्वाची साक्ष दिली. तथापि, अन्य प्रादेशिक विभागांमध्ये अशा प्रकारच्या आर्थिक संपन्नतेचा अभाव असल्याने भारताचे उत्तर व दक्षिण अशा दोन सांस्कृतिक भागांत विभाजन झाले व यांमधील आर्थिक दरी रुदावतच गेली. भौगोलिकदृष्ट्या समृद्ध व असमृद्ध असे भारताचे विभाजन होत गेले.

(०३) **लोकसंख्येची घनता :** उत्तरेकडील उपरोक्त मैदानी प्रदेशात लोकसंख्येची घनता तीव्र असल्याने आक्रमकता हा येथील जनजीवनाचा स्थायीभाव झाला. स्वातंत्र्योत्तर राजकारणामध्ये उत्तर प्रदेश आणि बिहार यांचे श्रेष्ठत्व आजही अबाधित आहे. त्यामधूनच सरंजामदारी पद्धतीचा आणि यादवी युद्धाचा जन्म झाला. या सरंजामदारांनी भारतभर आक्रमणे करून साप्राज्यवादाचा पाया घातला. आपले सांस्कृतिक वर्चस्व प्रस्थापित केले.

(०४) **मार्ग रोखले :** हिमालयाच्या पर्वतरांगांनी जसे संरक्षण व समृद्धी दिली त्याबरोबरच त्यांनी

हिमालय ओलांडून पलीकडे जाण्याचे सर्व मार्ग प्रतिरोधित केले. परिणामी एकाही भारतीय सम्राटाने तिबेट, ब्रह्मदेश, संयाम आदी भारताशी प्रादेशिक सलगता असणारे देश भारतीय वर्चस्वाखाली आणण्याचा प्रयत्न केल्याचे आढळत नाही.

(०५) **टोळी जीवन :** याप्रमाणेच स्वातंत्र्यप्रिय टोळ्यांना व आदिवासींना हिमालयाने कायमचा आश्रय दिला आहे. त्यामुळे हिमालयात मानवी वंशाच्या अनेक टोळ्या आजही आपले स्वातंत्र्य / अस्तित्व टिकवून आहेत. त्यासाठी त्यांनी आता नव्याने संघर्ष सुरू केला आहे.

(०६) **पृथक् विकास :** थरच्या वाळवंटाने गंगा आणि सिंधूची खोरी विभागली गेली आहेत. त्यामुळे सिंधूच्या विकासात गंगेचा आणि गंगेच्या विकासात सिंधूचा सहभाग आढळत नाही. परिणामी येथील सांस्कृतिक विकास एकसंघ न होता पृथक्त्वाने झाल्याचे दिसते.

(०७) **संरक्षणाची समस्या :** वायव्य दिशेच्या सरहदीवरील प्रदेशात काही नैसर्गिक वाटा असंरक्षित राहिल्याने त्यांचे संरक्षण ही देशासमोरील कठीण समस्या आहे. काश्मीर, पंजाब, सिंध व राजस्थान यांसारख्या सरहदीवरील राज्यांना या खिंडीच्या संरक्षणी भरपूर किंमत द्यावी लागली. त्यामुळे युद्ध हा येथील जनजीवनांचा अविभाज्य घटक झाला. कालौघात क्षात्रतेजाची उपासना करण्यान्या राजपूत संस्कृतीचा त्यामधून उदय झाला.

(०८) **भिन्न जनजीवन :** दक्षिणेकडील नद्या, पर्यावरण उत्तरेच्या तुलनेत पूर्णपणे भिन्न असल्याने येथील जनजीवन वेगळ्या पद्धतीने साकारले. जगण्यासाठीच्या आवश्यक प्रेरणा, धर्मकल्पना आदी त्यांनी उत्तरेकडून स्वीकारल्या असल्या तरी त्यामध्ये गरजेनुसार बदल केला. यासाठी त्यांनी कधी उत्तरेवर आक्रमण करण्याचा, आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला नाही. ज्या प्रमाणात आपण अतिदक्षिणेकडे जातो त्या प्रमाणात हे चित्र अधिक गडद होत जाते.

(०९) **भिन्न चालीरीती, पोशाख, भाषा, इत्यादी :** येथील भौगोलिक विविधतेमुळे देशाचे अनेक उपविभागात (१५ उपविभागांत) विभाजन झाले आहे. त्यामुळे या उपविभागातील आहार-विहार, पोशाख, भाषा, चालीरीती, सण-

समारंभ आदी भिन्न आहेत. त्यामुळे ही एक समिश्र संस्कृती असल्याचे सकृदर्शनी वाटते. तथापि, वस्तुस्थिती तशी नाही. या अनेकतेमध्ये असणारा आमचा वारसा एकच आहे, हे निश्चित. अशा प्रकारच्या अनेकत्वामधून एकत्र जपणाऱ्या राष्ट्राचा, समाजाचा भिन्न काळातील इतिहास समजून घेणे काहीसे आव्हानात्मक कार्य आहे.

(१०) **उपखंड :** भौगोलिक भिन्नत्वामुळे भारताची तुलना उपखंडाशी केली जाते. रशिया वजा केल्यास सारा युरोप भारतीय उपखंडात सामावला जातो. त्यामुळे प्राचीन काळापासून आजपर्यंत देशाच्या ऐक्यासाठी अनेक प्रकारच्या समस्यांना सामरे जावे लागले. कारण भारतीय ऐक्याचा पायाच भौगोलिक भिन्नतेवर बेतलेला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) भारताच्या इतिहासाच्या भिन्न काळात नद्यांच्या खोन्यात प्रादेशिक संस्कृतीचा उदय झाला. ( )
- (२) दक्षिण भारतात निर्माण झालेल्या आद्य कृषी संस्कृतीने जगाला कापड व रेशीम परिधान करण्यास शिकविले. ( )
- (३) भारताच्या इतिहासाच्या वाटचालीवर काही मर्यादा निर्मातःच लादल्या गेल्या. ( )
- (४) प्रादेशिक सुबतेमुळे गंगा-यमुनाच्या मैदानी पडूयात मगध साग्राज्याचा उदय झाला. ( )
- (५) हिमालयाच्या पर्वतरांगांनी ज्याप्रमाणे संरक्षण व समृद्धी दिली, त्याप्रमाणे पलीकडे जाण्याचे मार्गही दिले. ( )
- (६) भौगोलिक भिन्नतेमुळे भारताची तुलना उपखंडाशी होऊ शकत नाही. ( )
- (७) जरी एखाद्या देशात भौगोलिक भिन्नता असली तरी त्याचा ऐक्यावर कोणताही परिणाम होत नाही. ( )

१.२.१० ऐतिहासिक कालखंड

भारतीय इतिहास लेखनाच्या दृष्टिकोनातून कालमापनाची मोठी समस्या होती. खंडप्राय देश, भौगोलिक विविधता, अनेक मानव वसाहती यांमुळे कालगणनेची एकमेव पद्धत निर्माण होऊ शकली नाही. तसेच सर्व देशांतील

ऐतिहासिक^१ जीवन एका विशिष्ट कालखंडात निर्माण झाले असे मानणे संपूर्णतया चुकीचे ठरणार आहे. तसेच राजवटीनिहाय कालनिश्चिती करणे तेवढेच गुंतागुंतीचे आहे. कारण प्रत्येक राजवटीचा कालखंड भिन्न स्वरूपाचा आहे. उदाहरणार्थ, मौर्य कालखंड - १३५ वर्षे, शुंग कालखंड - ६७ वर्षे तर कण्व कालखंड - ४५ वर्षाचा आहे. याउलट एकट्या सातवाहनांचा कालखंड ४६० वर्षाचा आहे. काही इतिहासकारांनी धर्माच्या वर्चस्वाचा विचार करून त्यानुसार हिंदू कालखंड, इस्लामिक कालखंड, ख्रिश्चन तथा ब्रिटिश कालखंड असे त्याचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्याही पुढे जाऊन काहींनी प्रातिनिधिक राजघराणी समोर ठेवून त्यानुसार कालमापन नक्की करण्याचा प्रयत्न केला. उदाहरणार्थ, मौर्य कालखंड, मोगल कालखंड, मराठा कालखंड, ब्रिटिश कालखंड तथापि, भारताच्या दृष्टिकोनातून या कोणत्याच पद्धती तितक्या उपयुक्त वाटत नाहीत. याकरिता सर्वमान्य आणि सर्वसमावेशक अशी पद्धती प्रचारात आणेण अगत्याचे होते.

मुळात भारतीय इतिहासाचे शास्त्रशुद्ध पायावर लेखन करण्याची चळवळ ही स्वातंत्र्यानंतर सुरु झाली. समग्र भारताचा एकसंघ असा (Integrated) इतिहास अद्याप आकारास यावयाचा आहे. अनेक इतिहास संशोधकांनी व त्यासंबंधी कार्यरत असणाऱ्या शोध संस्थांनी या कामात आपापल्यापरीने हातभार लावला आहे. त्यामुळे बरेचसे लेखनकार्य पूर्ण होत आले आहे. त्यासाठी कालविभाजनाचे (Periodization) जे सूत्र वापरले ते सर्व भारताच्या इतिहासाला सामावून घेणारे आहे. त्याचा अल्पसा परिचय करून घेऊ या.

वर चर्चा केलेल्या कालमापन समस्या विचारात घेऊन जागतिक स्तरावर भारताचा इतिहास लिहिण्याच्या दृष्टीने त्याच्या एकंदर कालखंडाची प्राचीन, मध्ययुगीन आणि अर्वाचीन अशी वर्गवारी करण्यात आली आहे. या ठिकाणी केवळ ऐतिहासिक कालखंडाचाच विचार करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रागैतिहासिक तथा इतिहासपूर्व काळाचा विचार केलेला नाही. तसेच रामायण अथवा महाभारत या महाकाव्यांच्या निश्चित काळाचा विचार केलेला नाही.

भारतीयांनी इतिहास लेखन करताना काय घडले याच्यापेक्षा काय घडणे अपेक्षित होते यावर अधिक भर दिला असा एक आक्षेप आहे. परिणामी त्याच्या लेखनामध्ये सत्य आणि कल्पित (Fact and Fiction) यांचे बेमालूम मिश्रण झाले. कल्पनेतील व्यक्तिमत्त्वांना वास्तवाचे रूप लाभले आणि समाजमनावर त्याचे प्रत्यार्पण इतक्या भक्कमपणे झाले की त्या सामाजिक गृहितकांमध्ये वास्तव स्वरूपाचा बदल करणे आव्हानात्मक झाले आहे. मागील दशकापासून याची प्रकरणी

प्रचिती संशोधक / लेखक अनुभवित आहेत. वास्तवाला संघटित विरोध व संशोधनात राजकीय हस्तक्षेप हे यथार्थ इतिहास लेखनातील दोन नवे प्रतिरोध निर्माण झाल्याचे दिसतात. अद्यापही आपली रंजनवादातून सुटका झालेली नाही. उलट आपला प्रवास रंजनवादाकडे च सुरु झालेला आढळून येतो.

या पार्श्वभूमीवर प्राचीन कालखंडाचा विचार केल्यास इ.स.पूर्व आठवे शतक ते इ.स.नाचे बारावे शतक असा साधारण दोन हजार वर्षांचा कालखंड समजला जातो. भारतात होऊन गेलेली सर्व राजघराणी तसेच निर्माण झालेले सर्व धर्म, धर्मपंथ यांचा यांमध्ये प्रामुख्याने अंतर्भूव आहे. या काळाची काही ठळक वैशिष्ट्ये विचारात घेतल्यास आपणांस असे जाणवते की, भारत एकसंघ नव्हता किंवा कोणत्याही एका राजवटीचा संपूर्ण भारतावर अंमल नव्हता. अस्तित्वासाठीचा पर्यायाने वर्चस्वासाठीचा लढा हा राजकीय जीवनाचा स्थायीभाव होता. समाजमनावर धर्मसंस्थेचा जबरदस्त पगडा होता. राजसंस्थाही धर्मसंस्थेच्या वर्चस्वाला मान देत होती. तथापि, धर्मसंस्था युरोपातील धर्मसंस्थेप्रमाणे संघटित नव्हती. धर्माचार्यांचे स्वतंत्र क्षेत्र नव्हते आणि राज्यकारभारामध्ये धर्मसंस्था हस्तक्षेप करीत नव्हती. त्यामुळे युरोपप्रमाणे राजसंस्था विसर्द धर्मसंस्था असा प्रकार नव्हता.

प्रत्येक घटक राज्याचे भौगोलिक व्यक्तिमत्त्व भिन्न असल्याने जीवनप्रणाली, भाषा, चलन, वजने-मापे, न्यायदान कृषी जीवन यांमध्ये कमालीची विविधता होती. राज्यांच्या भौगोलिक सीमा लवचीक होत्या. सरंजामदारी पद्धतीचा उदय हा काहीसा उशिरा झाला असला (इ.स. २ रे शतक) तरी तो जनजीवनाचा अपरिहार्य घटक होता.

प्राचीन भारताच्या इतिहास लेखनाची साधने अतिशय मर्यादित स्वरूपाची आहेत. भौतिक साधनांचा इतिहास लेखनास विशेष उपयोग होतो. वाढमयीन तथा मौखिक साधने ढोबळमानाने वापरावी लागतात. या काळात लेखनकला अवगत असली तरी समाजात तिचा प्रचार / प्रसार झालेला नव्हता. लेखन साहित्याची अनुपलब्धी हे त्याचे एक महत्वाचे कारण होय. या पार्श्वभूमीवर आपणांस प्राचीन भारताच्या इतिहासाचा मागोवा घ्यावयाचा आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) भारतीय इतिहासलेखनाच्या दृष्टिकोनातून कालमापनाची मोठी समस्या होती. ( )

(२) भारतीय इतिहासाचे शास्त्रशुद्ध पायावर लेखन करण्याची चळवळ स्वातंत्र्यानंतर सुरु झाली. ( )

- (३) अद्याप समग्र भारताचा एकसंघ असा इतिहास आकारास यायचा आहे. ( )
- (४) भारतीयांनी इतिहासलेखन करताना ‘काय घडले’ यापेक्षा ‘काय घडणे अपेक्षित होते’ यावर भर दिला. ( )
- (५) इतिहासलेखनात सत्य आणि कल्पित यांचे मिश्रण झाले तरी इतिहास कथनावर, लेखनावर त्याचा काहीही परिणाम होत नाही. ( )
- (६) प्राचीन भारताची इतिहासलेखनाची, साधने अमर्याद आहेत. ( )
- (७) इतिहास लेखनाच्या दृष्टीने सर्वमान्य आणि सर्वसमावेशक पद्धती प्रचारात आणणे आवश्यक आहे. ( )

(५) (X), (६) (X), (७) (X).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),
 (५) (X), (६) (X), (७) (✓).

१.५ सारांश

एखाद्या विशिष्ट समाजाने कायमस्वरूपी परिसराशी संवाद साधून साधार केलेली जीवनप्रणाली। संस्कृती म्हटले जाते. संस्कृतीची व्याख्या करणे कठीण आहे. संस्कृती व सभ्यता यात भेद आहे. संस्कृती कालसापेक्ष असते. तिच्यात स्थित्यंतरे होतात. या स्थित्यंतरातून, परिवर्तनातून सभ्यता आकार घेते. मानसूनमध्ये पडणाऱ्या पावसावर भारतीयांचे जीवन अवलंबून आहे. अलीकडच्या काळात वाढती लोकसंख्या, औद्योगिकीकरण, नागरीकरण यांनी नवीन समस्या, आव्हाने निर्माण केली आहेत. मोसमी वाच्यामुळे किनारपट्टीवरील बंदरांच्या संख्येत वाढ झाली. परिणामी व्यापार वाढून अनेक वंशाचे लोक भारतात स्थिरावले. भारतात हिमालयाचे स्थान महत्त्वपूर्ण असे आहे. हिमालयाने भारतावर संरक्षणाचे अमर्याद असे संरक्षणछत्र धरले आहे, त्यामुळे या पर्वतराजी ओलांडून कोणीही शत्रू भारतावर आक्रमण करू शकलेला नाही. या नैसर्गिक सरहदीकडे काळजीपूर्वक लक्ष देणे आवश्यक आहे. सिंधु-सरस्वती व गंगा नदीच्या सुपीक खोच्यात जनजीवनाचा अतिप्राचीन कालखंडात प्रारंभ झाला. आर्य संस्कृतीचा आरंभ व महाभारताची वाटचाल गंगा-यमुनेच्या खोच्यात झाली. देशाच्या ऐतिहासिक वाटचालीत नद्यांचे योगदान मोठे आहे. भौगोलिक घटकांच्या मर्यादित भारतीय इतिहासाची वाटचाल झाल्याने निसर्गतःच काही मर्यादा इतिहासावर पडतात.

भारतीय इतिहासलेखनाच्या दृष्टिकोनातून कालमापनाची मोठी समस्या होती. भारतीय इतिहासाचे शास्त्रशुद्ध पायावर लेखन करण्याची चळवळ स्वातंत्र्य युद्धानंतर सुरु झाली. अद्याप समग्र भारताचा एकसंघ इतिहास आकारास यायचा आहे. भारतीय इतिहासलेखनात ‘काय घडले’ यापेक्षा ‘काय घडणे अपेक्षित आहे’ यावर मोठा भर दिलेला आढळतो. कालमापनाचीही योग्य पद्धत निवडणे आवश्यक आहे. अस्तित्वासाठी लढा हा राजकीय जीवनाचा स्थायीभाव होता.

१.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

संस्कृती : विशिष्ट समाजाने कायमस्वरूपी परिसराशी संवाद साधून साधार केलेली जीवनप्रणाली.

सभ्यता : संस्कृती कालसापेक्ष असते, तिच्यात स्थित्यंतरे होत असतात. या परिवर्तनातून सभ्यता आकारास येते. जसे, धर्मसहिष्णुता, स्त्रीदक्षिण्य.

सत्य आणि कल्पित : ‘काय घडले’ आणि ‘काय घडायला हवे होते’. इतिहासलेखनाच्या दृष्टिकोनातून यास विशेष महत्त्व आहे. भारतीय इतिहासलेखनात काय घडायला हवे होते, यावर म्हणजेच कल्पितावर विशेष भर दिलेला आढळून येतो.

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (X), (४) (X),
 (५) (✓), (६) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (X), (४) (✓),
 (५) (✓), (६) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),

प्राचीन भारताची इतिहासलेखनाची साधने अतिशय मर्यादित स्वरूपाची आहेत. वाढूमयीन तथा मौखिक साधने ढोबळमानाने वापरावी लागतात.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळीत उत्तरे लिहा.

- (१) संस्कृती व सभ्यता या संकल्पना विशद करा.
- (२) प्राचीन भारताची भौगोलिक पाश्वर्भूमी स्पष्ट करून त्याचे प्राचीन भारताच्या इतिहासावर कोणते परिणाम झाले ते स्पष्ट करा.
- (३) भारतात हिमालय पर्वताचे स्थान, ऐतिहासिक व राजकीय महत्त्व स्पष्ट करा.

- (४) प्राचीन भारताच्या सांस्कृतिक वाटचालीत सिंधू, सरस्वती, गंगा-यमुनेचे खोरे यांचे योगदान स्पष्ट करा.
- (५) भौगोलिक घटकांचा इतिहासावर कसा परिणाम होतो ते स्पष्ट करा.
- (६) इतिहासात कालमापनाची समस्या स्पष्ट करून रंजनवाद इतिहासलेखनातून साहित्य करणे कसे आवश्यक आहे ते स्पष्ट करा.

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (०१) Mujumdar R. C., 'Ancient India', Motilal Banarasidas, New Delhi.
- (०२) Kosambi D. D., 'An Introduction to the Study of Indian History', Popular Prakashan, Mumbai.

घटक २ : भारतीय मानवाची वाटचाल व वसाहती

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय-विवेचन
  - २.२.१ प्रागैतिहासिक कालखंडाच्या इतिहासाची साधने
  - २.२.२ कालमापन पद्धती
  - २.२.३ प्रागैतिहासिक काळ
  - २.२.४ ताम्रपाषाण युग
- २.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- २.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.५ सारांश
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ क्षेत्रीय कार्य
- २.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे

- ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -
- ★ मानवाच्या इतिहासाच्या तीन प्रमुख अवस्था स्पष्ट करता येतील.
  - ★ प्रागैतिहासिक कालखंडाच्या इतिहासाची विविध साधने स्पष्ट करता येतील.
  - ★ कालमापन पद्धतीच्या विविध पद्धती कोणत्या ते सांगता येईल.
  - ★ निश्चित कालमापनातील विविध कसोट्या स्पष्ट करता येतील.
  - ★ पूर्व पुराशम युगातील संस्कृती व कला यांतील प्रगती स्पष्ट करता येईल.
  - ★ मध्य व उत्तर पुराशम युगातील मानवाची वाटचाल, त्याची प्रगती सोदाहरण स्पष्ट करता येईल.
  - ★ नवाशमयुगीन स्थळे जगात व भारतात कोठकोठे सापडली आहेत ते सांगता येईल.
  - ★ नवाशमयुगात हत्यारे, कृषी, जीवन, पशूपालन, वस्त्र, इत्यादी संदर्भातील प्रगती स्पष्ट करता येईल.

- ★ ताम्रपाषाण युगाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील.
- ★ भारतात प्रकाशात आलेल्या ताम्रपाषाण स्थळांची माहिती देता येईल.

२.१ प्रास्ताविक

रानटी अवस्थेकडून सुसंस्कृत अवस्थेकडे होणारी वाटचाल म्हणजे मानवाचा इतिहास होय. म्हणून इतिहास म्हणजे एका सुसंस्कृत समाजाची कथा होय.

मानवास आजची प्रगत अवस्था प्राप्त होण्यापूर्वी विविध अवस्थांमधून जावे लागले. जीवसृष्टीची उत्पत्ती, मानवाची उत्पत्ती, त्याचा अस्तित्वासाठीचा प्रदीर्घ संघर्ष आणि नंतरचा श्रेष्ठत्वासाठीचा संघर्ष असे त्याच्या जीवनाचे ढीबळमानाने भाग पडतात. शास्त्रीय निकषावर मानवाच्या इतिहासाच्या तीन प्रमुख अवस्था मानल्या जातात. (१) प्रागैतिहासिक काल (२), इतिहासपूर्व काल आणि (३) ऐतिहासिक काळ. या त्या तीन अवस्था होत.

अभ्यासाच्या दृष्टिकोनातून या प्रदीर्घ कालखंडाचे तीन विभागांत - प्रागैतिहासिक काळ, इतिहासपूर्वकाल आणि ऐतिहासिक काल - असे विभाजन करण्यात आले आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की, जगात किंवा भारतात एकाच कालखंडातील समाज सर्वत्र एकसारखे जीवन जगत होता. अन्नासाठी भटकणे व हत्यार म्हणून केवळ दगडाचा वापर करणे हे प्रागैतिहासिक कालाचे वैशिष्ट्य होय, तर दगड व धातूंचे ज्ञान असणे आणि शेतीच्या माध्यमातून अन्ननिर्मिती करण्याचा काल म्हणजे इतिहासपूर्व कालखंड होय.

२.२ विषय-विवेचन

२.२.१ प्रागैतिहासिक कालखंडाच्या इतिहासाची साधने

अस्तित्वाच्या संघर्षमधून वाटचाल करीत असताना

मानवाने कळत नकळत काही वस्तू मागे ठेवल्या. या वस्तूंवरून व त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या इतर पुराव्यांवरून त्यांच्या संघर्षाचे चित्रण करता येते. म्हणजेच साधनांचे स्वरूप जसे भौतिक आहे तसेच ते नैसर्गिकही आहे. त्यामुळे प्रागैतिहासिक संस्कृतीच्या पुराव्यांचा अभ्यास करताना आपणांस भू-विज्ञान, परिसर-विज्ञान, धातू-विज्ञान, बनस्पति-विज्ञान, रसायनशास्त्र आदी नैसर्गिक शास्त्रांचा आणि संबंधित सामाजिकशास्त्राचा विचार करावा लागतो.

(१) पुराव्याचे स्वरूप : मानवाचे कळप स्थिर झाल्यावर त्याने निसर्गाविरुद्ध आणि समाजाविरुद्ध जो लढा दिला त्यामधूनच या साधनांची निर्मिती झाली आहे. साधने सामान्यतः भौतिक असून ती त्याच्या भौतिक जीवनावर प्रकाश टाकणारी आहेत. तसेच ती अत्यंत मर्यादित स्वरूपाची आहेत.

(२) मृदभांडी : उत्खननातून मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होणारा पुरावा म्हणजे खापे अथवा मृदभांडी होय. या मातीच्या भांडचावरून समकालीन समाजाचे स्वरूप समजण्यास मोठ्या प्रमाणात मदत होते. म्हणून त्यांना पुरातत्त्वविद्येची मुळाक्षरे म्हटले जाते. ही भांडी फुटणारी असल्याने नित्य नूतन भांडी बनवावी लागत होती. त्यामुळे खापे मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होतात, तसेच ती धातूंच्या भांडचाप्रमाणे गंजत नसल्याने आणि फुटक्या तुकड्यावरूनही पूर्ण भांडचाच्या आकाराच्या रचनेचा अंदाज करता येत असल्याने त्यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

(३) दफने : पुरावा म्हणून दफनांचे खापराइतकेच महत्त्व आहे. उत्खननात सापडलेले मानवी सांगाडे अनेक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे ठरतात. मानववंशशास्त्र आणि समाजशास्त्राच्या मदतीने उपलब्ध सांगाड्याचावरून आपणांस गतसमाजासंबंधीचे महत्त्वाचे निष्कर्ष काढता येतात. तत्कालीन समाजाच्या मृत्युविषयीच्या तसेच मरणोत्तर जगासंबंधीच्या कल्पना, मृत्यूशी संबंधित असलेले कर्मकांड, स्मशानभूमीचे वसाहतीमधील स्थान, पुण्याची पद्धत, मृत व्यक्तीचे वय, लिंग, वंश आदी बाबी सांगाड्याचावरून स्पष्ट होतात.

(४) अन्नधान्य, बनस्पती, प्राणी व पक्षी : उत्खननामध्ये कवचितप्रसंगी धान्याचे अथवा जळालेल्या धान्याचे अवशेष सापडतात. यावरून आपणांस त्यांच्या आहारपद्धतीची कल्पना समजते. तसेच कोणत्या भाज्या व फळे यांची लागवड करण्यात येत होती याचा अंदाज करता येतो. या लागवडीनुसार त्याचे भिन्न काळातील स्थलांतर समजण्यास मदत होते आणि समकालीन वसाहतीची माहिती मिळण्यास मदत होते.

(५) हत्यारे : हत्यारे हा सुद्धा प्रागैतिहासिक इतिहासलेखनाचा आधारभूत पुरावा मानला जातो. हत्यारावरून त्यांच्या गरजा, त्यांची आर्थिक पातळी व त्यांचे तंत्रकौशल्य

समजण्यास मदत होते. आद्यपुराशमयुगातील साध्या ओबडधोबड हत्यारांपासून ते नवाशमयुगातील धारदार व टाकी मारून गुळगुळीत बनवलेल्या हत्यारांची निर्मिती करणे, हा त्यांची प्रागैतिहासिक वाटचाल स्पष्ट करणारा बोलका इतिहास आहे. धातूचा शोध लागल्यानंतर हत्यारांच्या तंत्रात प्रचंड वेगाने बदल झाला.

(६) वास्तू व नगर अवशेष : वास्तू व नगराच्या अवशेषांवरून आपणांस तत्कालीन समाजाच्या राजकीय, आर्थिक, धार्मिक व सामाजिक संस्थांचे ज्ञान होऊ शकते. उपलब्ध होणाऱ्या भिन्न वास्तूवरून समाजाची आर्थिक कुवत स्पष्ट होते, तर योजनाबद्ध रचनेवरून त्यांच्या प्रशासंकीय व राजकीय संस्थांचा अंदाज बांधता येता.

(७) संकीर्ण : यामध्ये प्रामुख्याने अलंकार, मुद्रा, मणी, मातीची व दगडाची शिल्पे, प्रसाधनाची उपकरणे आदीचा समावेश होतो. यावरून आपणांस तत्कालीन समाजाच्या विविध संस्थांचे ज्ञान होते, याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे महाराष्ट्रातील दायमाबाद येथे मातीची फणी उपलब्ध झाली, यावरून समाजाला केशभूषेची आवड असल्याचे दिसते.

२.२.२ कालमापन पद्धती

कालमापनासंबंधात युरोपात सर्वप्रथम ख्रिश्चन थॉमसेन यांनी त्रियुगिसिद्धांताची कल्पना मांडली. पाषाणयुग, ब्रांह्मयुग व लोहयुग ही ती तीन युगे होते. यातूनच पुढे क्रमकाल पद्धतीचा (Sequence-dating) वापर रुढ झाला. आज पुरातत्त्व जगतात कालमापनाच्या तौलनिक कालमापन (Relative-dating) व निश्चित कालमापन (Absolute-dating) म्हणजे च सापेक्ष व निरपेक्ष या दोन पद्धती रुढ मानल्या जातात.

(१) तौलनिक कालमापन : तौलनिक कालमापनाच्या अनेक पद्धती असून त्यासंबंधीचे निरनिराळे आडाखे प्रचलित आहेत. भारतात तौलनिक मापनपद्धतीचा अवलंब केला जातो. ही पद्धत वापरण्यासाठी उत्खननातील स्तरनिहाय पुराव्यांचा विचार करावा लागतो.

(२) निश्चित कालमापन : युरोप व अमेरिकेमध्ये निश्चित कालमापनपद्धतीचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. ही पद्धती प्रामुख्याने विज्ञानावर आधारलेली आहे. उत्खननात वस्तूमध्ये आढळणाऱ्या भिन्न मौलांच्या अवशेषांवर ही पद्धती आधारित असल्याने आपणांस अचूक कालमापनाचे ज्ञान होते. तसेच या पद्धतीमध्ये एकंदर भिन्न भिन्न अशा बारा कसोट्यांचा समावेश केला जातो. त्यांची यादी पुढे दिली आहे.

(क) कार्बन १४ कालमापन, (ख) पोटेशियम अर्गोन कालमापन, (ग) पुराचुंबकीय कालमापन, (घ) विभाजन तेजोरेषा कालमापन, (च) तत्पदीपत्र कालमापन,

(छ) अॅबासिडियन कालमापन, (ज) वृक्ष वलय कालमापन, (झ) हिमवाहित मृत्तिकाथर कालमापन, (ट) बीटा क्रियाशीलता मापन, (ठ) फ्लूरीन कालमापन, (ड) रासायनिक विश्लेषण पद्धती, (ढ) पाषाण गंज मापनपद्धती.

(क) कार्बन १४ पद्धती : अतिशय लोकप्रिय व जगभर वापरली जाणारी पद्धत होय. या पद्धतीचा शोध अमेरिकेतील शिकागो विद्यापीठाच्या लिबी या शास्त्रज्ञाने १९४१ साली लावला. या पद्धतीनुसार प्राचीन अवशेषातील कार्बन - १४ च्या शिल्लक असलेल्या घटकांची मोजदाद होय. सचेतन वस्तूंच्या विनाशानंतर या कार्बनचे विघटन सुरु होते. त्याच्या विघटनाचा कालक्रम निश्चित असल्याने (म्हणजे ५५६८ वर्षांनी वस्तूमधील अर्धा कार्बन संपतो.) आपणांस प्रस्तुत वस्तुनिर्मितीचा काळ निश्चितपणे ठरविता येतो.

(ख) पोटेंशियम - अर्गॉन पद्धती : अत्यंत प्राचीन अवशेषांचे कालमापन करण्यासाठी ही पद्धती वापरतात. अडीच हजार वर्षांपासून ते साडेचार अब्ज वर्षांपर्यंतचे कालमापन करण्यास या पद्धतीचा उपयोग करतात.

(ग) अवशेष-विश्लेषण : आत्तापर्यंत आपण प्राचीन इतिहासाचे पुरावे व त्यांच्या कालमापनपद्धतींची ओळख करून घेतली आहे. आता अवशेषविश्लेषणाच्या (Methods of Analysis) काही पद्धतींची ओळख करून घेऊ या. मागील काही दशकांत पाश्चिमात्य देशात या पद्धतींचा झापाट्याने विकास झाला आहे.

(घ) पराग पृथक्करण (Pollen Analysis) : काही वनस्पतींच्या फुलांचे पराग हजारो वर्षे उत्तम प्रकारे राहू शकतात. या परागांचे विश्लेषण करून पुरावनस्पतिशास्त्रज्ञांनी मानवी वसाहती, हवामान, वनस्पती-जगत यासंबंधी काही महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष काढले आहेत.

(च) विष्टा पृथक्करण (Coprolite Analysis) : यामध्ये मानवी तसेच पक्ष्यांच्या विष्टेचे पृथक्करण केले जाते. अशा प्रकारच्या अभ्यासावरून तत्कालीन मानवांचे आरोग्य, अन्नपद्धती, हवामान, वनस्पती-जगत यासंबंधी निष्कर्ष काढले जातात.

(छ) वसाहतरचना (Settlement Pattern) : या क्षेत्रात नवपुरातत्व शाखेने (New Archaeology) चांगलीच प्रगती केली आहे. त्यानुसार घटनेची कारणे, स्वरूप व परिणाम यांचा पुरेपूर शोध घेण्याचा प्रयत्न केला जातो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
 (०१) रानटी अवस्थेकडून सुसंस्कृत अवस्थेकडे

होणारी वाटचाल म्हणजे मानवाचा इतिहास होय. ( )

- (०२) मानवाच्या इतिहासाच्या प्रागैतिहासिक काल, इतिहासपूर्व काल आणि ऐतिहासिक काल या तीन अवस्था होय. ( )
 (०३) ऐतिहासिक साधनांचे स्वरूप भौतिक तसेच नैसर्जिक आहे. ( )
 (०४) खापरे अथवा मृदभांडी ही ऐतिहासिक साधने उत्खननाच्या माध्यमातून उपलब्ध होतात. ( )
 (०५) हत्यार हा इतिहासलेखनाचा ऐतिहासिक पुरावा मानला जात नाही. ( )
 (०६) कालमपानसंदर्भात युरोपात सर्वप्रथम खिंशचन थांमसेन यांनी त्रियुग सिद्धांताची कल्पना मांडली. ( )
 (०७) निश्चित कालमापन पद्धतीला कोणताही शास्त्रीय आधार नाही. ( )
 (०८) अत्यंत प्राचीन अवशेषांचे कालमापन करण्यासाठी पोटेंशियम - अर्गॉन पद्धती वापरतात. ( )
 (०९) पराग पृथक्करण करून मानवी वसाहती, हवामान यासंबंधी महत्त्वाचे निष्कर्ष काढता येतात. ( )
 (१०) कार्बन १४ पद्धतीचा शोध अमेरिकेच्या शिकागो विद्यापीठातील लिबी या शास्त्रज्ञाने १९४१ साली लावला. ( )

२.२.३ प्रागैतिहासिक काळ

प्रागैतिहासिक काळाचे पुराशमयुग, मध्य अशमयुग व नवाशमयुग असे तीन उपविभागांत वर्गीकरण केले जाते. हत्यारातील बदल आणि त्याचा तत्कालीन समाजावरील परिणाम या निष्कर्षावर हे वर्गीकरण करण्यात आले आहे.

अशम म्हणजे दगड. अशमयुग म्हणजे ज्या युगात मानव आपल्या उदरनिर्बाहासाठी प्रामुख्याने दगडी हत्यारांचा वापर करत होता ते युग होय. शिकारीसाठी दगडांची हत्यारे बनवावीत अशी कल्पना तत्कालीन मानवास सुचणे ही त्याच्या बौद्धिक विकासाची पहिली पायरी होय. अशा युगांच्या विभागानुसार आपण त्यांच्या जीवनाचा मागोवा घेऊ या.

(अ) पुराशमयुग - पूर्वपुराशम युग

अशमयुगालाच पाषाण युग असेही म्हटले जाते. पुराशमयुगाचा किंवा आद्य पुराशमयुगाचा आरंभ आफ्रिकेमध्ये सामान्यत: २० लक्ष वर्षांपूर्वी झाला. या काळात ऑस्टेलोपिथिक्स आणि होमो इरेक्टस् गटातील मानवाची

उत्पत्ती झाली. त्याने दगडी गोट्याची व छिलक काढलेल्या गाभ्याची हत्यारे तयार केली. ती प्रामुख्याने हात-कुन्हाडीसारखी असून त्यांचा तोडण्यासाठी वापर केला जात होता.

या कालखंडातील मानवी अवशेष जगाच्या भिन्न खंडात उपलब्ध झाले असले तरी त्यांच्या जीवनाने सुसंगत चित्र निर्माण करणे अवघड आहे. त्याची राहणी चिंपाइऱीसारख्या माकडासारखी असावी. ही माकडे कळप करून राहत असल्याने तोही कळप करून राहत असावा. चीनमध्ये चौकुतीन गुहेजवळ चाळीस मानवी सांगाडे एकत्र आढळल्याने वरील विधानास दुजोरा मिळतो.

(१) संस्कृती : पुराशमयुगातील आरंभीच्या काळात मानव अतिशय प्राथमिक अवस्थेत राहत होता. त्याला घरादाराची गरज नव्हती. तो झाडाच्या ढोलीत अथवा नैसर्गिक गुंफातून राहत असे. शेती मशागतीचे ज्ञान त्याला अवगत नसल्याने अन्न म्हणून तो प्राण्यांचे मांस, कंदमुळे व फळे यांचा उपयोग करीत असे. यासाठी त्याला सतत स्थित्यंतर करावे लागे. माकडांचे किंवा अन्य प्राण्यांचे कळप ज्याप्रमाणे भटकताना दिसतात, तसे त्याला सतत अन्नाच्या शोधात राहावे लागत असे. अग्नीमुळे थंडीपासून संरक्षण होऊ लागले. तसेच अन्न शिजवून खाता येऊ लागले. तसेच थंडी व पावसापासून बचाव करण्यासाठी, झाडांच्या सालीपासून बनविलेल्या वस्तूचा वापर केला जाऊ लागला. कालांतराने यासाठी तो प्राण्यांच्या कातडीचा वापर करू लागला. कळपात राहिल्याने सुरक्षिततेची जाणीव निर्माण झाली आणि यातूनच भावी कुटुंब संस्था आणि सामूहिक सुरक्षितता या संस्थांचा उदय झाला.

(२) कला : उत्खननात उपलब्ध झालेल्या विविध वस्तूवरून व गुंफाचित्रावरून त्याने या क्षेत्रात बरीच प्रगती केल्याचे दिसते. शिकारीसाठी दगडाची हत्यारे तयार करणे ही एक कलाच होती. आरंभीची ओबडधोबड हत्यारे क्रमशः सुबक व धारदार झाली. स्वतःचे सौंदर्य वृद्धिगत करण्यासाठी शिपल्यांच्या माळा करणे, प्राण्यांच्या दातापासून गळ्यातील व कानातील आभूषणे तयार करणे आदी गोष्टी तो कातौघात शिकला. त्याला चित्रकलेची विशेष आवड असल्याचे गुंफाचित्रावरून स्पष्ट होते. वस्तूचे यथार्थ चित्रण हा स्थिर संस्कृतीचा पाया मानला जातो. पॅलिओ (Paleo) म्हणजे जुने आणि (Lith) लीथ म्हणजे अशम - दोहोंचा एकत्रितपणे Paleolithic असा शब्द होतो.

(आ) मध्य-पुराशमयुग

या काळात हवामानात बदल झाल्याने मानवाच्या राहणीमानातही बदल झाला. परिणामी हत्यारे तयार करण्याच्या तंत्रामध्ये बदल झाला. या काळात सामान्यतः पातेतंत्र (लांब

व समांतर बाजूची पाती), दाबतंत्र (हाडाच्या अथवा लाकडाच्या दांड्याने हाताच्या साहाय्याने दाब देऊन छिलके काढणे), टोलातंत्र या पद्धतीचा समावेश होता. कुन्हाडीसारखी ही लांब पाती लाकडाच्या अथवा हाडाच्या खाचेत डिंकासारख्या पदार्थाचा वापर करून घटू बसविण्यात येते. नंतर त्यांना सुबक आकार दिला जात असे. तुलनात्मकदृष्ट्या या कालखंडातील हत्यारे अधिक धारदार व वापरण्यास सुलभ होती. यांमध्ये तासण्या, नोकदार हत्यारे व छिन्न्यांचा समावेश होता.

(इ) उत्तर पुराशमयुग

या कालखंडातील युरोपातील मानव अत्यंत प्रगत असल्याचे जाणवते. त्याला होपो-सेपियन्स (विचार करणारा प्राणी) म्हटले जाते. तो सांधिक जीवन जगत होता. त्याची हत्यारे उत्तम होती व तो सहज शिकार करू शकत होता. तो गटागटाने नैसर्गिक गुंफांमध्ये राहत होता. स्पेनमधील अल्तिमिरा येथील गुंफेतील चित्रावरून त्याचे शिकारकौशल्य लक्षात येतै.

यापुढचे पाऊल म्हणजे या काळात तो झोपडच्या बांधण्यास शिकला. यावरून तो स्थिर झाल्याचा भास निर्माण होता. तथापि, हे स्थैर दर्शनी स्वरूपाचे होते. कारण त्याची अन्नासाठी भटकंती चालूच होती. त्यामुळे झोपडच्या क्रतुपरत्वे असाव्यात असे दिसते. या मानवाने शिकारीच्या तंत्रातही प्रगती केली होती. प्राण्यांचे मुखवटे परिधान करून प्राण्याला आपल्या आटोक्यात आणण्याचा प्रयत्न लोकप्रिय असल्याचे दिसते. जनावरांच्या शिकारीबरोबर या काळात मासेमारीही विकसित झाली होती. या समाजाचा जादूटोण्यावर विश्वास असल्याचे काही पुराव्यांवरून स्पष्ट होते. ओबडधोबड हत्याराएवजी आता समांतर बाजू असणाऱ्या धारदार पात्यांचा तसेच लहान आकाराच्या छिन्या, कोरके, बाणाची टोके आदी हत्यारे प्रचारात आली. सांबरशिंगाची व हाडांची हत्यारेही वापरात होती. याशिवाय या काळात चामडी शिवण्यासाठी हाडांच्या सुयांची निर्मिती करण्यात आली. शिवाय शिकारीसाठी गारगोटीची बाणांगे तयार करण्यात आली. ही लहान आकाराची हत्यारे लाकडाच्या व माशाच्या गळासारखी (Horpoons) हत्यारे आढळली आहेत. इजिप्तमध्ये अशा प्रकारची हत्यारे मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध झाली.

त्यांच्या अन्नात बदल झाला नसला तरी ते मांस भाजून खात असावेत, असे वाटते. या काळात तो चामडी शिवायला शिकल्याने चामड्याची वस्त्रे तयार करण्याची कला त्याने विकसित केली. नैसर्गिकरित्या नटण्या-बागडण्याची आवड असलेल्या या काळातील मानवाने हस्तिदंताचे व हाडांचे मणी, शंखांचे मणी व बांगडच्या, शिपले, कवडच्या, हरणांचे दात यांचा दागिन्यांसाठी वापर केल्याचे दिसते.

उत्तर-पुराशमयुगातील मानवाच्या धर्मविषयक दृष्टिकोनात बरीच प्रगती झाली होती. त्याला निसर्गाचे श्रेष्ठत्व समजले होते व या प्रचंड तत्त्वापुढे आपण अगदीच सामान्य आहोत, असे त्याला वाटले. तसेच जन्म-मृत्यूचे कोडे त्याला अनाकलनीय होते. म्हणून निसर्गातील अज्ञात शक्ती हे नियंत्रित करीत असल्याचा समज होता.

याच काळात शिकारीच्या निमित्ताने त्याचा प्राण्याशी संपर्क वाढला. शिकारीमुळे आपल्या परिसरातील प्राणी संपून जाऊ नयेत म्हणून त्यांनी प्राणिदैवते निर्माण केली व त्यांची पूजा सुरु केली. हेतू हा की, परिसरातील पशुपैदास वाढावी. यामधूनच प्राण्यांचे मुखवटे धारण करण्याची प्रथा निर्माण झाली. यामागे काही जादूटोप्याचा (Sympathetic Magic) प्रकार असावा असे शास्त्रज्ञाना वाटते. अशा प्रकारची मुखवटाधारी चित्रे फ्रान्समध्ये उपलब्ध झाली आहेत.

(ई) मध्याशमयुग (Mesolithic)

उत्तरपुराशमयुगानंतर या संस्कृतीचा उदय होतो. पूर्व आणि उत्तर असे या कालखंडाचे दोन उपविभाग पडतात. हा कालखंड तुलनात्मकदृष्ट्या अतिशय छोटासा असला तरी पुराशमयुग व नवाशमयुग यांना जोडणारा तो महत्वाचा दुवा आहे. या काळातील हत्यारे लहान आकाराची (क्षुद्रास्त्रे) असून त्यांचा आकार भौमितिक स्वरूपाचा होता. या काळातील मानवी संस्कृतीचे अवशेष प्रामुख्याने युरोप व आफ्रिकेत आढळतात.

(उ) नवाशमयुग (Neolithic - Age)

Neo म्हणजे नूतन. उत्तरमध्याशमयुगानंतर नवाशमयुगाचा आरंभ होतो. अशमयुगीन मानवी संस्कृतीतील हा अतिमहत्वाचा कालखंड होय. याची व्याप्ती सामान्यतः इ.स.पूर्व १०००० ते इ.स.पूर्व ४००० वर्षांची असावी असे मानले जाते. इ.स.पूर्व ४००० च्या आसपास धातूचा वापर रुढ झाल्याने नवाशमयुग संपून ताप्रपाषाण युगाचा आरंभ होतो. म्हणून नवाशमयुगाला इतिहासपूर्वकाळाची प्रस्तावना मानली जाते.

(१) नवाशमयुगाची वैशिष्ट्ये : नवाशमयुगीन मानवाने आपल्या अनुभवजन्य ज्ञानाने बौद्धिक क्षेत्रात प्रचंड विकास केला. त्यामुळे त्याचा मूलभूत संस्थांकडे (अन्न, वस्त्र, निवारा) पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला. परिणामी हत्यारे बनविण्याच्या प्रक्रियेत क्रांती झाली आणि राहणीमानात आमूलाग्र बदल झाला. कुन्हाडीसारखी हत्यारे विकसित झाल्याने जीवन सुलभ झाले. शेतीचा शोध ही नवाशमयुगातील सर्वांत महान घटना मानली जाते. शेती हा सर्व सांस्कृतिक विकासाचा पाया होय. यामुळे अन्नासाठी करावी लागणारी वणवण संपली.

उतार पद्धतीची गृहनिर्मिती हे या काळाचे आगळे वैशिष्ट्य मानावे लागेल. घरबांधणीसाठी विविध पातळीवर त्याने लाकडाचा वापर केला. कारण जंगल साफ करण्यासाठी आवश्यक असणारी हुकमी कुन्हाड आता त्याच्या नियंत्रणात होती. याच काळात चाकाचा शोध लागल्यामुळे कुंभारकलेस चालना मिळाली. त्याने मातीची भांडी निर्माण करण्यास आरंभ केला. तसेच त्यांनी लाकडापासून चाकाची गाडी तयार केली. धार लावण्याच्या दगडाचा शोध याच काळात लागला. तसेच या काळातच त्याने कापसाच्या धाग्यापासून कापड तयार करण्याची विणकाम कला आत्मसात केली आणि तो खच्या अर्थने सुसंस्कृत झाला.

(२) नवाशमयुगीन स्थळे : नवाशमयुगाचे पूर्व व उत्तर असे दोन कालखंड पडत असले तरी त्यांचा आपण येथे स्थलाभावी एकत्रितपणेच विचार करणार आहोत. जगातील नवाशमयुगीन स्थळांत जैविको (पॅलेस्टाईन), उबेद बेल्टगुहा व सियाल्क (इराण), हस्तुना समरा व जार्मो (इराक), हलाफ (सिरिया), कमाटेपे (तुर्कस्तान), फायुम, मेरिदे, तासा, बदरी, अम्रा (इजिप्त), क्रीट (ग्रीस), इटली आदीचा समावेश होतो.

भारतात नवाशमयुगाच्या आत्तापर्यंत आठ वसाहती सापडल्या असून, विभागानुसार कर्नाटकात ३, आंध्र प्रदेश २, तामिळनाडू १, बिहार १ व काशमीर १ असे त्यांचे वर्गीकरण करण्यात येते. म्हणजे दक्षिण भारतात सहा, पूर्व भारतात एक व उत्तर भारतात एक यांत्रमाणे या वसाहती होत्या. त्याचा तपशील पुढे दिला आहे.

(३) बूझीम (काशमीर) इ.स.पूर्व २३७५ ते इ.स.पूर्व १५०० : काशमीरमधील बूझीम हे आजच्या श्रीनगरजवळ होते. जमिनीत खड्डे खोदून त्यांना घराचा आकार देऊन राहणाऱ्या लोकांचा एक कालखंड व मातीच्या कच्च्या विटांची अथवा मातीचे घेरे बांधून राहणाऱ्या लोकांचा दुसरा कालखंड. पहिल्या वसाहतीचे लोक हातबनावटीची राखी व काळच्या रंगाची मडकी वापरीत. त्यांच्या घरात मातीच्या चुली आढळून आल्या. धारदार कुन्हाडीशिवाय त्यांच्याकडे हाडळ्या सुया, मत्स्यबाण यांसारखी हत्यारे आढळती. दुसऱ्या वसाहतीतील लोकांचे जीवन अधिक प्रगत होते. त्यांची काही वैशिष्ट्यपूर्ण दफने सापडली आहेत. मृताला दंडाकृती खड्ड्यात पुरले जाई. त्याच्या कवटीला छिद्र पाडले जाई. तसेच त्याला गेरुचा तांबडा रंग फासला जाई. त्यांच्यासमवेत त्याचा कुत्राही पुरला जात असे. मानवाशिवाय काही प्राण्यांचे दफन करण्याची प्रथा होती.

(४) चिरांद (बिहार) इ.स.पूर्व १७५५ ते इ.स.पूर्व १५४० : हे पूर्वबिहारमधील स्थळ होते. येथील उत्खननात विविध वस्त्या उपलब्ध झाल्या. येथील आद्य वसाहतीमध्ये नवाशमयुगीन आयुधे व काही घरांचे अवशेष उपलब्ध झाले.

आंध्र प्रदेशात उत्तनूर, ब्रह्मगिरी, नागार्जुनकोडा, पिश्लीहाल, कर्नटकात टेककलकोटा, हल्लूर, संगनकलू तर तामिळनाडूत पैयमपल्ली व मंगलम्, इत्यादी ठिकाणी नवाशमयुगीन - नवाशमयुगातून - ताम्रपाषाणयुगाकडे विकसित होणारी आणि ताम्रपाषाणयुगातून लोहयुगात स्थिरावलेली अशा तीन वसाहती उपलब्ध झाल्या.

(५) निवासस्थाने : या कालखंडातील घरांचा (झोपड्यांचा) आकार गोल अथवा चौकोनी होता. कवचित् ठिकाणी जमिनीत घरे खोदण्याचा प्रधात होता. घराच्या भिंती कुडाच्या व छप्पर वाशाचे करीत असत. काही ठिकाणी मातीचे अथवा मातीपासून बनविलेल्या भेंडांची घरे होती.

भेंडे उन्हात वाळविले जात होते. सामान्यतः रस्त्यांचा अभावच जाणवतो. काही ठिकाणी घरात धान्य साठविण्यासाठी रंजन बसविलेले आढळले. घराला भरपूर मोठे अंगण होते. अंगणातच धान्य वाटण्याचा दगडी पाटा व चूल असल्याचे आढळले. जनावरांसाठी सुरक्षित गोठा तयार केला जाई. गोठ्याभोवती संरक्षणाचे कुंपण होते.

(६) हत्यारे : मागे सांगितल्याप्रमाणे नवाशमयुगात हत्यारे निर्माण करण्याच्या तंत्रात क्रांती झाली. त्यांचे वैशिष्ट्ये अशी की, ती घासून-घासून चमकदार, गुळगुळीत व धारदार केली जात होती. या हत्यारात प्रामुख्याने कुन्हाडी, फरशा, छिन्या, वाकस, हातोडे, बाणाग्रे यांचा समावेश होता. जमीन नांगण्यासाठी फाळासारख्या उपकरणाची निर्मिती केली होती.

(७) कृषी जीवन : नवाशमयुगात मानवाने शेती करण्याची कला विकसित केली व तो अन्नोत्पादक बनला. जंगलातील धान्याचे अंकुरण स्त्रियांच्या लक्षात येताच त्यांनी पेरणीचे तंत्र विकसित केले. यातूनच पुढे शेतीचा विकास झाला. यातूनच गहू, बार्ली, कडधांये, कुळीथ यांची लागवड केली जाऊ लागली.

(८) पशुपालन : नवाशमयुगातील मानवाने शेतीबरोबर पशुपालन क्षेत्रातही प्रगती केली. शेतीची मशागत करण्यासाठी त्यांना बैलांची आवश्यकता होती. तसेच दुधासाठी गाई, शेळ्या, मेंढळ्यांची गरज होती.

(९) भांडीकुळी : शेतीच्या विकासासमवेत त्याच्या अन्नात बदल झाला. तो अन्न वाटून व शिजवून खाऊ लागला. अन्न वाटण्यासाठी दगडी पाटे-वरवरे त्याने यापूर्वीच तयार केले होते. त्याला अन्न शिजविण्यासाठी उपकरणाची गरज भासत होती. यातूनच पुढे कुंभारीकलेचा उदय व विकास झाला.

(१०) अन्नपद्धती : शेतीच्या शोधामुळे व हमखास लागवडीचे तंत्र उपलब्ध झाल्याने त्याचा मांसाहार कमी झाला.

(११) वस्त्र-प्रावरणे : कोळ्याच्या जाळी विणण्याच्या पद्धतीवरून स्त्री, वर्गने विकसित केलेली कला

म्हणजे विणकाम कला. या काळात सुती, लोकरी, चामड्याचे, गवताचे, वनस्पतींच्या सालीपासून तयार केलेले कापड वापरात होते.

(१२) अलंकार : या काळातील स्त्री-पुरुषांना नटण्या-मुरुडण्याची हौस होती. त्यासाठी ते विविध प्रकारच्या मण्यांपासून आभूषणे तयार करत असत. यामध्ये शंख, माती, दगड, गारगोटी, स्फटिक, गोमेद, हस्तिदंत आर्द्धचा समावेश होतो, धातूंचा शोध लागल्यानंतर कवचित् ठिकाणी (विशेषतः महाराष्ट्रात) तांब्याचे दागिने उपलब्ध झाले आहेत.

(१३) समाजजीवन : या काळातील जीवन प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून असल्याने शेती मालकीच्या प्रश्नावरून समाजाची उभारणी झाली असावी असे दिसते. सामान्यतः शेती वसाहतीच्या मालकीची असून ती सामुदायिकरित्या कसली जात असावी. तसेच त्यांच्याकडे पशुधन मोठचा प्रमाणात होते. त्यामुळे पशुधनासाठी प्रत्येक वसाहतीनी काही जमीन राखून ठेवली (गायरान) असावी असे वाटते. पशूंवरील मालकी कौदुंबिक व जमिनीवरील मालकी सामुदायिक त्यामुळे लागवडीचा प्रश्न कशा प्रकारे हाताळला जात होता, यांबद्दल विद्वानांत मतभिन्नता आहे. यावरूनच या काळात खाजगी मालमत्तेचा प्रश्न निर्माण झाला असावा. घरदार, भांडीकुळी, दागिने, वस्त्रे, पशू-पक्षी या सान्या वैयक्तिक मालमत्तेच्या बाबी असल्याने वसाहती जमिनीसंबंधात त्यांचे कायमचे करार-मदार झाले असावेत, त्यामुळे वसाहतीनिहाय प्रशासन संस्था निर्माण झाल्या असाव्यात.

(१४) धर्मकल्पना : या काळातील आर्थिक सुबंतेमुळे धर्मकल्पनांचा विकास होण्यास मदत झाली. शेतीपासून अन्नप्राप्ती होत असल्याने जमीन, जल, सूर्य, पर्जन्य यांसारख्या तत्त्वांची वाढ होऊन त्यांना देवत्व देण्यात आले. जमिनीच्या मशागतीसाठी अधिक मनुष्यबळाची गरज असल्याने मातृदेवतेची लोकप्रियता वाढली. पुराशमयुगातील कुलदैवते (Totemic cults) पूजली जात होती. या काळात देवतांची मंदिरे उभारण्यास आरंभ झाला होता. पश्चिम आशियात काही स्थळावर मंदिरांचे अवशेष उपलब्ध झाले आहेत. मंदिरांबरोबर धर्मगुरुंच्या वर्गाचाही उदय झाला. पूजाविधीचे महत्व वाढत गेले आणि कर्मकांड रूढ झाले. त्याबरोबरच धर्मगुरुंची प्रतिष्ठा वाढली. जादूटोणा करण्याच्या मांत्रिकाचे महत्व आता कमी होऊन त्याचा दर्जा घसरला. जादूटोणा अस्तित्वात असला तरी तो आता शिष्टाचार गणला जात नव्हता.

(१५) व्यापार : नवाशमयुगात थोळ्याफार प्रमाणात व्यापार अस्तित्वात असल्याचे दिसते. व्यापारास वाव कमी असला तरी ती संकल्पना लोकांत रूढ असल्याचे उपलब्ध

पुराव्यांवरून स्पष्ट होते. गुरांची खरेदी-विक्री केली जात होती. मण्यांची खरेदी-विक्री केली जात होती.

(१६) कला : कुंभारीकलेच्या विकासाबरोबरच नवाशमयुगातील लोकांना कलेचे एक नवे दाळन उपलब्ध झाले. मातीच्या भांडचावर भाजण्यापूर्वी रंगकाम व चित्रकला केली जाई. त्यासाठी भांडचावर लाल, गुलाबी अथवा पिवळ्या रंगाचा लेप देत व त्यावर काळ्या, तपकिरी किंवा जांभळ्या रंगात चित्रे काढीत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) पुढील विधाने घूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (०१) प्रागौतिहासिक काळाचे पुराशमयुग, मध्य अशमयुग व नवाशमयुग असे तीन उपविभागात वर्गीकरण केले जाते. ( )
- (०२) अशमयुग म्हणजे ज्या युगात मानव उदरनिवाहासाठी प्रामुख्याने दगडी हत्यारांचा वापर करत होता ते युग. ( )
- (०३) पुराशमयुगाच्या आरंभीच्या काळात मानव घरात, झोपडीत राहत होता. ( )
- (०४) वस्तूचे यथार्थ चित्रण हा स्थिर संस्कृतीचा पाया मानला जातो. ( )
- (०५) उत्तर पुराशमयुगात मानव सांधिक जीवन जगत होता. ( )
- (०६) उत्तर पुराशमयुगात मानवाच्या धर्मविषयक दृष्टिकोनात बदल झाला होता, निसर्गातील अज्ञात शक्ती नियंत्रित करीत असल्याचे जाणवले होते. ( )
- (०७) शेतीचा शोध ही नवाशमयुगातील सर्वात महान घटना होय. ( )
- (०८) शेती विकासामुळे मानवाला अन्नासाठी मोठी पायणीट करावी लागली.
- (०९) नवाशमयुगात शेतीच्या मालकीवरून समाजाची विभागणी झाली. ( )
- (१०) नवाशमयुगात व्यापार अस्तित्वातच आला नाही. ( )

२.२.४ ताम्रपाषाण युग

चॉलको म्हणजे ताम्र किंवा तांबे आणि लिथ म्हणजे पाषाण म्हणून एकवितपणे या संस्कृतीला ताम्रपाषाण संस्कृती असे संबोधले जाते. हा काळ नंतरच्या इतिहासकाळास अतिजवळचा असल्याने या काळास इतिहासपूर्व काळ म्हणूनही ओळखले जाते. युरोपात याच काळास ब्रॅंझयुग म्हणून ओळखतात.

वैशिष्ट्याचे : उत्तरनवाशमयुगीन स्थिर संस्कृती हा ताम्रपाषाण संस्कृतीचा पाया मानला जातो. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे या संस्कृतीचा उदय जगभर एकाच वेळी झाला नसून ती भिन्न क्षेत्रात भिन्न कालखंडात विकसित झालेली संस्कृती आहे. धातूचा वापर हे या संस्कृतीचे व्यवच्छेद लक्षण मानले जाते. पाषाणाची जागा आता धातूने घेण्यास आरंभ झाला होता. म्हणजे ज्या परिसरात धातू सहजतेने उपलब्ध होऊ शकतो आणि उपलब्ध धातूचा मशागतीसाठी विशेषत: शेतीच्या मशागतीसाठी वापर होऊ शकतो अशा ठिकाणीच ताम्रपाषाण संस्कृतीचा विकास झाला. लेखनकलेचा आविष्कार हेही या संस्कृतीचे असेच व्यवच्छेदक लक्षण मानले जाते. त्याच्या उत्पादनात आमूलाग्र क्रांती झाली होती. त्याचे राहणीमान उंचावले होते. नागरी संस्कृतीचा उदय होऊन अनेक नागरी केंद्रे उदयास आली होती. त्याचे राहणीमान उंचावले होते.

(अ) नागरी संस्कृतीचा उदय

(क) ताम्रपाषाणकालीन स्थळे : भारतामध्ये ताम्रपाषाण संस्कृतीचा व्यापक अभ्यास झाला असून. आता बरीच स्थळे प्रकाशात आली आहेत. ताम्रयुगाच्या काळातच भारतात लोहयुग, नवाशमयुग व बृहदप्राषणीय युगातील मानवी संस्कृती नांदत असल्याचे उपरोक्त अभ्यासावरून स्पष्ट झाले आहे. या संस्कृतीला आरंभी सिंधू संस्कृती म्हणून ओळखले जात होते व सिंधू संस्कृती म्हणजे मोहेंजोदडो, हडप्पा संस्कृती असे समीकरण पक्के झाले होते. तथापि, आता हडप्पा येथील वैशिष्ट्यपूर्ण उत्खनित अवशेषांवरून या संस्कृतीला हडप्पा संस्कृती असे नामाभिधान लाभले आहे. तेव्हा येथील काही स्थळांचा परिचय करून घेऊ या. सिंधू-संस्कृतीचा विचार ओघाने केला आहेच.

(०१) अत्रंजीखेडा : उत्तर प्रदेशातील स्थळ येथे ताम्रपाषाण व लोहयुगीन अवशेष उपलब्ध झाले. हे अवशेष हडप्पानंतरचे (इ.स.पूर्व १६९०) असल्याचे आढळले. येथील गेरू रंगाची मृदभांडी विशेष प्रसिद्ध होती.

(०२) अहाड : राजस्थानातील स्थळ, अन्य अवशेषांसमवेत ताम्रपाषाण संस्कृतीचे अवशेष उपलब्ध झाले. (इ.स.पूर्व १६५० ते १४००) पांढऱ्या रंगाने चित्रित केलेले काळे-तांबडे कोनयुक्त वाडगे हे या स्थळाचे वैशिष्ट्य होय.

(०३) आग्री - पाकिस्तान : हडप्पापूर्व व समकालीन स्थळ (इ.स.पूर्व २९०० ते २६५०) येथील

दुसऱ्या वसाहतीमध्ये हडप्पा संपर्कातील खापरे उपलब्ध झाली.

(०४) आलमगीरपूर : उत्तर प्रदेशातील गंगा-यमुनेच्या दुआबातील स्थळ, सिंधू-संस्कृतीची भांडी आढळली.

(०५) इनामगाव-महाराष्ट्र : ताम्रपाषाण संस्कृतीचे अवशेष (इ.स.पूर्व १६०० ते ७००) माळवा व जोर्वे संस्कृतीशी संपर्क असल्याचे निश्चित झाले. येथील दफनपद्धती व शिराहीन देवता महत्वाच्या.

(०६) कायथा-मध्य प्रदेश : ताम्रपाषाण संस्कृतीचे स्थळ (इ.स.पूर्व १८८० ते १६००) काळी - तांबडी मृदभांडी, तांब्याच्या कुऱ्हाडी, मण्याच्या माळा हडप्पाशी संपर्क असल्याचे सिद्ध करतात.

(०७) कालिबंगन-राजस्थान : मोहेंजोदडो व हडप्पा फाळणीनंतर पाकिस्तानात गेल्यावर भारतीय पुरातत्त्वशास्त्रज्ञांनी सिंधू संस्कृतीचे महत्वाचे स्थळ (इ.स.पूर्व २३७० ते १६६५) सिंधू संस्कृतीच्या नगररचनेची वैशिष्ट्य असणारे नगर, तटबंदी राजवाडा, यजकुंडे आदी उपलब्ध, दफनविधीचे उत्कृष्ट अवशेष उपलब्ध.

(०८) कुल्ली-बलुचिस्तान : हडप्पापूर्व संस्कृतीचे हडप्पाकालीन संस्कृतीचे अवशेष उपलब्ध. ब्राँझचे आरसे, पिना, बांगड्या, हडप्पासारखी वजने-मापे, घरे उपलब्ध. सिंधू संस्कृती व पश्चिम आशियाशी संपर्क असलेले स्थळ.

(०९) कोट-दिजी-पाकिस्तान : हडप्पापूर्व संस्कृतीचे स्थळ (इ.स.पूर्व २६०५ ते २०९०) उत्कृष्ट मृदभांडी - चाकावर तयार केलेली.

(१०) चांडोली-महाराष्ट्र : ताम्रपाषाण संस्कृतीचे स्थळ. (इ.स.पूर्व १३३०) गोल कुडाची चुन्याने गिलावा केलेली घरे - जोर्वे व माळवा संस्कृतीशी संपर्क असल्याचे पुरावे उपलब्ध. तांब्याच्या चपट्या कुऱ्हाडी, मासेमारीचे गळ आदी विपुल प्रमाणात उपलब्ध.

(११) जोर्वे-महाराष्ट्र : (इ.स.पूर्व १५६५ ते १०४०) ताम्रपाषाण संस्कृतीशी संबंध असलेले महाराष्ट्रातील पहिले स्थळ म्हणून याला जोर्वे नावानेच ओळखले जाते. जोर्वे संस्कृतीचा प्रसार महाराष्ट्रात इनामगाव, चांडोली, नेवासे, टेकाडा व सोनगाव व मध्य प्रदेशात झाल्याचे आढळते.

(१२) दायमाबाद-महाराष्ट्र : ताम्रपाषाणकालीन महत्वाचे केंद्र - ताम्रपाषाण संस्कृतीच्या तीन वसाहती उपलब्ध झाल्या. यामध्ये माळवा व जोर्वे संस्कृतीच्या खापराचा वापर केल्याचे आढळले. तांब्याचा दोन बैलांचा रथ, चाकावरील हत्ती, रेडा, गेंडा अतिउत्कृष्ट बनावटीच्या मूर्ती उपलब्ध झाल्या. रथातील मनुष्याकृती सिंधू संस्कृतीमधील मनुष्या कृतीशी मिळतीजुळती आहे. हे विशेष होय.

उपरोक्त ताम्रपाषाणयुगीन स्थलाशिवाय नाल (बलुचिस्तान), नावडातोडी (मध्य प्रदेश), प्रकाशो (महाराष्ट्र), पांडुराजार ढिबी (पश्चिम बंगाल), बहाळ (महाराष्ट्र), माळण (मध्य प्रदेश), रंगपूर (गुजरात), रुपड (पंजाब), रोजडी (सौराष्ट्र), लोथल (गुजरात), सावळदे (महाराष्ट्र), सुकतगेनदोर (बलुचिस्तान), सुरकोटडा (कच्छ), सोथी (राजस्थान) या स्थळांचे नावावरून सोथी संस्कृती असे नाव रुढ झाले. आदी स्थळे अलीकडे प्रकाशात आली आहेत. मोहेंजोदडो व हडप्पा येथील लोकजीवनाचा तपशीलवार आढावा येथे घेतला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) उत्तर नवाशमयुगाने स्थिर संस्कृती हा ताम्रपाषाण संस्कृतीचा पाया मानला जातो. ( )

(२) धातूची सहज उपलब्धता आणि शेतीच्या मशागतीसाठी त्याचा वापर अशा ठिकाणीच ताम्रपाषाण संस्कृतीचा विकास झाला. ( )

(३) भारतात ताम्रपाषाण संस्कृतीचा फारसा अभ्यास झाला नाही. ( )

(४) लेखन कलेचा आविष्कार हे ताम्रपाषाण संस्कृतीचे एक लक्षण मानले जाते. ( )

(५) महाराष्ट्रातील जोर्वे हे ताम्रपाषाण संस्कृतीशी संबंध असलेले पहिले स्थळ मानले जाते. ( )

२.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

इतिहास : रानटी अवस्थेकडून सुसंस्कृत अवस्थेकडे होणारी मानवाची वाटचाल, सुसंस्कृत समाजाची कथा.

मृदभांडी : उत्खननातून उपलब्ध होणारा पुरावा.

निश्चित कालमापन : युरोप, अमेरिकेत प्रचलित असलेली, विज्ञानावर आधारित असलेली कालमापनाची पद्धती.

कार्बन १४ पद्धती : प्राचीन अवशेषातील कार्बन १४ च्या शिल्लक असणाऱ्या घटकांची मोजदाद. या पद्धतीचा शोध लिंबी या शास्त्रज्ञाने १९४१ मध्ये लावला.

पराग पृथक्करण : फुलांच्या परागाचे विश्लेषण करत मानवी वसाहती, हवामान यासंबंधी निष्कर्ष काढण्याची पद्धती.

अश्मयुग : ज्या युगात मानव आपल्या उदरनिर्वाहासाठी प्रामुख्याने दगडी हत्यारांचा वापर करीत होता, ते युग.

२.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),
(५) (✗), (६) (✓), (७) (✗), (८) (✓),
(९) (✓), (१०) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✓),
(५) (✓), (६) (✓), (७) (✓), (८) (✗),
(९) (✓), (१०) (✗).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗),
(४) (✓), (५) (✓).

२.५ सारांश

रानटी अवस्थेकडून सुसंस्कृत अवस्थेकडे होणारी वाटचाल म्हणजे मानवाचा इतिहास होय. मानवाच्या इतिहासाच्या प्रागैतिहासिक काल, इतिहासपूर्वकाल आणि ऐतिहासिक काल या तीन अवस्था आहेत. अस्तित्वाच्या संघर्षातून वाटचाल करीत असताना मागे ठेवलेल्या वस्तूवरून,

इतर पुराव्यांवरून मानवाच्या संघर्षाची कल्पना येते. मृदभांडी, दफने, अन्नधान्य, वनस्पती, हत्यारे, वास्तू व नगर अवशेष ही त्यांपैकी काही प्रमुख साधने आहेत.

कालमापनसंबंधात युरोपात ख्रिश्चन थॉमसेन यांनी त्रियुग सिद्धांताची कल्पना मांडली. पाषाणयुग, ब्रांझयुग व लोहयुग ही ती तीन युगे होत. तौलनिक कालमापन पद्धतीत विविध आडाखे वापरण्यात येतात. भारतात ही पद्धत वापरली जाते. युरोप, अमेरिकेसारख्या देशांत निश्चित कालमापन पद्धती वापरली जाते. ही पद्धती शास्त्रीय ज्ञानावर आधारित आहे. उत्खननात आढळून येणाऱ्या अवशेषांवर ही पद्धती आधारित असल्याने कालमापनाचे अचूक ज्ञान होते. या पद्धतीत १२ भिन्न कसोट्या आहेत. कार्बन १४ कालमापन, पोटेशियम आॅर्जन कालमापन, पुराचुंबकीय कालमापन, इत्यादी त्या पद्धती होय.

प्रागैतिहासिक काळामध्ये पुराशमयुग, अश्यमयुग व नवाशमयुग असे तीन उपविभागांत वर्गीकरण केले जाते. पुराशमयुगास पाषाणयुग असेही म्हणतात. या काळात मानव प्रारंभिक अवस्थेत राहत होता. हत्यारे, चित्रकला या क्षेत्रात मानवाने या काळात बरीच प्रगती केली.

मध्यपुराशमयुगात हवामानात बदल झाल्याने मानवाच्या राहणीमानात बदल झाला. पातेतंत्र, दाबतंत्र, टोलातंत्र या पद्धतींचा हत्यारांच्या संदर्भात वापर होता.

उत्तर पुराशमयुगात मानव सांधिक जीवन जगू लागला. झोपड्या बांधण्यास शिकला. तथापि, अन्नासाठी त्याची भटकंती चालू होती. या काळात मासेमारीही विकसित झाली. धर्मविषयक दृष्टिकोनात बदल झाले. निसर्गाचे वर्चस्व त्याने मान्य केले.

उत्तर पुराशमयुगात अवस्थांच्या प्रारंभ होतो. याचे पूर्व व उत्तर असे दोन कालखंड पडतात. या काळात मानवाने शेतीचा शोध लावला. जीवनावश्यक गरजांकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टिकोन बदलला. कुन्हाडीचा वापर होऊ लागला.

भारतात नवाशमयुगाच्या ८ वसाहती सापडल्या आहेत. बूझीम (काशमीर), चिरांद (बिहार), उत्तर ब्रह्मगिरी, इत्यादी ठिकाणी त्या आहेत. घरांचा वापर, चमकदार गुळगुळीत हत्यारे, पशुपालन, भांडी, अन्नधान्याचा वापर, सुती, लोकरी कापडाचा वापर, अलंकाराचा वापर, इत्यादी वैशिष्ट्ये यात दिसून येतात. समाजाची विभागणी शेतीच्या मालकीवरून झाली. मंदिर, पूजा, धर्मगुरु यांचा उदय झाला.

ताप्रपाषाणयुगात स्थिर संस्कृती हा मूळ पाया मानला जातो. या संस्कृतीचा उदय जगभर एकाच वेळी झाला नाही. धातूंचा वापर, मशागत कला, नागरी संस्कृतीचा उदय, लेखन

कला, इत्यादी प्रमुख वैशिष्ट्ये या काळाची आहेत. अत्रंजीखेडा, इनामगाव, आलमगीर खेडा, जोर्बे, इत्यादी स्थळे ताप्रपाषाण संस्कृतीशी जवळीक साधणारी प्रकाशात आली आहेत.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (अ) पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळीत उत्तरे लिहा.
- (१) प्रागैतिहासिक कालखंडाच्या इतिहासाची साधने स्पष्ट करा.
  - (२) निश्चित कालमापन पद्धती म्हणजे काय ? या पद्धतीतील विविध कसोट्या स्पष्ट करा.
  - (३) पुराशमयुगातील संस्कृती व कला या क्षेत्रातील मानवाच्या प्रगतीचा आढावा घ्या.
  - (४) मध्य व पुराशमयुगातील हत्यारे, मानवी जीवन, निसर्गाचे वर्चस्व याबाबतची मानवी प्रगती स्पष्ट करा.
  - (५) नवाशमयुग म्हणजे काय ? नवाशमयुगाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
  - (६) भारतातील विविध नवाशमयुगाची स्थळे कोणती त्याचे वर्णन लिहा.

- (७) ताप्रपाषाण युग म्हणजे काय ? भारतातील ताप्रपाषाण युगातील स्थळांचे वर्णन करा.

२.७ क्षेत्रीय कार्य

- (१) तुमच्या गावातील प्राचीन मंदिर वा ऐतिहासिक वास्तू, स्तंभ यांविषयी माहिती गोळा करा. ही वास्तू कोणत्या काळातील आहे, याची माहिती जमा करा. गावातील वडील मंडळीकडून अधिक माहिती घेऊन त्यावर एक टिप्पण लिहा.
- (२) तुमच्या व जवळपासच्या गावातील प्राचीन ऐतिहासिक वास्तू, मंदिरे यांची माहिती गोळा करा व त्यावर एक टिप्पण तयार करा.

२.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (०१) Mujumdar R. C., 'Ancient India', Motilal Banarasidas, New Delhi.
- (०२) Kosambi D. D., 'The Culture and Civilization of Ancient India Historical Background', Vikas Publishing House, New Delhi.

घटक ३ : सांस्कृतिक जीवनाचा उदय व विकास

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय-विवेचन
  - ३.२.१ नगरचना, गृहरचना, सार्वजनिक वास्तु, संरक्षण व्यवस्था
  - ३.२.२ सिंधू संस्कृतीतील धर्म संकल्पना, देव-देवता, धार्मिक आचार, अंत्यसंस्कार, धार्मिक वारसा
  - ३.२.३ सिंधू संस्कृतीतील आर्थिक परिस्थिती
  - ३.२.४ सामाजिक जीवन, कुटुंब पद्धती, आहार, सण-समारंभ, वेशभूषा
  - ३.२.५ जलव्यवस्थापन
- ३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.५ सारांश
- ३.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.७ क्षेत्रीय कार्य
- ३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

- ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -
- ★ सिंधू संस्कृतीबदल माहिती देता येईल.
  - ★ सिंधू संस्कृतीतील नगरचना, सार्वजनिक वास्तु व संरक्षण व्यवस्था याची माहिती देता येईल.
  - ★ सिंधू संस्कृतीतील धर्मकल्पना व धार्मिक आचार विशद करता येतील.
  - ★ सिंधू संस्कृतीतील कौटुंबिक जीवन, सामाजिक जीवन, सण-समारंभ यांबदल माहिती देता येईल.
  - ★ सिंधू संस्कृतीतील आर्थिक परिस्थिती स्पष्ट करता येईल.
  - ★ सिंधू संस्कृतीतील जलव्यवस्थापनाची व्यवस्था स्पष्ट करता येईल.

★ सिंधू या थोर संस्कृतीची विस्थापनेची कारणे स्पष्ट करता येतील.

३.१ प्रास्ताविक

प्राचीन जगाच्या इतिहासातील प्रगत संस्कृतीपैकी भारतीय संस्कृती म्हणून सिंधू संस्कृतीची गणना होते. या दृष्टीने व भारतातील सर्वांत प्राचीन व विकसित संस्कृती म्हणून प्रथम मानप्राप्त सिंधू संस्कृतीचा परिचय घेणे. या घटकातून अशा समृद्ध प्राचीन भारतीय सांस्कृतिक वारसा म्हणून या संस्कृतीची ओळख करून घ्यावयाची आहे.

प्राचीन भारतातील मानवाच्या सर्वांगीण प्रगतीचा व समृद्धतेचा ज्ञात असलेला कालखंड म्हणजे सिंधू संस्कृतीचा कालखंड होय. उत्खनन व संशोधनाच्या निष्कर्षानुसार ही भारतातील प्राचीन व विकसित अशी पहिली संस्कृती होय.

अशमयुगाच्या प्राचीन, मध्य व नवाशम या तीन विभागातील संस्कृतीच्या विकासात खूप फरक होता. नवाशमयुगीन मानव सांस्कृतिकदृष्ट्या पुरेसा विकसित होता. शेती, पशुपालन व शिल्पकलेचा त्याने आविष्कार केला होता. भारतात पुरातत्त्व विभागाच्या प्रयत्नामुळे नवाशमयुगीन भरपूर अवशेष प्राप्त झाले. सिंधू नदीच्या खोन्यात प्रारंभी अवशेष मिळाले, म्हणून ती सिंधू संस्कृती या मर्यादित नावाने ओळखली गेली. आता मात्र हिचे क्षेत्र (व्यापक अवशेष प्राप्तीवरून) विशाल होते, असे सिद्ध झाले आहे.

(१) सिंधू-सरस्वती संस्कृती : १९२० ते १९२५ या आरंभीच्या संशोधन कालखंडात केवळ सिंधू आणि पंजाबमध्येच या संस्कृतीचा शोध झाला. सिंधू खोन्यात विकसित झाल्याने या संस्कृतीला 'सिंधू संस्कृती' असे संबोधण्यात आले. हिचा विस्तार आज मोहेंजोदडो व हडप्पा ही मुख्य नगरे पाकिस्तानमध्ये गेल्यामुळे तितकाच मर्यादित आहे, असे मानले जाणे योग्य नाही. या संस्कृतीने १०३ दशलक्ष चौरस मैलाचा परिसर व्यापला आहे. त्याअंतर्गत ९०० हून अधिक केंद्रे आहेत. जम्मू-काश्मीर व अफगाणिस्तान (शौतुगाई) पर्यंत ती आढळली आहेत.

अफगाणिस्तान, इराण, रशिया, भारत व पाकिस्तानच्या पुरातत्त्वज्ञ व संशोधकांनी शास्त्रशुद्ध मागोव्यावरून सिंधूपेक्षा जास्त स्थळे सरस्वतीच्या खोन्यात शोधली. मध्य आशियात सरस्वतीला 'हका' नाव आहे, तर काशमीरमध्ये या नदीस राजस्थानमध्ये 'घग्गर' म्हणत. ऋग्वेदाच्या ऋचांची हे रचनास्थळ होय. असे ऋग्वेदातील तिच्या शेकडो उल्लेखावरून विद्वान सांगतात. अर्थात हिला 'सिंधू-सरस्वती संस्कृती' म्हणण्याची प्रथा रुढ होऊ पाहत आहे. गत काही वर्षांपासून विद्वानांनी चालविलेल्या सरस्वती शोध अभियानामुळे हडप्पा-मोहेंजोदडो प्रगत अशी कालिंगन, लोथल, सुरकौतडासारखी नगरकेंद्रे उजेडात आली आहेत. अनेक नवीनही मिळतील. भारताच्या प्राचीन इतिहासावर तसेच सिंधू व आर्य संस्कृतीचे कोडे उकलण्यास मदत होईल.

(२) शोध व उत्खनने : या संस्कृतीच्या संशोधनाचे प्रथम श्रेय श्री. राखलदास बॅनर्जी व रायबहादुर दयाराम साहनी यांना आहे. त्यांनी मोहेंजोदडो व हडप्पाच्या जमिनीत डडलेल्या भानावशेषांचा शोध लावून अनेक विद्वानांचे लक्ष इकडे वेधले. त्यापूर्वी १९ व्या शतकातील प्रसिद्ध पुरातत्त्ववेत्ता सर जॉन मार्शल, डॉ. व्हिलर, प्रो. पिंगट यांनी संशोधन केले होते. १९२१ पासून सिंधू संस्कृतीच्या वसाहतीचा हा शोध चालू झाला व अनेक वसाहती आजपर्यंत उजेडात आल्या आहेत. १९५६ साली केदारनाथ शास्त्री यांनी 'सिंधू सभ्यता का आदि केंद्र हडप्पा' हा ग्रंथ लिहिला.

(३) कालखंड : सिंधू खोन्यातील ही संस्कृती कांस्ययुगीन होती. गागोटी, परशु, दगडी गदा, गोफणी, शरमुख, भाल्लमुख या अशमयुगीन वस्तूसोबत मुख्यतः तांब्याची व कांस्याची उपकरणे सापडली होती. लोह व त्याची साधने मिळाली नाहीत. म्हणजे ही संस्कृती ताप्र-पाषाणयुगातील असून, सुमेरी संस्कृतीची (मेसोपोटामिया भागातील) समकालीन असावी. स्थूलमानाने याच आधारावरून इ.स.पूर्व ३१०० ते २५०० असा काळ डॉ. मार्शल यांनी ठरविला. इ.स. पूर्व २५०० ती पूर्ण विकसित अवस्थेत होती. इ.स.पूर्व २८०० ते २५०० हा उत्कर्ष काळ ठरतो, तर सिंधूमधील आमरीची मातीची भांडी इ.स.पूर्व २२०० ची असावीत. तसेच हडप्पा संस्कृतीचा प्रारंभ इ.स.पूर्व ३५०० पर्यंत असू शकतो.

सर जॉन मार्शल, डॉ. व्हिलर या संस्कृतीला आर्य पूर्व मानतात, पण आर्य आगमनाचा नेमका काळ दिला नाही. मॅक्समुलरने आर्य भारतात इ.स.पूर्व १५०० च्या सुमारास आल्याचे मत मांडले. त्यानंतर त्यांनी 'सिंधू संस्कृती' नष्ट केली, असे मानले गेले. सिंधूचा व्यापार सुमेरियनांशी होता. तेथे आपल्याला सापडलेल्या मुद्रांवरून हा काळ इ.स.पूर्व २५०० ठरतो. मार्शल यांनी पूर्वी इ.स.पूर्व २७५० हा काळ सांगितला. तो येथे योग्य वाटतो. म्हणून इ.स. पूर्व २२५०

च्याही अनेक शतकांपूर्वीचे तटबंदीचे उद्धवस्त केले गेलेले नगर हरियुपिया, लोकांचा रंग, रूप, मनोरचना, व्यापार, देवता, धर्म, इत्यादींची तुलना दस्युगांशी केली म्हणून ही आर्यपूर्व संस्कृती कत्तली व लुटीतून संघर्षमुळे नष्ट झाली, असेही मत मांडले गेले आहे. पुरातत्त्व व मानववंश शास्त्रज्ञांनी नार्दिक वंश परंपरेतील शरीरे सिंधू संस्कृतीतील प्राप्त हाडांची शरीर नसून, भूमध्य सागरी म्हणजे द्रविड व प्रोटोऑस्ट्रोलाइड व मंगोलियन वंशी यांची मानली. आर्यहून ही सर्वस्वी भिन्न जीवन पद्धती मानणाऱ्यांची होत. पण सिंधू व वैदिक संस्कृती परस्पर प्रभावातून आजची संमिश्र संस्कृती निर्माण झाली आहे.

उत्खननात जी मातीची भांडी सापडली आहेत, त्यांच्या रंगावरून अनुमाने करता येतात. डॉ अ. द. पुसाळकरांच्या मते, राजस्थानात कालिंगन व इतरत्र, विशेषतः उत्तर राजस्थानात जी हडप्पापूर्वीची संस्कृती आढळून येते तिला 'सोधी संस्कृती' म्हणतात. ती आद्य हडप्पा संस्कृती ठरते. सिंधू-सरस्वतीच्या खोन्यात हडप्पापूर्व स्तरातील मिळणाऱ्या अशा भांड्यांचे झोब, क्वेड्या व मध्य बलूच येथील कारागिरीशी साम्य दिसते. पंजाब, राजस्थान व उत्तर प्रदेशात सोठी जातीची भांडी मिळाली आहेत. रूपड येथे हडप्पा स्तरात सोधी जातीची भांडी सापडली आहेत. पंजाबात हडप्पानंतरची धूसर व काळ्या रंगाची भांडी मिळतात. सरस्वतीच्या संपूर्ण क्षेत्रात सोधी संस्कृतीचा आविष्कार झालेला दिसून येतो. रंगपूर, लोथल व प्रभासपट्टण (गुजरात) येथे हडप्पा संस्कृतीदेशीय संस्कृतीत रूपांतरित झाली. हस्तिनापूर व गंगा प्रदेशात हडप्पोतर संस्कृती आढळून येते. पुढील काळात येथे धूसर रंगाची भांडी आली. ही वस्ती कौसांबी, मगीरपूर, बिकानेर येथेही प्राप्त झाली आहेत. वैदिकांचा काळ दुसरा पुरावा लोखंड दाखवितो. धूसर भांडी राजस्थान, गंगाखेरे, ओरिसा, मध्य प्रदेश व महाराष्ट्रात नाशिकपर्यंत मिळतात. नर्मदेपर्यंतच धूसर भांडी आढळली आहेत. बाकी दक्षिण भूभाग अलिप्त आहे. सारांश, हडप्पापूर्व व हडप्पोतर अशा तीन कालक्रमात ही संस्कृती मांडता येते. हडप्पानंतर बलुचिस्तानात 'सुकर', सिंधू परिसरात 'झांकर' व 'गेरू' रंग असलेल्या भांड्यांची संस्कृती अशी ही मांडणी करता येईल. हडप्पाचे उत्खनीत अवशेषांचा काळ कार्बन १४ वरून ठरविला गेला आहे. त्याआधारे पंजाब व सिंधू खोन्यातील अवशेषांचा काळ इ.स.पूर्व १४००, राजस्थानाच्या कालिंगनचा काळ इ.स.पूर्व २०००, मे १९५० आणि गुजरातमधील लोथलचा काळ इ.स.पूर्व २२०० ते १७५० ठरला आहे.

इ.स. पूर्व १६०० च्या दरम्यान बलुचिस्तान व अफगाणिस्तानातून आलेल्या रानटी घोडे स्वारांनी या संस्कृतीचा विनाश केला. या मताला पुष्टी मिळत नाही.

डॉ. अ. द. पुसाळकरांनी वैदिक क्रचा व पुराणातील व्यक्तींच्या नोंदीमध्ये विसंगती नाही, असे म्हटले आहे. मनुवैवस्वतचा काळ इ.स.पूर्व १३०० मानतात व वेदकालीन अंगिरा आणि पितृगणांना समकालीन ठरवून मांधाताला अयोध्येचा २० वा राजा मानता येईल. त्याचा काळ इ.स.पूर्व २७५० येतो. वेदकालीन युद्धाचाही पुराणातील पौरव-संवरण युद्ध काळ इ.स.पूर्व १९०० येईल. दस्युंनी भारतीय सीमेवर इ.स.पूर्व २००० च्या सुमारास मेंच्छ देशात वसाहती स्थापन केल्या. यावरून बोगङ्गकोई शिलालेखातील आर्य देवतांच्या उल्लेखाचा उलगडा होतो. क्रग्वेदाचा काळ इ.स.पूर्व १०० वरून ३१०० ठरवून हडप्पाचा काळ त्यानंतर मानला आहे. ही संस्कृती एकदम नष्ट न होता, अंतर्गत दुबळेपणामुळे क्षीण होऊन लयाला गेली, असे मानले जाते.

३.२ विषय-विवेचन

३.२.१ नगररचना, गृहरचना, सार्वजनिक वास्तु, संरक्षण व्यवस्था

(१) नगररचना : दोन्ही महत्वाच्या नगरांच्या उत्खननावरून ही शहरे निश्चित नियोजन करून वसविली होती, हे सिद्ध होते. मोहेंजोदडो नगराचा मुख्य मार्ग ३३ फूट रुंद आहे. येथील रस्ते, उत्तर-दक्षिण सरळ रेषेत व पूर्व-पश्चिम सरळ रेषेत आहेत. त्यांना छेदणारे इतर रस्ते ९ ते १८ फूट रुंद आहेत. मोठी वाहने मुख्य रस्त्यावरून एकापेक्षा जास्त जाऊ शकतात. घरांच्या बाजूला बोळी असत. त्या कमीत कमी २ फूट रुंद आहेत. घरांचे भग्नावशेष रस्ते व गल्ल्यांजवळ त्यांचे खेरे स्वरूप स्पष्ट करतात. मोहेंजोदडो येथील घरे उंच व विशाल होती. भिंती २५ फूट उंच आहेत. यावरून त्यांची रचना स्पष्ट होते.

हडप्पा या उत्खनीत नगराचे चित्रही मोहेंजोदडोइतकेच योजनाबद्द आहे. त्या काळी नगर नियमनाचे नियम पाळले जाऊन घरे बांधली गेली. लोक नियम पाळत, अतिक्रमण करीत नसत. शहरातील सांडपाणी नालीद्वारे बाहेरपर्यंत उत्तमरितीने सोडलेले दिसते. थेट स्वयंपाकघर, स्नानगृह, शौचालयातील नाल्या गल्लीच्या नालीत व त्याचे पाणी मोठ्या रस्त्याच्या कडेच्या नालीला सोडलेले असे. रस्त्याच्या नालीची रुंदी ९ इंच व खोली १२ इंच होती. त्याहून गल्लीच्या नाल्या लहान होत्या. बांधकाम पक्क्या विटांचे असून, मातीमिश्रीत चुना वापरला असे दिसते. नाल्या वरून विटांनी झाकलेल्या असत. या विटा जमिनीहून थोड्या खोल दिसतात. विटा काढून नाली साफ करणे शक्य होते. काही ठिकाणी दगडी शिळा वापरल्या आहेत. घराबाहेर येणाऱ्या सांडपाण्यासाठी नलिकाही वापरल्या

आहेत. घरे दोन व तीन मजली होती. वरच्या घरातून पडणारे पाणी गल्ली मार्गवील लोकांवर पडू नये म्हणून मातीचे प्रणाल वापरत. घराबाहेर पाणी साचवून मग मुख्य नालीत सोडत. म्हणजे खाली बसलेला गाळ काढता येई. शहरात काही नाल्या मनुष्याच्या उंचीएवढ्या खोल होत्या. मुख्य नाल्यात काही जागी पायऱ्या आहेत. तेथून उत्तरून त्या साफ करता येत असत. यातून पावसाळी पाणीही वाहन जात असे. ५ फूट खोल व २ ते २.५ फूट रुंद नाल्या दिसतात. म्हणजे आजच्या पेक्षा त्या काळी पावसाचे प्रमाण जास्त होते. अशी उत्तम व आरोग्यदायी सांडपाण्याची व्यवस्था जगातील तत्कालीन संस्कृतीत इतरत्र आढळत नाही.

(२) गृहरचना : मोहेंजोदडो व हडप्पा येथील घर-बांधणीसाठी अनेक आकाराच्या विटा वापरलेल्या आहेत. छोट्या विटा १० (१/४) X ५ X २ (१/४) इंच तर मोठ्या आकाराच्या विटा २० (१/२) X ८ (१/२) X २ (१/४) इंच आकाराच्या असत. विटा मजबूत व लाल संगाच्या आहेत. भृती लावून हजारो वर्षे टिकण्याच्या विटा तयार करीत. भिंतीना विटा जोडपाण्यासाठी मातीचा वापर करण्यात येत होता. कधी चुनाही मिसळला जात होता. मोहेंजोदडोची लहान घरे २६ X ३० फुटांची व काही घरे मागून दुप्पट व दोन मजली दिसतात. मजल्याच्या फरशीसाठी वासे (शहतीरे) टाकून त्यावर ती तयार करीत. शिड्या दगडाच्या वा लाकडाच्या असत. मोहेंजोदडो येथील पायऱ्यांचा आकार १५ इंच उंच व ५ इंच रुंद आहे. काही मात्र खूप रुंद व वापरास सोयीच्या आहेत. म्हणजे २ (१/४) इंच उंच व ९ (१/४) उंच आहेत. दारे विविध आकाराची होती. काही ठिकाणची दारे बैलगाडी किंवा रथ जातील एवढी रुंद दिसतात. घरच्या भिंतीत आतून कोनाडे, खुंटाळे, दाराला कडी व खिंडी बसवत. प्राण्यांची हाडे व शंख यांनी केलेल्या अशा वस्तूचे अवशेष मोहेंजोदडो या ठिकाणी उपलब्ध झाले. एका मुद्रेवर तिपाईचे चित्र आहे. मोहेंजोदडोमध्ये मिळालेल्या काही स्वयंपाकघरात तत्कालीन विटांनी बांधलेल्या चुलीही सापडल्या आहेत. स्नानगृह हे घराचे मुख्य अंग होते. पाणी साठवणीसाठी मातीचे मोठे रांजण असत. स्नानगृहाजवळच घरातच शौचालय असे.

(३) सार्वजनिक वास्तु : मोहेंजोदडो येथील उत्खननात सापडलेली सर्वांत महत्वपूर्ण आणि वैशिष्ट्यपूर्ण वास्तु म्हणजे एक विशाल जलाशय होय. हे ३९ (१/६) X २३ (१/४) X ८ फूट या मापाचे आहे.

लोथल येथे समुद्र व नदी संगमाजवळ धान्य कोठार आहे. हडप्पातही धान्य कोठार आहे. बांधकाम पक्क्या विटांचे आहे. १५ फूट रुंद गॅलरी व खोलांची रचना दिसते. जवळच्या विहिरीतून धर्मविधी म्हणून स्नानासाठी पाणी आणत, कुंडाचा तळ पक्का करून सांडपाणी जाण्याची

व्यवस्थाही दिसते. कदाचित गरम पाण्याची सोय असलेली स्नानगृहे दिसत.

मोहेंजोदडो येथील उत्खननात लहान घराप्रमाणेच मोठे भव्य प्रासादही सापडले आहेत. शहराच्या उत्तरेला पूर्व-पश्चिम रस्त्यावर ५ फूट रुंद भिंतीसह २४२ फूट लांब ११२ फूट रुंद विशाल इमारत आहे. हा भव्य इमारती एक तर राजप्रासाद असावेत किंवा सरकारी कामकाजासाठी त्यांचा उपयोग होत असावा. अन्यथा नगरातील बडी आसामी ह्यात वास्तव्य करीत असावी.

(४) संरक्षण व्यवस्था : सिंधू संस्कृतीतील ह्या नगराच्या चारी बाजूने टट व खंडक असल्याची गवाही उत्खननात सापडलेले भग्नावशेष देतात. सुरक्षेच्या दृष्टीने ह्या विशाल नगराचे स्वरूप किल्ल्याप्रमाणे असावे. क्षेत्रफळही बरेच माटे होते आणि इतके मोठे शहर असून त्यास चारी बाजूने कोट करण्यात आले आहे. साहजिकच नगराच्या बाहेर त्याच्या आश्रयास अनेक लहान खेडी असली पाहिजे. कारण शहरात राहणाऱ्या हजारो स्त्री-पुरुषांचे अस्तित्व अद्याप कुठे आढळले नाही.

(५) राजकीय संकल्पना : या संस्कृतीची राजकीय संकल्पना कशा स्वरूपात होती, हे मात्र कुठल्याच पुराव्याच्या आधारे दाखविता येत नाही. त्यामुळे सिंधू संस्कृतीत राज्य ही संकल्पना नेमकी काय होती, याबाबत आपण त्या संस्कृतीची इतर अंगे तपासून केवळ अनुमान करू शकतो. सिंधू संस्कृतीचा प्रचंड विस्तार, सर्व ठिकाणी दृष्टीस येणारी एकच जीवन पद्धती यांवरून राजकीय संस्था अस्तित्वात असावी, असे वाटते.

प्राचीन राजकीय संकल्पना ही धर्माधिष्ठित असली पाहिजे. धर्मप्रमुख म्हणजे धर्माचे प्रतिनिधित्व करणारा पुरोहित वर्ग हा प्रधान असला पाहिजे. समाजात त्याचे स्थान दुहेरी महत्वाचे असले पाहिजे. सिंधू देशात राजपुरोहितांचे पद प्रमुख असावे. संपूर्ण समाजावर त्यांचे नियंत्रण असावे. उपलब्ध मुद्रांपैकी दाढीवाल्या माणसाची जी प्रसिद्ध मुद्रा आहे ती कुठल्यातीरी राजकीय महत्वाच्या व्यक्तीची असावी. कदाचित त्याचे शासन असावे व त्याने आपल्या मुद्रा प्रचारात आणल्या असाव्यात. याशिवाय सुनियोजित नगररचना असे स्पष्ट करते की, सिंधू प्रांतात कदाचित शासकीय बांधकाम अस्तित्वात असावे, म्हणजे नगरपालिका असावी. पण तिचे संघटन कसे असेल हे मात्र सांगता येत नाही. परदेशातील व्यापार संबंधातून या शासनाचे पराष्ट्रीय संबंध असले पाहिजेत. एक समान चलन वजनमापन पद्धतीदेखील शासन संस्थेचे अस्तित्व लक्षात आणुन देते. त्याचप्रमाणे हडप्पा येथील अवशेषात लपवून ठेवलेल्या दागिन्यांच्या हांड्यांवरून तत्कालीन समाजात न्यायव्यवस्थाही असावी, तसेच संरक्षण व्यवस्थाही शासन नियंत्रित असावी.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) प्राचीन जगाच्या इतिहासातील प्रगत संस्कृतीपैकी भारतीय संस्कृती म्हणून सिंधू संस्कृतीची गणना होते.
- (२) सिंधू संस्कृतीच्या संशोधनाचे प्रथम श्रेय श्री. राखलदास बॅनर्जी व रायबहादूर दयाराम यांना आहे.
- (३) डॉ. मार्शल यांनी सिंधू संस्कृतीचा काळ इ.स.पूर्व ३१०० ते २५०० इतका ठरविला.
- (४) मोहेंजोदडो येथील घरे उंच व विशाल होती. सांडपाण्याच्या निचराची उत्तम व्यवस्था केलेली होती.
- (५) मोहेंजोदडो येथील उत्खननात भव्य प्रासाद सापडलेले नाहीत.
- (६) सिंधू संस्कृतीतील राजकीय संकल्पना काय होती, याविषयी भरपूर पुरावे उपलब्ध आहेत.
- (७) सिंधू संस्कृतीत परदेशाशी व्यापारसंबंध असावेत.

३.२.२ सिंधू संस्कृतीतील धर्म संकल्पना, देव-देवता, धार्मिक आचार, अंत्यसंस्कार, धार्मिक वारसा

शक्यता आहे की, इथली मंदिरे घराच्या तुलनेत छोटी असल्यामुळे आपण त्याचे योग्य पृथक्करण करू शकलो नाही. मोहेंजोदडोच्या मुख्य खेड्यात एक प्राचीन स्तूप आहे. त्याखाली सिंधू संस्कृतीकालीन एखादी धार्मिक वास्तू सापडण्याची आशा आहे. या स्तुपाच्या आजूबाजूलाही त्यांची धर्मकल्पना स्पष्ट करण्यास उद्बोधक अवशेष सापडले. नगररचनेच्या संदर्भात ज्या भव्य जलाशयाचा व सार्वजनिक स्नानगृहाचा उल्लेख केलेला आहे, तो जलाशयही या स्थानापासून जवळच आहे. त्यामुळे विद्यमान स्तुपाखाली सिंधू संस्कृती असावी, असा एक निष्कर्ष काढता येतो.

मोहेंजोदडो व हडप्पाच्या भग्नावशेषात काही मूर्ती, धातू, दगड किंवा मातीपासून बनवलेल्या आहेत. ती कमरेच्या खाली तुटलेली आहे. मूर्ती फक्त ७ इंच उंच, एक शाल पांघरलेली असून ती डाव्या खांद्यावरून घेऊन उजव्या हाताखालून काढलेली आहे. शालीच्या वरच्या बाजूस फुलांची लाल रंगाची नक्षी आहे. कदाचित ही पुष्पनक्षी धार्मिक चिन्हाचे द्योतक असावी. दाढी व्यवस्थित आकारात वाढवलेली आहे तर ओढावरील मिशा पूर्णतः काढून टाकल्या

आहेत. मूर्तीचे डोळे अर्धेन्मीलित व ध्यानमग्न दिसून येतात. मूर्तीच्या ध्यान मुद्रेवरून असे जाणवते की, सदर देवता योगदशोत आहे. ही मूर्ती सिंधू संस्कृतीतील कुठल्यातरी देवतेची आहे. याशिवाय सिंधूवासी धार्मिक व श्रद्धालू होते, ह्याचे अनेक पुरावे उपलब्ध झाले आहेत.

(१) सिंधू संस्कृतीतील देव-देवता : उपलब्ध अवशेषावरून सिंधू संस्कृतीतील देव-देवता निर्सर्गनिष्ठ होत्या, असे मानता येते. येथील समाजाच्या धार्मिक जीवनात शिवदेवता, पशुपती, शक्तिदेवता, मातृदेवता, नाग, वृषभ, इत्यादी प्राणीदेवता, वृक्ष, सूर्य, अग्नी, इत्यादी निर्सर्गदेवता यांना महत्वाचे स्थान होते असे दिसते. इतर ज्ञात संस्कृतीप्रमाणे या संस्कृतीतील लिंग पूजा व योनी पूजा प्रचलित होती असे दिसते.

(२) शिवदेवता : सिंधू संस्कृतीत शिवदेवतेला विशेष प्राधान्य होते असे दिसून येते. उत्खननात पुरुष देवतांच्या अनेक प्रतिमा सापडलेल्या असून, दोन्ही बाजूला शिंगे असलेला डोक्यावरील टोप हे या देवतांचे खास वैशिष्ट्य आहे. मोहेजोदडो येथे स्टिटाईट शिक्क्यांवर आढळणारी पशुपतीची प्रतिमा धार्मिक जीवनाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे. एक उच्चासनावर तीन मुखे असलेला नग्न पुरुष पद्मासन घालून बसला आहे. या पशुपतीच्या प्रतिमेभोवती हत्ती, रेडा, गेंडा व वाघ या चार प्राण्यांची चित्रे कोरलेली आहेत. प्रतिमेच्या आसनाखाली हरीण दाखविले आहे. प्रतिमेच्या हातात पूर्णपणे बांगड्या दाखविलेल्या आहेत. सर जॉन मार्शल यांच्या मते, ‘प्रस्तुत पशुपतीला घातलेल्या बांगड्यामुळे त्याचे हात ताणले जाऊन हाताचे अंगठे गुडघ्यापर्यंत पोहोचले आहेत. छातीवर व मानेवर आच्छादन असून, प्रतिमेच्या वरच्या बाजूला सात अक्षरांचा लेख कोरलेला आहे’.

सर जॉन मार्शल यांच्या मते, ‘प्रतिमेतील पुरुष हे शिवाचे ध्यानमग्न स्वरूप असावे. ही प्रतिमा आदिशिवाची असावी’, असे ते म्हणतात.

काही इतिहासकारांच्या मते, महाभारतातील काही उल्लेखांच्या आधारे, शिवाची वेशभूषा व या प्रतिमेतील लक्षणे यात मोठ्या प्रमाणावर साम्य आहे. इतर दोन शिक्क्यांवर सापडलेल्या प्रतिमा वरील उल्लेखाप्रमाणेच आहेत. याशिवाय प्रतिमेतील प्रतीक म्हणून दाखविलेली असावी, म्हणजे ही देवता सर्जनशक्तीचे प्रतीक मानली जात असावी. वल्कले नेसलेल्या एका धनुर्धरी योद्ध्याचीही प्रतिमा उपलब्ध आहे. यातही प्रतिमेच्या मस्तकावर शिंगे आहेत. काही विद्वानांच्या मते हे बहुधा किरातरूपी शंकराचे प्राचीन रूप असण्याचा संभव आहे.

काही इतिहासकारांच्या मते, ‘शिवाच्या भोवती असलेल्या प्राण्यापैकी गेंडा व महिष यांचा संबंध व्यवच्छेदकपणे

शिवाशी जोडलेला दिसत नाही. त्यामुळे ही आकृती तंतोतंत शिव मानणे इष्ट होत नाही. सिंधू संस्कृतीत मिळणारी ही शीर्ष मूर्ती म्हणजे त्वष्टा विश्वरूपच आहे, असे मानून सिंधू संस्कृती ही वेदोत्तर संस्कृती आहे, असे काही इतिहासकारांनी म्हटले आहे. प्रतिमेसभोवतालच्या प्राण्यांचा नामोच्चार क्रग्वेदात नाही. त्यामुळे हे मतही निर्णयिक मानता येत नाही. कारण आर्य शिवाला पूजत नसत, पण सिंधूवासियांच्या अवशेषात मात्र त्याला अनन्यसाधारण महत्व असल्याचे भग्न पुरावे उपलब्ध आहेत.

(३) लिंगपूजा : शिवाची पशुपतीच्या स्वरूपाप्रमाणेच लिंग स्वरूपातील पूजा रूढ होती, असे दिसते. शंकूच्या आकाराच्या किंवा दंडगोलाकाराच्या अनेक आकृती उत्खननात मिळतात. सिंधू संस्कृतीत प्रजननशील देवतेच्या मूर्ती पूजेबरोबरच लिंगपूजाही प्रचलित असावी. जगातील इतर प्राचीन संस्कृती व आधुनिक देवतेंच्या काळातील आदिम संस्कृतीमध्ये या प्रकारची लिंगपूजा अस्तित्वात असलेली दिसून येते. क्रग्वेदात या लिंगपूजेचा, शिशनदेव यांसारख्या तिरस्कारयुक्त शब्दात उल्लेख केलेला आढळतो. तथापि, काही विद्वानांनी सिंधू संस्कृतीतील ह्या पूजाविधीला मान्यता दिलेली नाही.

(४) मातृदेवता : सिंधू संस्कृतीत मातृदेवतेची पूजा आदिमाता व भू-मातेच्या स्वरूपात केली जात होती असे दिसते. ठिकठिकाणच्या उत्खननात लाल व नरम दगडाच्या अनेक स्त्री प्रतिमा मिळालेल्या आहेत, तर काही शिक्क्यांवर मातृदेवतेच्या प्रतिमा कोरलेल्या आहेत. एका शिक्क्यावर पिंपळाच्या पानातून प्रकट झालेली वृक्ष देवीची किंवा भूमातेची प्रतिमा असून, तिच्या पुढ्यात गुडघ्यावर बसलेला एक भक्त दिसत आहे. वृक्ष देवी किंवा भूमाता नग्न आहे. तिच्या डोक्यावर दोन्ही बाजूला शिंगे आहेत व त्या शिंगांमध्ये पानाचे किंवा पिसांचे तुरे आहेत. हडप्पा येथे मिळालेल्या एका शिक्क्यावर एका बाजूला एका नग्न स्त्रीची प्रतिमा खाली मस्तक व वरच्या बाजूला पाय केलेली आहे. तिच्या गर्भाशयातून एक वनस्पती उगवलेली दाखवली आहे. दुसऱ्या बाजूला एक पुरुष हाती कोयत्याच्या आकाराचे शस्त्र घेऊन उभा असलेला दाखवला आहे. ही प्रतिमा पृथ्वीदेवतेची किंवा भू-मातेची असावी. एका शिक्क्यावर पिंपळाच्या झाडाच्या दोन फांद्यांमध्ये एक उभ्या नग्न स्त्रीची प्रतिमा आहे. तिच्यासमोर एक बकरा असून समोरच्या बाजूला खाली काही माणसे उभी आहेत.

सिंधू संस्कृती कृषिप्रधान होती त्यामुळे भू-मातेला त्यांच्या जीवनात महत्वाचे स्थान असणे क्रमप्राप्त ठरते. भरपूर पिकासाठी भू-मातेला संतुष्ट करणे व त्यासाठी प्राण्यांचे बळी व वरचितप्रसंगी नरबळी देण्याचीही प्रथा अस्तित्वात असली पाहिजे. सिंधू संस्कृतीतील या आदिमातेशी साम्य असणाऱ्या

प्रतिमा भारताबाहेरील इतर अनेक प्राचीन संस्कृतीत दृष्टोत्पत्तीस येतात. एलम, मेसोपोटेमिया, एशिया-मायनर, सीरिया, पॅलेस्टाइन, सायप्रस, क्रीट, बाल्कन प्रदेश व इजिप्त इत्यादी ठिकाणी करण्यात आलेल्या उत्खननात असंख्य स्त्री प्रतिमा मिळाल्या आहेत. तथापि, स्त्री देवता एक महत्वाची उपास्य देवता होती, हे निश्चित आहे. आदिमाता व भू-मातेच्या स्वरूपात योनिपूजेची प्रथा रुढ असावी. पण समाजात काही वर्गात ही पूजा पद्धती प्रचलित होती, ती सर्वसामान्य नसावी.

(५) निसर्गदेवता : वृक्ष, अग्नी, जल या नैसर्गिक तत्त्वांना देवता मानून त्यांचे पूजन केले जात असे. बहुतेक मातृदेवतेच्या प्रतिमा वृक्षावर किंवा वृक्षाजवळ बसवलेल्या दाखविल्या आहेत. त्यातही पिंपळ वृक्षाला विशेष धार्मिक महत्व होते असे दिसते. काही शिक्क्यांवर वृक्षांच्या भोवती कुंपण अथवा भिंत घातलेली दिसते. तथापि, या वृक्षपूजेचे महत्व निसर्गरूप होते की त्यात दैवी शक्ती वास करतात व या भावनेतून ते पूजले होते हे निश्चित सांगता येत नाही. बळी प्रथेबरोबर आहुती देण्याची पद्धती सिंधूवासियांकडे असावी. कारण यज्ञकुंडाप्रमाणे काही चौकोन उत्खननात आढळतात. या संस्कृतीत जलदेवतेची पूजा केली जात असावी, हे महासनागृहावरून स्पष्ट होते. शिक्क्यांवरील स्वस्तिक व चक्र ही प्रतिके सूर्योसाठी असावीत. शिवाय नागदेवता, निसर्गातील वीज, वारा यांचेही पूजन होत असावे.

(६) प्राणिदेवता : विविध शिक्क्यांवरील प्राण्यांच्या प्रतिमांवरून, मातीचे बैल (वृषभ) देवरूपात व महिष मूर्ती मिळाल्या आहेत. काही भाजलेल्या मातीच्या मूर्ती, सहजपणे मान फिरविता येईल अशा मूर्ती शेतिनिष्ठ वृषभ देवतेच्या श्रद्धेचे व शक्तीचे प्रतीक ठरते. मुद्रेवरील वृषभ अत्यंत डॉलदार, धृष्टपुष्ट दिसून येतो. येथे प्राप्त ताईत व भांड्यावर पशु प्रतिमा, एक शिंग असलेल्या प्राण्यांची प्रतिमा, वराह, गेंडा, वाघ, हत्ती, रेडा या प्रतिमा त्यांची देवता म्हणून उपासना स्पष्ट करतात. अर्धमानवी व अर्धपशुच्या स्वरूपातील कोरलेल्या प्राणिदेवता, एकाच धडाला अनेक प्राण्यांची मस्तके जोडलेल्या प्रतिमा अनेकांत एकत्र दाखवितात. प्राण्यांतील दैवी शक्ती मान्य करून, त्यांना देवता स्वरूप मानले जात असावे.

(७) सिंधू संस्कृतीतील अंत्यसंस्कार पद्धती : तत्कालीन समाजात मृतदेह दफन करण्याची प्रथा प्रचलित होती, असे दिसते व या दफन पद्धतीवरून त्यात मिळालेल्या अवशेषांवरून हे नक्की आहे की, मरणोत्तर जीवनावर सिंधूवासियांचा विश्वास होता. स्मशानभूमी बहुधा गावाबाहेर असत. चार बाजूंनी विटांनी बांधलेली भित, काही मृत शरीरे देवदारच्या लाकडी शवपेटीत हडप्पा येथे आढळली. मृत व्यक्तीसोबत आवडत्या वस्तू म्हणजे मांस व इतर वस्तू ठेवत.

त्याच्या मृत्युनंतर त्या मिळण्याची धारणा त्यामागे असावी. लोथलच्या स्मशानभूमीत स्त्री-पुरुष दोघांचे सांगाडे एकत्र आढळले. ते सहगमन पद्धती असण्याचा संकेत देतात किंवा सहजीवन म्हणून पुरुषासोबत स्त्री असू शकेल. काही घरांतून मातीच्या भांड्यात अस्थी सापडल्या. त्यावरून कालांतराने त्या समाजात दहनाची पद्धती आली असणार. काही कबीरीमध्ये रिकाम्या मातीचे कुंभ त्यामुळे असावेत. अंत्यसंस्कार पद्धती ही सिंधूवासियांचीच होती की, त्यांनी इतरांकडून स्वीकारलेली होती हे सांगता येत नाही.

(८) सिंधू संस्कृतीचा धार्मिक वारसा : सिंधू संस्कृतीच्या विनाशासंबंधी निरनिराळ्या इतिहासकारांनी वेगवेगळी मते व्यक्त केलेली आहेत. ऋग्वेदात आर्यांनी सिंधू नदीच्या काठी राहणाऱ्या दस्यूंचा पराभव किंवा नाश केल्याची माहिती आढळते. ऋग्वेदात दस्युंचे वर्णन आले आहे. आर्यांनी दस्यूंचा पराभव केला. ते दस्यू सिंधू संस्कृतीतील शिंगाचा टोप असलेल्या देवतांची पूजा करणारे, तटबंदी बांधून राहणारे लोक एकच होते, असा तर्क लावला जातो. त्यावरून ही आर्य संस्कृती असावी, हे सांगणे कठीण आहे. तेथील लिंपीचे वाचन झाल्यावरच काही निष्कर्ष देता येतील. दोन्ही संस्कृतीत परस्पर संबंध नेमके माहीत नसले, तरी काही प्रमाणात सांस्कृतिक समन्वय होता हे मानता येईल. सिंधू संस्कृतीतील काही धार्मिक संकल्पना व आचार यांच्याशी जुळतात असे दिसते. शिवदेवता व मातृदेवतांचा स्वीकार आर्यांनी सिंधू संस्कृतीतूनच केला असे मानले जाते. वृषभ, वड, पिंपळ या वृक्षांची पूजा सिंधू संस्कृतीपासून प्रचलित आहे. तसेच हिंदू संस्कृतीत पुढील काळात काही प्रतिकांची पूजा करण्याची पद्धत सिंधू संस्कृतीतीलच आहे, असे मानले जाते. मातृदेवतेला बळी देण्याची प्रथा आजही हिंदू व सिंधू संस्कृती यांच्यात आलेल्या घनिष्ठ संबंधातून निर्माण झाली. आजही भारतीय समाजात सिंधू संस्कृतीच्या धार्मिक जीवनातील काही परंपरा प्रचलित असलेल्या दिसतात. त्यामुळे आजच्या भारताला खन्या अर्थाने सिंधू संस्कृतीचा वारसदार मानता येते.

सिंधू संस्कृती ही प्राचीन भारतातील पहिली प्रगत ज्ञात संस्कृती होय. या संस्कृतीतील समाजाच्या धार्मिक जीवनात शिवदेवता, मातृदेवता, निसर्गदेवता, प्राणिदेवता यांना महत्व होते. त्यांना बळी देण्याची पद्धती रुढ असावी, असे उपलब्ध शिक्क्यांवरून समजते. याशिवाय विविध निसर्गप्रतीकांचे पूजनही होत असे. पितृपूजाही रुढ असावी.

सिंधू संस्कृतीने जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत केलेल्या प्रातीमुळेच पंडित नेहरूंनी या संस्कृतीबाबत म्हटले आहे की, प्राचीन भारतीय इतिहासातील सुवर्णक्षिरात लिहिलेले पान, सिंधू संस्कृती लयास जात असतानाच राजस्थान, गुजरात,

मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र या प्रदेशांत ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीचा उदय होत होता. या नवोदित संस्कृतीत सिंधू संस्कृतीचे लोक मिसळले असावेत. त्यामुळे भारतातील नंतरच्या काळातील ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीतील सिंधू संस्कृतीचा ठसा जाणवतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) सिंधू संस्कृतीतील देवदेवता निसर्गनिष्ठ होत्या. ( )
  - (२) सिंधू संस्कृतीत शिवदेवतेला विशेष प्राधान्य होते. ( )
  - (३) सिंधू संस्कृतीत भूमातेला फारसे महत्वाचे स्थान नव्हते. ( )
  - (४) मरणोत्तर जीवनावर सिंधुवासियांचा विश्वास नव्हता. ( )
  - (५) भारतीय समाजात सिंधू संस्कृतीच्या धर्मिक जीवनातील काही परंपरा आजही प्रचलित आहेत. ( )
  - (६) भारतातील नंतरच्या काळातील ताम्रपाषाण-युगीन संस्कृतीत सिंधू संस्कृतीचा ठसा जाणवत नाही. ( )

३.२.३ सिंधू संस्कृतीतील आर्थिक परिस्थिती

कृषी उद्योगधंडे, वाणिज्य, व्यापार, बंदरे, पशुपालन, उपकरणे, वजने-मापे, धातूंचे शिकके. मोहेंजोदडो व हडप्पासारख्या विशाल व समृद्ध नगरांची सत्ता एक सत्य स्पष्ट करते की, सिंधू संस्कृतीचे आर्थिक जीवन खूपच समृद्ध व विकसित होते. या संस्कृतीचा मुख्य आधार शेती होता. शेतीद्वारे ते अनेक धान्य प्रकारांचे उत्पन्न काढत असत. (यात गृह व बाजरी प्रमुख होती.) परंतु काही लोक शाकाहारी व मांसाहारी होते. त्यांच्या भोजनात मांस, मासे, अंडी यांचा समावेश होता. मोहेंजोदडो व हडप्पातील खनन कार्यात मिळालेल्या खजुराच्या बिया हे स्पष्ट करतात की, हे लोक आपल्या आहारात फळांचाही समावेश करीत होते. मोहेंजोदडो येथील अवशेषांत एक खादीसारखा सुती कपडा चांदीच्या कलशाला चिकटलेल्या अवस्थेत मिळाला आहे. सुती कापड मोठ्या प्रमाणावर तयार होत होते. पश्चिमी जगतात त्याला खूप मागणी होती, प्राचीन इराकमध्ये सुती कपड्यासाठी 'सिंधू' हा शब्दप्रयोग होता. हाच शब्द पुढे जाऊन पश्चिमेस ग्रीक भाषेत 'सिन्दन' झाला. सापडलेल्या सूतकताई व लपेटा करण्याच्या नळ्यावरून तत्कालीन संस्कृतीत घराघरात सूत कातण्याची प्रथा होती. सिंधू संस्कृतीत कापसाची शेती मोठ्या प्रमाणात होत असावी.

इतर व्यवसायात मातीची भांडी बनवण्याची कला। जास्त प्रगत होती. पूर्णावस्थेतील व भानावस्थेतील मातीच्या भांडचांचे अवशेष सापडले. त्यावर विविध प्रकारची नक्षी व प्राण्यांची चित्रे रंगविलेली आहेत. काही भांडी चिनी मातीच्या भांडचाप्रमाणे चकाकणारी आहेत. वाडगे, वाट्या, तांबे, ताट, सुरया, इत्यादी वस्तू मोठ्या प्रमाणात आहेत. धातूचीही भांडी तयार होत होती. दूरदेशी समकालीन संस्कृतींशी व्यापार चालत असला पाहिजे. याशिवाय विशेष उल्लेखनीय बाब म्हणजे मोहेंजोदडो उत्खननात हस्तिदंती तुकडेही सापडले आहेत. म्हणजे हस्तिदंतालाही बरीच मागणी असावी. कापड-व्यवसायात कापडाबरोबर व्यापार क्षेत्रात जवाहिरालाही तेवढेच महत्वपूर्ण स्थान असावे. जडजवाहिराचा संपत्ती म्हणून मोठ्या प्रमाणात संचय सिंधुवासी करत असले पाहिजेत व संपत्ती संचयातून संपत्ती संरक्षणाचीही आवश्यकता त्यांना भासली असली पाहिजे. हडप्पा येथील एका वस्तीतील एका छोट्या घरात जमिनीत आठ फूट खाली खोलवर एक हांडा सापडला आहे. त्यात विविध प्रकारचे दागदागिने एकंदर पाचशे तुकडे त्यात आहेत. बाजूबंद, हिरे-माणके आदिंचा समावेश आहे. सोने-माणके जरी भारतात उपलब्ध असले तरी, चांदीची मात्र आयात होत असावी आणि तीही आजच्या अरब-इस्त्रायल प्रदेशातील समकालीन संस्कृती म्हणजे मेसोपोटेमिया, सुमेर, बॅबीलोन यांच्याकडून होत असावी. सिंधुवासी दाग-दागिन्यांचे शौकीन होते. त्यांच्या दाग-दागिन्यात विविधता होती. बाजूबंद, कमरपट्टा, कर्णफुले, झुबे, नथ, पैंजण अथवा वाळे, इत्यादी अनेक प्रकारचे दागिने होते. ज्या लोकांना सोने-चांदी परवडत नसे, ते हस्तिदंत, हाडे व क्वचित मातीचेही दागिने वापरत असत. सिंधू संस्कृतीत वजने निश्चित स्वरूपाची होती. व्यापार चांगल्या प्रकारे वाढलेला होता. बन्याचशा प्राप्त वस्तू ह्या तिथे तयार झालेल्या नाहीत म्हणजे त्या बाहेरील देशातून आयात केल्या गेल्या आहेत. अनेक प्रकारचे किमती दगड बंदरासारख्या दूरच्या देशातून आणले आहेत. तांब्यासाठी मुख्यतः राजपुतान्यावर अवलंबून राहावे लागे. शंख-शिंपले, कवड्या यांच्या प्राप्तीसाठी काठियावाडच्या समुद्र किनान्यावरील व्यापाच्यांशी संपर्क साधावा लागे. प्रदेशातून मोती व किमती रत्ने उपलब्ध केली जात असत. सिंधू संस्कृतीत देवदाराच्या लाकडाचे अवशेषही मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. म्हणजे हिमालयासारख्या प्रदेशातही सिंधुवासियांनी संपर्क साधला होता. व्यापारी संस्था ही बरीच विकसित असली पाहिजे. वाहतुकीची साधनेही उपलब्ध असली पाहिजेत. व्यापाच्यांचे तांडे स्थल व जल मागणी सतत प्रवास करीत असले पाहिजेत. उत्तम तंत्राच्या टिकाऊ जहाजांची

निर्मिती होत असली पाहिजे, याचा सबळ पुरावा या संस्कृतीतील एका शिक्कयावर व मातीच्या भांडचावरही जहाजाची सुंदर आकृती मुद्रित केलेली आहे. स्थलमागानि जाण्यासाठी घोडे, गाढव, बैलगाडी यांचा वापर केला जात असे. हडप्पा व मोहेंजोदोल्च्या भग्नावशेषात खेळण्याच्या आकाराच्या गाड्या मिळाल्या आहेत. हडप्पाच्या व चन्हुदडो उत्खननात ब्रांझाचा एक टांगा उपलब्ध झाला आहे. दोन्ही नगरे ४०० मैल दूर असून, ही सांस्कृतिक एकता दिसते. या कालखंडात आंतरदेशीय व्यापाराव्यतिरिक्त आंतरराष्ट्रीय व्यापारसुद्धा विकसित झाला होता. सिंधुवासीदेखील इराण, पश्चिमी आशिया खंडातील काही देशांशी व्यापार करीत असत. यांचे पुरावे इतर संस्कृतीतील मुद्रांशी हुबेहूब मिळणारे आहेत. या मुद्रा प्राचीन सुमेर मुद्राहून भिन्न आहेत. ते सुमेर देशात राहून कापड व्यवसाय करीत असावेत. तसेच मोहेंजोदोलीत काही मुद्रा ह्या सुमेरियन मुद्रांशी मिळत्याजुळत्या असून, त्या दोन्ही संस्कृतीत घनिष्ठ संबंध स्पष्ट करतात.

(१) उपकरणे - वजने-मापे : सिंधू संस्कृतीमधील वजने व मोजमापनाची उपकरणे उपलब्ध झाली. ही वजने दगडाची असून, त्यांचा एक निश्चित आकार आहे. सर्वांत छोटे वजन १३.६४ ग्रॅम इतके आहे. ह्या छोट्या वजनाला जर एकम (इकाई) मानले, तर ते १, २, ४, ८, १६, ३२, ६४, १६०, २००, ३०० आणि ६४० पर्यंतची एकम वजने उपलब्ध झाली आहेत. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे भारतात फार प्राचीन काळापासूनच वजनाचे अनुमापन सूचित करण्यासाठी १, ४, ८, १६ या पद्धतीने अनुकरण केले जात होते. आधुनिक काळातील एक शेर सोळा छटाकात विभक्त होतो आणि अर्धापाव, अर्धाशेर ही मापे भारतात आजही वापरली जातात. या प्रकारची ही वजने फक्त मोहेंजोदो व हडप्पा येथील अवशेषातच सापडली आहेत असे नाही तर चन्हुदडोमध्येही ही साधने उपलब्ध झाली आहेत. हजारो मैल पसरलेल्या सिंधू संस्कृतीतील एक प्रकारची वजने सिद्ध करतात की, या संस्कृतीत राजनैतिक व आर्थिक संघटन फार उत्तम होते. वजनासाठी तराजूचा उपयोग होत असे व तो धातूपासून बनवलेला असे. त्याचेही अवशेष उपलब्ध झाले आहेत. शिंपल्यापासून तयार केलेले फुटाचे माप ज्या एकसारखे नऊ विभाग स्पष्ट दाखवलेले आहेत. हे विभाग ०.२६४ इंचाइतके आहेत. हडप्पाच्या अवशेषांमध्ये ब्रांझाची एक शलाका (सळई) सापडली आहे. त्या आधारे विटा तसेच खोल्यांची लांबी-रुंदी मोजली जात असावी.

(२) धातूचा उपयोग : सिंधू संस्कृतीत आर्थिक जीवनात धातूपासून बनविलेली भांडी व अवजारे तयार

करण्याची कलाही अवगत होती. या धातूमध्ये तांब्याचा उपयोग जास्त प्रमाणात केला जात असे. शिवाय चांदी, ब्रांझ, शिसे यांचा उपयोग कसा करावा याचेही ज्ञान त्या लोकांना होते. तांबे व ब्रांझाची भांडी ही अतिशय सुंदर आहेत. सिंधू संस्कृतीने अशमयुग मागे टाकले होते आणि त्यातील सर्व प्रकारची उपकरणे ब्रांझ व तांब्यापासून बनवत असत.

मोहेंजोदडो आणि हडप्पाच्या अवशेषात मिळालेल्या तांब्याच्या कुन्हाडी, तांब्याची एक आरी पण मिळाली आहे. ज्याची मूठ लाकडाची आहे. त्या आरीस दातरे आहेत आणि तिची लांबी १६.५ इंच आहे. पाश्चात्य देशात रोमन युगपूर्वी आरी आढळत नाही. पण सिंधू संस्कृतीतील लोक आजपासून ५००० वर्षांपूर्वी आरी वापरत होते. ही गोष्ट विशेष उल्लेखनीय आहे. पण पाश्चात्य देशात २००० वर्षांपूर्वीही आरीचा उपयोग होत नव्हता. सुतार कला विकसित झाली होती. शस्त्रास्त्रे धातूचीच बनवली जात होती. परशू, तलवार, कट्ट्यार, धनुष्यबाण, बरची (संगीन किंवा लहानसा भाला), भाला, सुरी, इत्यादी अनेक प्रकारची हत्यारे सापडली आहेत. ही सर्व हत्यारे तांब्याची व ब्रांझाची आहेत. ही हत्यारे ज्या प्रमाणे शिकारीसाठी वापरली जात, त्याचप्रमाणे युद्धासाठीही वापरली जात असत. छोट्या सुन्यांचा आढळली सिंधू संस्कृतीत होत होता. दगडी कोरीव कामाची साक्ष तत्कालीन छिन्नी देते. ब्रांझपासून बनविलेले मासे पकडण्याचे काटे पण या संस्कृतीत उपलब्ध आहेत. धातूचा उपयोग केवळ भांडी आणि अवजारांसाठी नव्हता. ब्रांझ व तांब्यापासून घडविलेल्या मूर्तीसुद्धा सापडल्या आहेत. ह्या मूर्ती म्हणजे धातू-शिल्पाच्या उत्कृष्टतेचे जिवंत उदाहरण आहे.

३.२.४ सामाजिक जीवन, कुटुंब पद्धती, आहार, सण-समारंभ, वेशभूषा

वेशभूषा, सौंदर्यप्रसाधने व भांडी व उपकरणे-मनोरंजन (खेळ) वाहने, शस्त्रे, औषधे, कुटुंबपद्धती, सिंधू संस्कृतीच्या सामाजिक जीवनाचा एकंदर समाजरचनेचा व स्वतंत्र कुटुंब पद्धतीचा काही थांगपत्ता लागत नाही. पण तरी संस्कृतीतील इतर विकास, योजनाबद्धता, एक निश्चित कुटुंब पद्धती, सामाजिक बांधिलकी अस्तित्वात असावी व त्यांच्या धर्मविषयक कल्पना व मुख्यत्वेकरून धार्मिक मूर्तीवरून आपण समाजात काही ठिकाणी मातृप्रधानता तर काही ठिकाणी पितृप्रधानता होती. हे मातृदेवता व पुरुषप्रधान देव मूर्तीवरून गृहीत धरू शकतो. त्या काळी समाजात चार वर्ग होते. पहिला वर्ग विद्वान व पुरोहित लोकांचा, दुसरा क्षत्रियांचा, तिसरा व्यापारी व कारागीर यांचा आणि चौथा कामगारांचा.

(१) आहार : सिंधू संस्कृतीवासियांच्या आहारात गहू, बाजरी, मोहरी, खजूर, फळे आणि मांस समाविष्ट होते. सण-समारंभात सिंधू संस्कृतीतील धर्म देव-देवतांवरून सिंधूवासियांचे धार्मिक विधी अथवा सण-समारंभ काय होते, ह्याची पुरेशी माहिती मिळत नाही. तथापि, उत्खननात सापडलेल्या महास्नानगृहाच्या भव्य वास्तवरून सिद्ध होते की, सिंधू संस्कृतीत असा एखादा धार्मिक महत्त्व प्राप्त झालेला सणाचा दिवस निश्चित असावा की, ज्यामध्ये स्नानाला महत्त्व असले पाहिजे व त्यासाठीच सार्वजनिक पातळीवर एवढळ्या मोठ्या प्रमाणात जलाशयाची बांधणी झाली असावी. त्याचप्रमाणे शेतीबाबत भूमीला भू-माता मानून नरबळीचा सोहळा मोठ्या प्रमाणात पार पाडला जात असावा. भरपूर धान्याच्या अभिलाषेने ही प्रथा पडली असावी. नरबळीचे प्रतीक म्हणून बकरा बळी देण्याची प्रथा होती. एका मुद्रेवर एका बाजूला एक नग्न स्त्री खाली डोके वर पाय अशा स्थितीत असून, तिच्या गर्भशियातून एक वनस्पती बाहेर आलेली दिसते व दुसऱ्या बाजूवर एक पुरुष हाती कोयत्यासारखे शस्त्र घेऊन उभा आहे व एक स्त्री त्याच्यासमोर बसून त्याला हातांनी विनवणी करीत आहे. म्हणजे पुढील काळात कदाचित ह्या समारंभाला विरोध झाला असावा. उत्खननात सापडलेल्या काही मूर्तीवर धुरामुळे काजळी जमल्यासारखी दिसते. यावरून देवीपुढे धूप वैरै जाळण्याची प्रथा असावी म्हणजे एकंदर रोज पाठपूजा करण्याची प्रथा सिंधू संस्कृतीत असावी.

(२) वेशभूषा : सिंधू संस्कृतीच्या काळातील कपडे उपलब्ध नसल्यामुळे त्या काळातील लहान-मोठ्या पुतळ्यांवरून वेशभूषेची कल्पना करावी लागते. त्या काळचे लोक केवळ दोन वस्त्रे वापरीत असावेत. एक धोतरासारखे नेसण्याचे व दुसरे शालीसारखे पांधरण्याचे. स्त्री-पुरुषांच्या वस्त्रांत फरक नव्हता. वस्त्रे सुती व क्वचित लोकार्ची असावी. तेथे काही सुया सापडल्या आहेत त्यावरून कपडे शिवण्याची प्रथा असावी, असे वाटते.

(३) केशभूषा : स्त्रिया केसांची वेणी घालीत होत्या, असे वाटते. पुरुषांचेही केस लांब असून, त्यांचा मस्तकावर मधोमध भांग पाडलेले असे, ते विविध प्रकारची केशरचनाही करीत, असे दिसते. काही पुरुष मिशा राखीत, तर काही त्या साफ करीत असत.

(४) सौंदर्यप्रसाधने : त्या काळातील स्त्रिया व पुरुष हे सौंदर्यप्रसाधनांबाबत दक्ष असत. हडप्पा, चन्हुदडो वैरै ठिकाणी काही पेट्यांत आरसे, हस्तिंदंती फण्या, काजळ डबी, शुभ्र मुखचूर्ण, लाल रंग, इत्यादी वस्तू सापडल्या आहेत. त्या स्त्रियांच्या शृंगारासाठी उपयोगी पडत असाव्यात. ब्रांझचे वस्त्रे पुरुष वापरीत असावेत.

(५) अलंकार : त्या काळातील स्त्री-पुरुष निरनिराळ्या अलंकारांनी आपली शरीरे भूषवीत होते. सोने, रूपे, तांबे, इत्यादी धातू व निरनिराळी रत्ने यांचे अलंकार बनवीत. कपाळावर पट्टा, कानात तारेची बलये आणि गळ्यात विविध प्रकारच्या मण्यांच्या माळा असत. बोटांत अंगठ्या व हातात कंकणे घालण्याचीही प्रथा होती. कमरबंद व पायात वाळेही असत. हे सुरेख अलंकार घडवणाऱ्या कारागिरांचे कौशल्य प्रशंसनीय आहे.

(६) भांडी उपकरणे : घरात विविध प्रकारच्या वस्तू सापडल्या आहेत. त्या माती, दगड, धातू यांपासून बनवलेल्या दिसतात. भांडी बहुतेक मातीची व काही थोडी दगडाची व शिंपांची केलेली आहेत. सुया, चाकू, कुन्हाडी, करवती, माशांचे गळ वैरै उपकरणे तांबे किंवा ब्रांझ यांपासूनच बनवलेली होती. तांबे, शिंपा किंवा माती यांपासून दिवे बनवीत. मेणबत्तीची, मातीची घरेही सापडली आहेत. त्यावरून मेणबत्तीचा उपयोग केला जात असावा.

(७) मनोरंजन (खेळ) : गोट्या, चेंडू, फासे, इत्यादी वस्तू अवशेषात सापडल्या आहेत. फासे बहुधा हस्तिंदंती असत. काही फासे मातीचे व काही धातूचेही आढळले आहेत. ते खेळणे मुलांचे फर आवडते असावे. बाहुल्या, पशुपक्षी, शिंगा ही सर्व मातीची खेळणी असून त्यातील काही पशुपक्षी हालचाल करणारे आहेत.

(८) वाहने : बैलगाडी हे वाहतुकीचे प्रमुख वाहन होते. पंजाब व सिंध या प्रदेशांत सांप्रत वापरत असलेल्या गाड्यांसारख्या गाड्यांच्या प्रतिकृती मोहेंजोदडो येथे आढळल्या आहेत. हडप्पा येथे सध्या उत्तर भारतात चालू असलेल्या एक्क्यासारखी तांब्याची लहान वाहने सापडली आहेत.

(९) शस्त्रे : सिंधू संस्कृतीतील लोक जी शस्त्रे व उपकरणे वापरीत ती उत्खननात सापडली आहेत. ती बहुतेक तांब्याची व ब्रांझाची आहेत. त्यात कुन्हाडी, भाले, सुरे, खंजीर, धनुष्यबाण, गदा, गोफण, तलवारी, इत्यादी शस्त्रे आढळतात. युद्धासाठी खंजीर व सुरे लांब व बाकदार असून, काही दुधारी आहेत. भाल्यांची टोके पातळ व रुंद आहेत. बाणाची टोके तांब्याची व पातळ आहेत. गदा विविध प्रकारच्या दगडांपासून बनवलेल्या आहेत. तलवारी मध्यभागी जाड असून, त्यांची टाके बोथृ होती ढाली व तांब्याची चिलखते ही संरक्षण साधने म्हणून वापरात होती. छिन्नी, तासणी, कुन्हाडी, करवती, इत्यादी हत्यारे ही अवशेषांत सापडली आहेत. करवतीचे दातवाली बाजू बाकदार असे. अशा करवती तत्कालीन अन्य लोकांजवळ आढळत नाहीत. शेतकरी लोक आपल्या पिकांच्या

रक्षणासाठी, पक्ष्यांना उडवून लावण्यासाठी गोफण ह्या शस्त्राचा वापर करीत असावेत. नवनवीन संस्कृतीचा प्रादुर्भाव वाढल्याने सांस्कृतिक अस्तित्वासाठी बाह्य आक्रमणे परतवून लावण्यासाठी गदा, ढाल, तलवार आदी युद्धोपयोगी शस्त्रांचा वापर करण्यात आला असावा.

(१०) औषधे • सिंधू संस्कृतीच्या अवशेषांत काही औषधी-पदार्थ सापडले आहेत. त्यातील शिलाजीत, समुद्रफेन, सांबर शिंग, प्रवाळ हे उल्लेखनीय आहेत. आयुर्वेदाची परंपरा तेहापासूनची असावी.

(११) कला-कौशल्य-वास्तुकला : मातीची भांडी चाकाआधारे बनवून चमकदार व नक्षीयुक्त, पशून्च्या आकाराची जाड व टिकाऊ दिसतात. रंगकाम कमी भांड्याचर आहे. बाहुल्या, खेळणी, शिक्के, ताईत वगैरे लहान वस्तूंवर मात्र चांगली कलाकुसर केलेली आढळते. बहुतेक बाहुल्या स्त्री स्वरूपात व नग्न आहेत. कमरेला मात्र थोडेसे आवरण आढळते. या पुतळ्या मातीच्या किंवा ब्रांझच्या आहेत. पुतळा नृत्यकुशल पुरुषांचा आहे. तो नटराज शिवाचा असावा, असे काही संशोधकांचे मत आहे. हे पुतळे सर्वसामान्य मनुष्यदेहासारखेच घडवलेले दिसतात. चन्हुदडो येथे मातीची खेळणी बरीच सापडली आहेत.

(१२) वास्तुकला : सिंधू संस्कृतीचा आत्मा वास्तुकलेत आहे. हजारो वर्षांपूर्वी बांधण्यात आलेल्या ह्या वास्तु पाहिल्याने मन आश्चर्यचकित होते. खेदाची बाब तर ही आहे की, प्रागैतिहासिक काळापासून ते १९१८ पर्यंत हडप्पाच्या भूरभात दडलेल्या ह्या प्राचीन सांस्कृतिक अवशेषांची बेसुमार लूट झाली. सर्वांत जास्त लूट तर गेल्या दशकात झाली. लाहोरकराचा रेल्वेमार्ग बांधत असताना ठेकेदारांनी लाखोने विटा रेल्वेमार्गाच्या बांधकामासाठी वाहून नेत्या. याउलट मोहंजोदडो येथील संपूर्ण इमारती पाहिल्या की सहस्र रजनी चरित्रामध्ये वर्णन केलेल्या विशाल नगराचे स्मरण होते, की जी नगरे देवीकोपात एका रात्रीतून उजाड, वैराण झाली असे त्याबद्दल आख्यायिका आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) सिंधू संस्कृतीचे आर्थिक जीवन समृद्ध व विकसित होते. ( )

(२) सिंधू संस्कृतीत वजने निश्चित स्वरूपाची होती. ( )

(३) सिंधू संस्कृतीत वाहतुकीची साधने उपलब्ध नसावीत. ( )

- (४) सिंधू संस्कृतीत समाजजीवनाचा व कुटुंब पद्धतीचा थांगपत्ता लागत नाही. ( )
- (५) सिंधू संस्कृतीमधील लोक तांब्याची, ब्रांझची उपकरणे व शस्त्रे वापरीत. ( )
- (६) सिंधू संस्कृतीत वास्तुकला फारशी प्रगत नव्हती. ( )
- (७) सिंधू संस्कृतीत आंतरराष्ट्रीय व्यापार विकसित झालेला नसावा. ( )

३.२.५ जलव्यवस्थापन

काही विहिरी १ फूट १० इंच व्यास ते ७ फूट तीन इंच व्यासाच्या आहेत. हे आकार आडाप्रमाणे आहेत, तर स्नानघराची बनावट खास घासून केलेल्या छोट्या विटांनी युक्त आहे. मोठमोठ्या इमारतीत, जमिनीत किंवा भिंतीत मुरणारे पाणी थांबविण्यासाठी मातीच्या चिखलाएवजी राळ व गिरिपुष्प (जिप्सम)चा वापर विटा जोडण्यासाठी केला आहे. विटा बनविण्यासाठी लागणारी माती नदीच्या पात्रातून घेतली जात असे आणि त्यांच्यात विटा बनविण्याची पद्धती तशीच होती, जशी आजही पंजाब व सिंध प्रांतातील कुंभाराची आहे. ते लाकडाच्या साच्यातून विटा बनवून, वाळवून भडीत भाजत.

(१) सांडपाण्याची योजना : जगातील तत्कालीन सर्वोत्तम व एकमेव अशी ही सांडपाण्याची व्यवस्था होय. सिंधूवासियांच्या उत्तम जीवन आणि स्वास्थ्य रक्षणाचा विद्यमान पुरावा म्हणजे तेथील सांडपाण्याची योजना होय. प्रत्येक घरात सांडपाणी आणि पावसाचे पाणी वाहून नेण्यासाठी घराबाहेर नाली काढलेली असे. ही नाली संपूर्ण गल्लीतील पाणी शहरातील मुख्य नाल्याकडे वाहून नेण्यासाठी घराबाहेर काढलेली असे. व हे पाणी शहरातील मुख्य नाल्याकडे वाहून नेत असे. म्हणजे मुख्य नाल्यातील पाणी शहराबाहेर टाकण्याची योजना होती. नालीमध्ये थोड्या-थोड्या अंतरावर जलकुंड तयार केलेले असत. त्यामुळे पाणी पुढे नेले जाई व पाण्यातील कचरा कुंडीत साचविला जाई. दगडी फरशीने नाल्या झाकलेल्या असत व त्या झाकणातून छतावर साठलेले पाणी काढण्याची सोय होती.

विटांच्या लुटीमुळे हडप्पामध्ये दोन-चार वास्तू आपले वैशिष्ट्य टिकवून आहेत. त्यात (१) दुर्ग प्रकार, (२) धान्यशला, (३) शिल्पकारांची निवासस्थाने, (४) पीठ-मंदिराचे ध्वंसरूप, (५) गोल चबुतरी आणि (६) विहिरी. यांपैकी दुर्ग प्रकार म्हणजे वारंवार येणाऱ्या पुराच्या तडाख्यातून सुटण्यासाठी जमिनीवर अधिक उंचीवर केलेली निवास योजना होय. जिची वैशिष्ट्यपूर्ण रचना आपण अभ्यासली आहे. तसेच

धान्यशालाही विशाल स्वरूपाच्या व सर्वसोर्यांनी युक्त होत्या. पीठ मंदिर म्हणजे मोहेंजोदडो येथील प्राचीन स्तुपाखाली दडलेली धर्मशिक्षण संस्थेची इमारत असावी, असे विद्वानांनी प्रतिपादन केले आहे. याशिवाय गोल चबुतरे व स्वतः शिल्पकारांची निवासगृहे हेदेखील सिंधू वास्तुकलेचे उत्तम नमुने आहेत. हडप्पाच्या विलक्षण इमारतीत १८ गोल चबुतरे भग्नावशेषावस्थेत सापडले आहेत. ते परस्परांशी समांतर व समानाकार आहेत. प्रत्येक चबुतन्याचा व्यास ११ फूट उंच विटांनी समान चार भागांत विभागून बांधलेला आहे व मधोमध एक वीट खोल खड्डा आहे. ह्या रिकाम्या जागेत काहीही मिळाले नाही. फक्त नं. ८ च्या चबुतन्यात किमान प्राण्यांची हाडे, मसाला वाटण्याचा गोटा (वरवंटा) आणि इतर धान्य कण उपलब्ध झाले असावेत. ते आम जनतेच्या उपयोगासाठी बांधण्यात आले असावेत. डायरेक्टर विलर यांनी एका चबुतन्याचे सूक्ष्म दृष्टीने निरीक्षण करून चबुतरे धान्य कुटण्यासाठी बसवलेले असून, धान्य कुटण्यासाठी मुसळीचा वापर होत असावा व त्याद्वारे कणसांपासून धान्य बाजूला करून त्याची साल काढली जात असावी. आजही खेडेगावात धान्य साफ करण्याची ही पद्धत प्रचलित आहे. डॉ. विलर यांनी केलेले प्रतिपादन परिस्थितीजन्य आहे. तथापि, चबुतन्यांच्या आसपास कुठल्याही प्रकारे धान्य साफ केल्याच्या खुणा आढळत नाहीत.

(२) लोक कोण होते ? : आजपर्यंत जे निष्कर्ष लावण्यात आले आहेत, त्या अनुंभंगाने सिंधू संस्कृतीच्या निर्मात्याची निश्चित जात सांगणे कठीण आहे. ते भारताचे मूळ रहिवासी होते की, विदेशी ह्याचा निर्णय जोपर्यंत कुठल्या तरी एका बाजूने ठोस पुरावा मिळत नाही तोपर्यंत सांगणे कठीण आहे. काही भारतीय विद्वानांच्या मते, हे लोक आर्य होते, तर वाडल या विद्वानाच्या मते, प्रागैतिहासिक काळात सिंधूदेश, सुमेरियनांची वसाहत होती. मार्शलच्या मते, वरील दोन्ही मुद्दे निराधार आहेत - (१) हडप्पा आणि मोहेंजोदडोप्राप्त मनुष्याच्या हाडांचे सापले व कवट्या (२) मोहेंजोदडो येथील खननकार्यातील मानवी मूर्ती. मानवंश शास्त्रज्ञ यांचा निर्णय आहे की, मोहेंजोदडो खननकार्यात जे मानव अस्थिपंजर मिळालेले आहेत, त्यात चार जातींचे मिश्रण आहे. - (१) प्रोटोऑस्ट्रोलाईट (ऑस्ट्रेयातील मूळ जाती समान), (२) अल्पाईन (आल्पस पर्वतातील मूळ जाती समान), (३) भूमध्य सागरीय निवासी (मेडिटरेनियन) आणि (४) मंगोलियन जातीशी साधार्य असणारे लोक.

सर जॉन मार्शलच्या मते, संस्कृतीचे निर्माते मूळचे भारतातील होते. श्री. गुहांनी स्मशानात प्राप्त पुराव्यावरून त्यांना मूळ निवासी व निर्माता ठरविले आहे. प्राप्त ६०

अस्थिपंजरचा अभ्यास झाल्यावर खेरे ते कळू शकेल. तेच निर्माते होते. या निर्मात्यात अनेक जातींचे मिश्रण होते. ही संस्कृती नेमक्या एका जातीची देणगी नव्हती. एहालच्या मते, सुमेरियन शाखा द्रविड पंरपेरेची होती, पण मार्शल ते अमान्य करतात. मार्शलप्रमाणे आर्थर किंग सुमेरियनांची शारीरिक लक्षणे वेगळी मांडतात. सर लिओनाई वूल त्यांना इंडोयुरेपियन ठरवितात. प्रो. लेंगडनने किंश खंडराच्या उत्खननावरून यांची वेगळी वैशिष्ट्ये मांडली. अर्थात सुमेरियन व द्रविड एक ठरत नाहीत.

याच प्रकारे सुमेरियन जातीच्या भौतिक स्वरूपात इतका भेद आहे, तर भारतीय द्रविड जातीची शारीरिक लक्षणे शोधून काढली जाणे संशयास्पद आहे. भारतीयांची मूळ जात द्रविड, यामध्ये इतका मूलाग्रही बदल आढळून येतो की, पाच हजार वर्षांपूर्वीच्या प्रचलित द्रविड जातीशी तुलना करणे दुराग्रही ठरेल.

पाच हजार वर्षांपूर्वीची ही द्रविड जात मूळ भारतीय होती की, ती बाहेरून आली की प्रथम ते प्रोटोऑस्ट्रोलाईट (ऑस्ट्रेयातील मूळ जात) होते व त्याच्यात द्रविड जातीची लक्षणे हल्ळूहल्ळू विजातीय तत्त्वाच्या मिश्रणाने तथा क्रमाक्रमाने होणाऱ्या विकास स्वरूपात फलित झाली. वरील कारणावरून मोहेंजोदडोमध्ये सापडलेल्या मानवी कवटींना द्रविड म्हणणे उचित ठरणार नाही.

सिंधू संस्कृतीचे निर्माते आर्य नव्हते. मार्शल ह्यांचा दृढ विश्वास आहे की, सिंधू संस्कृतीचे निर्माते वैदिक आर्यपेक्षा भिन्न होते. कारण या दोन्ही जातीच्या रीतिरिवाजात आमूलग्र तफावत होती. अद्याप आर्य पशुपालक व हडप्पा-मोहेंजोदडोच्या नागरी जीवनाबाबत अनभिज्ञ होते. आर्य गायीला पवित्र मानीत परंतु सिंधू प्रांतात गायीचा एकही पुरावा सापडला नाही. हडप्पा मोहेंजोदडोवासियांना अंगरक्षणार्थ कवच माहीतसुद्धा नव्हते, तर आर्य युद्धप्रसंगी त्याचा वापर करीत असत. आर्य मासे अभक्ष्य मानीत तर सिंधूवासियांचे ते मिष्टान्न होते. वेदात वाघाचा नामोल्लेख आढळत नाही व हत्तीचे वर्णन खूप कमी आहे. परंतु सिंधूवासियांना त्यांचे पूरेपूर ज्ञान होते. वेदात प्रामुख्याने निर्गुण देवता आहे, तर सिंधू संस्कृतीत पदोपदी पुजेचे अस्तित्व लक्षात येते. वैदिक आर्य शिव व मातृदेवता मानत नव्हते. सिंधूवासियांची ती आद्य दैवते होती. आर्य अग्निपूजक होते व त्यांच्या घरात अग्निकुंडे होती. हडप्पा-मोहेंजोदडो अशा प्रकारचे अवशेष मिळत नाहीत. सर्वांत महत्वाची बाब म्हणजे आर्य लिंगपूजा घृणास्पद समजत असत. परंतु सिंधू संस्कृतीत ही पूजाप्रणाली प्रमुख होती.

(३) विस्थापनेची कारणे : समकालीन सांस्कृतिक विकासामध्ये सिंधू संस्कृतीने अत्युच्च्य शिखर गाठले असताना

या थोर संस्कृतीची विनाशाप्रत वाटचाल सुरु झाली, हा एक मोठा दैवदुर्विलास आहे, असेच मानावे लागेल आणि कालौघात ही संस्कृती पूर्णपणे नामशेष झाली. त्यामुळे इतकी प्रगत संस्कृती नामशेष झाली याची कारणपरंपरा शोधणे अतिशय अगत्याचे ठरते. आजपर्यंतच्या संशोधन परंपरेतून अनेक विद्वानांनी तिच्या विनाशाची जी बहुविध कारणे सांगितली आहेत, त्यांचाही येथे परामर्श घेणे उचित ठरेल.

आतापर्यंत ग्राह्य धरलेले महत्त्वाचे कारण म्हणजे सिंधूचे आर्यानी केलेले विस्थापन होय. सिंधूच्या विस्तृत साप्राज्यावर वायव्य सरहद प्रांताकडून आर्याची फार मोठ्या प्रमाणात आक्रमणे सुरु झाली. सिंधूमधील शांतताप्रिय व नागरी जीवन जगणाऱ्यांना या हल्ल्यांना यशस्वीपणे तोंड देता आले नाही. तसेच अश्वाच्या उपयोजने मुळे आर्याच्या हालचाली गतिमान होत्या आणि त्यांची शस्त्रे सिंधूपेक्षा अधिक बळकट व धारदार होती. त्यामुळे आर्य त्यांचा सहज पराभव करू शकले. आर्याचा नेता इंद्र याला ऋग्वेदामध्ये पुरंदर (पुरे नष्ट करणारा) म्हणून गौरविले आहे. सिंधूमध्ये नगरांना तटबंदी असल्याचे आता मान्य झाले आहे, ऋग्वेदामध्ये हरियुपिया म्हणून ज्याचा निर्देश झाला आहे, तेच हडप्पा होय आणि शिशनदेव, अदेव, आदी विशेषणांनी आलेले वर्णन हे सिंधू लोकांना लागू होणारे आहे. याउलट आर्याचे वसतिस्थान भारत हेच असून, त्यांचा आणि सिंधूचा अपूर्व संबंध आला होता. अशा मतप्रवाहाला आता पुष्टी मिळत आहे. उत्खननात पुराव्यांच्या आधारे सिंधू संस्कृतीचा न्हास क्रमशः न होता अचानक झाल्याचे जाणवते आणि हा अपघात नैसर्गिक आपत्तीतून ओढवल्याचे सूचित होते. विद्वानांनी याला सिंधू व तिच्या नद्यांना हिमालयावरील बर्फ वितळून आलेले महापूर हे कारणीभूत आहेत, असे म्हटले आहे. पण महापुराने होणारा सर्व सार्वत्रिक विनाश हा येथे दिसत नाही. मोठी नगरे उद्धवस्त झाली आणि त्यामुळे लहान वस्ती उजाड झाली असे एकंदरीत चित्र दिसते. म्हणून आता परतीचा सिद्धांत प्रतिपादला जातो: त्यानुसार नद्यांना आलेले पुराचे पाणी समुद्रात प्रवाहित न होता त्याची पातळी वाढून ते नदीच्या पात्रात परतत असल्याने विस्थापनेस आरंभ झाला. हा विनाश आर्यागमनाच्या पूर्वी झाला किंवा कसे ते समजण्यात आज तरी आपणाजवळ काही पुरावा उपलब्ध नाही. सिंधू संस्कृती ही एक नागरी संस्कृती होती. कृषी जीवनाबरोबरच आंतरराष्ट्रीय व्यापार हे तिचे खास वैशिष्ट्य होते. उपरोक्त नैसर्गिक असमतोलाने त्यांचा व्यापार बसला. त्यांची आर्थिक घडी विस्कटली. त्यामुळे त्यांचे जीवनमान खालावले. त्यांना आपला प्रदेश सोडून निर्वाहासाठी इतरत्र स्थलांतरित व्हावे

लागले. काही दशकातच सिंधू संस्कृतीचे विस्थापन पूर्ण झाले. राजस्थान, गुजरात, महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, आदी भूभागात या स्थलांतरित लोकांनी वसाहती करण्याचा क्षीण प्रयत्न केल्याचे अलीकडे झालेल्या उत्खननावरून स्पष्ट होते.

सिंधू संस्कृती नष्ट झाली, याचा अर्थ तिचे भौतिक अस्तित्व संपले, पण ती नंतरच्या भारतीय संस्कृतीमध्ये इतक्या बेमालूमपणे मिसळली आहे की, ते मिश्रण नसून रासायनिक संयुग आहे असे आपणांस वाटते. शिवपूजा, लिंगपूजा, मूर्तिपूजा, शेती, व्यापार, चलन, स्थापत्य, स्नान, मनोरंजन आदी घटकांमध्ये या संस्कृतीचे योगदान अनन्यसाधारण आहे. म्हणूनच भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे ते सुवर्णपान होय.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (1) सिंधू संस्कृतीच्या काळातील सांडपाण्याची व्यवस्था जगातील तत्कालीन सर्वोत्तम अशी सांडपाण्याची व्यवस्था होती. ( )
- (2) मोर्हेजोदडो येथील प्राचीन स्तुपाखाली दडलेली धर्मशिक्षणाची संस्था असावी. . ( )
- (3) सर जॉन मार्शलच्या मते सिंधू संस्कृतीचे निर्माते मूळचे भारतातील होते. ( )
- (4) सिंधू संस्कृतीतील लोक शांतताप्रिय नव्हते. ( )
- (5) सिंधू संस्कृतीतील लोक आर्याच्या आक्रमणाला यशस्वीपणे तोंड देऊ शकले नाहीत. ( )
- (6) सिंधू संस्कृती नष्ट झाल्याने तिचे अस्तित्व, परंपरा, पद्धती या सर्व लोप पावल्या. ( )

३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

सिंधू संस्कृती : सिंधू नदी व तिच्या उपनद्यांच्या खोन्यात सापडलेली संस्कृती.

हडप्पा संस्कृती : हडप्पातील नगरे, वस्तू, वास्तू, इत्यादीसारखी प्राप्त झालेली स्थळे.

सिंधू-सरस्वती संस्कृती : सिंधू नदीच्या खोन्यात प्राचीन संस्कृतीत अवशेष सापडले तसे सरस्वतीच्या खोन्यातही सापडले आहेत, याला मिळून एकत्र वापरलेली ही संज्ञा होय.

उत्खनन : नियोजित स्थळी, हेतूपूर्वक योजना करून केलेले शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणारे शास्त्र व खाते.

कार्बन १४ : प्राचीन अवशेषातील हळूहळू कमी होणारे कार्बन आधारभूत मानून अभ्यास करण्याची एक शास्त्रीय पद्धती.

सार्वजनिक वास्तू : सार्वजनिक उपयोगासाठी निर्मित केलेल्या इमारती. उदाहरणार्थ, सिंधू संस्कृतीच्या उत्खननात प्राप्त जलाशय (महास्नानगृह). राजप्रासाद व जागीरांची विशाल इमारती.

३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),
(५) (✗), (६) (✗), (७) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✗),
(५) (✓), (६) (✗).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✓),
(५) (✓), (६) (✗), (७) (✗).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✗),
(५) (✓), (६) (✗).

३.५ सारांश

जगातील एक प्रगत संस्कृती म्हणून भारतातील सिंधू संस्कृतीची नोंद घेतली जाते. प. नेहरूनी या संस्कृतीला भारतीय इतिहासाचे सुवर्णपान महटले आहे. इ.स. १९२० ते १९२५ दरम्यान झालेल्या उत्खननातून सिंधू नदीच्या व उपनद्यांच्या तीरावर शोध झाले. मुख्य दोन नगरे मोहेंजोदडो व हडप्पा पाकिस्तानात अंतर्भूत भूमीवर असल्यामुळे

त्यानंतरच्या ९०० उत्खनीत स्थळांतून व सरस्वती नदीच्या काठावरील शेकडो स्थलशोधामुळे भारतात ही संस्कृती व्यापक स्वरूपात होती. याचे पुरावे हाती आले आहेत. १०३ दशलक्ष चौरस मैलाच्या भूमीवर हिचा विस्तार आहे. जमू-कोशीमीर, इराण, अफगाण, रशिया व पाकिस्तानच्या पुरातत्त्ववेत्त्यांनी या संशोधनात वाटा उचलला. ही सिंधू व उपनद्यांची संस्कृती म्हणून सिंधू संस्कृती, हडप्पाचे मुख्य आधार अभ्यासले व तत्सम पुरावे मिळाले म्हणून हडप्पाची संस्कृती व अलीकडे सिंधूप्रमाणे व्यापक स्वरूपात सरस्वतीच्या काठावर प्राप्त स्थळामुळे सिंधू-सरस्वती संस्कृती म्हणून ओळखली जात आहे.

सर जॉन मार्शल, प्रो. पिण्ट, मॅक्समूलर, दयाराम साहनी, राखलदास बॅनर्जी, इत्यादी अनेक पाश्चात्य व भारतीय विद्वानांनी या शोधकार्यात वाटा उचलला. हिचा कालखंड सामान्यपणे इ.स. पूर्व ३५०० ते १७५० इ.स. पूर्व असू शकतो. उत्खननात अनेक थर सापडले आहेत. नंगररचना नियोजित व बांधकामे शिस्तबद्ध होती. रस्ते पूर्व-पश्चिम, उत्तर-दक्षिण परस्पर छेदणारे व कडेने झाकलेल्या नाल्या असून, त्यांचे पाणी नगराबाहेर नदीकडे सोडलेले दिसते. घरे २-३ मजली होती. बांधकामात सौंदर्यपेक्षा उपयुक्ततेला महत्त्व होते. नगरास तटबंदी होती. मोठमोठी गढीवजा निवासस्थाने, सार्वजनिक स्नानगृह, धान्य कोठार होती. राजकीय व्यवस्था उत्तम असून संरक्षण व्यवस्था चोख होती. त्या काळातील राज्यपद्धती नेमकी कळू शकत नाही.

त्यांचे धर्मविचार, संकल्पना, देवता अभ्यासता ते शिव (पशुपती), मातृदेवता, लिंगपूजा, निसर्गदेवता, जलदेवता यांची उपासना करीत. सिंधूचा धार्मिक वारसा व त्यांचा प्रभाव आजही भारतीय धर्मविचार व देवता पूजनात दिसतो. ही संस्कृती शेती-पशुपालन, सुती कपडा व विविध उद्योग-व्यवसाय, इत्यादीमुळे देशी व विदेशी व्यापारातून संपन्न बनलेली दिसते. उत्तम दागिने तयार करणे, मृदभांडी तयार करून विकणे, नौकांचा वापर करून विदेशी व्यापारातून संपन्न बनण्यात येथील लोक यशस्वी झाले होते. ठरावीक वजने, मापे होती. चांदी, ब्रांझ, शिसे हे धातु त्यांना झात होते. सण-समारंभ, कुटुंबपद्धती, वेशभूषा, सौंदर्य-प्रसाधने, मनोरंजन, लोक यांचे जीवन सुखी व संपन्न होते. ही संस्कृती द्रविडांची असेल काय? येथे सापडलेले हाडांचे सांगाडे प्रोटोऑस्ट्रोलाइड, अलपाईन, भूमध्य सागर, पश्चिम मंगोलियन अशी आहेत.

या संस्कृतीचे खास वैशिष्ट्य आंतरराष्ट्रीय व्यापार. तिचा विनाश नैसर्गिक प्रकोप, निसर्ग असमतोल या सर्वाहून प्रभावी कारण नद्यांचे पाणी सागरात न जाता परतण्याचा सिद्धांत होय.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) खालील विषयांवर टिपा लिहा.

- (१) सिंधू संस्कृतीतील लोकांच्या धर्मसंकल्पना स्पष्ट करा.
- (२) सिंधू संस्कृतीतील सामाजिक जीवन स्पष्ट करा.
- (३) सिंधू संस्कृतीतील आर्थिक परिस्थितीचे वर्णन करा.

३.७ क्षेत्रीय कार्य

- (१) तुमच्या आसपासच्या भागातील ऐतिहासिक वारसा असणाऱ्या दोन स्थळांना भेटी द्या व माहिती लिहा.
- (२) तुमच्या तालुक्यातील ऐतिहासिक वस्तू व वास्तू असलेल्या स्थळांची सूची करा.

३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) डॉ. मोरवंचीकर रा. श्री., प्राचीन भारत.
- (२) कोसांबी डी. डी., प्राचीन भारत की सभ्यता और संस्कृती.
- (३) शास्त्री केदारनाथ, सिंधू सभ्यता का आदि केंद्र हड्ड्या.

घटक ४ : वैदिक व उत्तर वैदिक कालखंड

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय-विवेचन
  - ४.२.१ आर्याच्या मूळ वस्तिस्थानांसंबंधीचे सिद्धांत
  - ४.२.२ संहिता
  - ४.२.३ ऋग्वेद कालखंड (पूर्व वैदिक कालखंड इ.स.पूर्व २५०० ते १५००)
  - ४.२.४ धार्मिक संकल्पना
  - ४.२.५ आर्थिक जीवन
  - ४.२.६ ऋग्वेदकालीन सामाजिक जीवन
  - ४.२.७ सांस्कृतिक जीवन
  - ४.२.८ राजकीय संकल्पना-शासन व्यवस्था
  - ४.२.९ धार्मिक संकल्पना - नव्या काळाच्या नव्या देवता
  - ४.२.१० आश्रम व्यवस्था (१ ते २५ वर्षे)
- ४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.५ सारांश
- ४.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

हा घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ वैदिक संस्कृतीची माहिती देता येईल.
- ★ वैदिक संस्कृतीचे मूळ स्थानविषयक विविध सिद्धांत स्पष्ट करता येतील.
- ★ वैदिक साहित्याची ओळख करून देता येईल.
- ★ ऋग्वेदकालीन आर्याचा राजकीय विस्तार स्पष्ट करता येईल.
- ★ ऋग्वेदकालीन आर्याचे विविधांगी जीवन विशद करता येईल.

- ★ उत्तर वैदिक (ब्राह्मण)कालीन आर्याचे विविधांगी जीवन विशद करता येईल.
- ★ भारतीय व जागतिक संस्कृतीपैकी एक महत्वाचा वारसा म्हणून महत्व स्पष्ट करता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

वैदिक संस्कृतीची गणना जगातील प्राचीन व महानतम संस्कृतीत केली जाते. आजच्या भारतीय संस्कृतीचे स्वरूप पाहता यात अनेक मानववंशाचे योगदान आहे. तिच्या विकास प्रक्रियेत अनेक परिवर्तने झाली. सहाशताब्दीपासून ती उत्क्रांत होत गेली. तिच्या व्यापक प्रवाहात अनेक संस्कृतीचे सम्मीलन झाले. जागतिक संस्कृतीला देवाण-घेवाणीच्या स्वरूपात ती विश्वसंस्कृतीची भागीदार बनली.

संस्कृती म्हणजे ‘मानवाने व्यक्तिशः वा सामुदायिक रूपाने निर्माण केलेली जीवन पद्धती आणि जीवन साफल्यार्थ स्वतःवर व बाह्य विश्वावर केलेले आविष्कार’. विविध सांस्कृतिक प्रभावांनी विस्तारलेली ही वेदकालीन आर्य संस्कृती म्हणजेच भारताचे वैदिक युग पुढे व्यापक भारतीय संस्कृतीचे स्वरूप धारण करते. आर्य हा शब्दप्रयोग प्रथम ऋग्वेदात केला आहे. आर्य या शब्दाचे सत्कुलोदभव, मान्य, उदारचरित असे अनेक अर्थ आहेत. शब्दकल्पद्रुममध्ये यांनी एक व्याख्या दिली आहे ती पुढीलप्रमाणे -

‘कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् ।

तिष्ठति प्राकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः’ ॥

म्हणजे - जो कर्तव्याचे पालन करतो, निषिद्ध, निंद्य आचरण करीत नाही व हा सामान्यजनांचे शिष्टाचार पाळतो, त्याला ‘आर्य’ असे म्हणतात. आर्यत्व हे चारित्र्यावर अवलंबून आहे, धनावर नाही, असे महाभारतात सांगितले आहे. सारांश, आर्य म्हणजे सुसंस्कृत लोकजीवनाचा संकेत होय. आर्य हा शब्द संस्कृतिवाचक व गुणवाचक आहे. वंशवाचक किंवा वर्णवाचक नाही. आर्य शब्द वंश, वर्ग या अर्थी वेदात एकदाही आलेला नाही. श्रेष्ठत्व, प्रभुत्व असाच त्याचा रूढ अर्थ आहे.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ आर्याच्या मूळ वसतिस्थानांसंबंधीचे सिद्धांत

भारतातील वैदिक संस्कृतीचे निर्माते आर्य होते. त्यांची भाषा संस्कृत होती. इ.स. १७६० मध्ये केअरब्हू याने असे स्पष्ट केले की, या भाषेचा युरोपीय भाषांशी संबंध आहे. परंतु केअरब्हू हा फ्रान्सचा म्हणून ब्रिटिश युरोपीय विद्वानांनी हे मत अमान्य केले. इ.स. १७८६ मध्ये 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बॅंगल'चे अध्यक्ष सर विल्यम जोन्स यांनी 'ग्रीक, लॅटिन, गांधिक, सेल्टिक, पर्शियन व संस्कृतची मूळ एक समान भाषा होती, असे मत मांडले. नंतर 'इंडो-युरोपियन व पूर्वेकडे वळलेल्या आर्य गटाला 'इंडो इरानियन' नाव पडले, असे मत राधाकुमुद मुखर्जीचे आहे. भाषिक शब्दावली व व्याकरणाच्या अभ्यासाला तौलनिक विचारातून, संस्कृत, झेंठ, पर्शियन, पुश्टु, कुर्द अशा पश्चिम आशियातील भाषा व ट्युटानिक, जर्मन, इंग्लिश, इत्यादी युरोपीय भाषा निर्माण झाल्या. त्यांची जननी एक आहे. इराण, आयर्लंड ही आर्य शब्दाचीच रूपे होत.

आर्याच्या मूळ वसतिस्थानाविषयीचे विविध विचारप्रवाह प्रामुख्याने पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

(१) मध्य आशियातील आर्य

(जर्मन अभ्यासक मॅक्समूलर व श्वेगेल यांनी हा सिद्धांत मांडला आहे.)

आर्याचे मूळ स्थान मध्य आशियातील न्होड व इराणाच्या उत्तरेस व कॅस्पियन समुद्राच्या पूर्वेस असावे असे मानले आहे. प्रा. मॅक्समूलर हे मूळ जर्मनीतील. त्यांनी भारतात येऊन संस्कृत भाषेचा सखोल अभ्यास केला आणि वैदिक वाङ्मयात आर्याचे मूळ शोधण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या 'लिटरेचर ऑफ दि सायन्स ऑफ लॅंग्वेजेस' यामध्ये त्यांनी असे सांगितले की, भारतीय, युनानी, इराणी, रोमन, जर्मन आणि सेल्ट या भाषा बोलणाऱ्याचे पूर्वज एकत्र राहणारे होते.

(२) दक्षिण आशिया

प्रा. मायर्स आणि प्रा. चाईल्ड यांनी आर्याचे मूळ वसतिस्थान दक्षिण रशिया असल्याचा सिद्धांत मांडला.

(३) डॅन्यूबचे खोरे

गाईल्स या विद्वानाने डॅन्यूबचे खोरे त्या काळात निवास योग्य म्हणून त्याला आर्याचे मूळ स्थान मानले.

(४) उत्तर ध्रुव

लोकमान्य ठिळकांनी आपल्या 'दि आर्टिक होम ऑफ दि आर्यनस्' या ग्रंथात उत्तर ध्रुव हे आर्याचे मूळ ठिकाण म्हणून दर्शविले आहे. सध्या आहे त्याप्रमाणे पूर्वी तेथे बर्फ नव्हते. त्या काळात आर्याची तेथे वसतिस्थाने होती. पुढील काळात या उत्तर ध्रुवाच्या प्रदेशात थंडीचे प्रमाण वाढत गेले आणि तेथे बर्फांचे प्रदेश निर्माण झाला. या बदलत्या हवामानामुळे आर्याची आपले हे मूळस्थान सोडले व ते भारतातील पंजाबच्या भूमीवर राहिले. ऋग्वेदामध्ये सहा महिन्यांची रात्र व सहा महिन्यांचा दिवस तसेच उषःकालाची स्तुतीपर वर्णने इत्यार्दीवरून त्यांनी उत्तर ध्रुव हेच आर्याचे मूळ वसतिस्थान सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला.

(५) सप्त सिंधू प्रदेश

सिंधू, झेलम, चिनाव, रावी, बियास, सतलज, सरस्वती हा प्रदेश आर्याचे मूळ वसतिस्थान होय, असे मत संपूर्णानंद, लक्ष्मीधर उल्ला, डॉ. गंगानाथ झा यांनी मांडले आहे. तसेच 'ऋग्वेदिक इंडिया' या ग्रंथात अविनाशाचंद्र दास यांनी याविषयीचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे. त्यांच्या मते, वैदिक वाङ्मयात त्यांच्या मूळ वसतिस्थानाचा कोठेही उल्लेख नाही. ऋग्वेद या प्राचीन ग्रंथात आर्य बाहेरून आल्याचा तसेच आशिया भाग किंवा युरोपचा कोठेच उल्लेख नाही. वैदात वर्णिलेली सोमवल्ली फक्त भारतात पंजाबसारख्या प्रांतात सापडते. वैदिक वाङ्मयात तेथील निर्सर्ग आणि सप्तसिंधूचे प्रामुख्याने वर्णन आहे. आर्याच्या जीवनातील मूळ स्तोत्र फक्त भारतामध्ये टिकून आहे.

(६) पार्जिटरसारखे मत

आर्याचे मूळ स्थान तिबेट असावे, असे मत मांडले आहे. महर्षी दयानंदांनी 'सत्यार्थ प्रकाश ग्रंथात' ही ऐतिहासिक परंपरा मांडली आहे.

(७) नवीन पुरावा

जर्मन संशोधकांना आशिया मायनरमधील बोगाझ्काकायी येथे आर्याच्या संबंधात एक शिलालेख सापडला. त्यामुळे त्याचा काळ इ.स.पूर्व १३८० च्या सुमाराचा असावा, असे वाटते. मिटानी लोकांचे देव इंद्र, मित्र, वरुण, नासत्य व अश्विनी यांचा उल्लेख आहे. याच प्रकारचा उल्लेख वैदिक वाङ्मयातही आढळतो. तसेच इ.स.पूर्व १७४६ ते १२५० या पाच शतकातील बॅबीलोनियन कासावृत राजाची नावे ही आर्य सदृश्य (सूर्य, मरुत, हिमालय) आढळली. तिकडे काही काळ आर्य राहिल्यामुळे लुथिअलियन भाषा इंडो-युरोपियन भाषेला संस्कृतीपेक्षाही जवळची आहे, असे दिसते.

(८) मूळ भूमी भारत

स्वातंत्र्यानंतर या सिद्धांताची बरीच चर्चा झाली. अनेक विद्वान हा सिद्धांत साधार स्पष्ट करतात आणि अनेक संशोधकांनी यासंबंधात भिन्न क्षेत्रांतील पुरावे पुढे आणले आहेत. भारतीय परंपरेत आर्य परके आहेत असे मानले जात नाही. भारतात आलेल्या परिशियानांनी आठशे वर्षांनंतरही मूळ भूमीचे स्मरण ठेवले. तसे इथे दिसत नाही. कारण ते मूळचे सप्तसिंधूचेच, त्यांचे प्राचीनतम वाङ्मय वेद यांचे मूळ स्वरूप भारतातच आहे. लुथिअलियन

भाषा संस्कृतपेक्षा आर्ष ठरते. पण त्यामागे त्या गटाचे लोक कमी संपर्कात राहणे हे कारण होय. इ.स.पूर्व ३००० मध्ये व सिंधू संस्कृतीत पंजाबास वाघ, हत्ती ज्ञात होते. या प्राण्यांची त्यांना माहिती असावी असे तेथील पुराव्यांवरून वाटते. तर मग इ.स.पूर्व १५०० च्या दरम्यान ते नष्ट झाले व आर्याना ज्ञात नव्हते हे मानणे अवास्तव वाटते. ऋग्वेदातील वर्णने पंजाब व आसपासच्या भूप्रदेशाशी मिळतीजुळती आहेत. इंडो-युरोपीय भाषांचे मूळ वर्णोच्चार तत्कालीन भाषांशी कमी जुळतात, पण आर्य भाषांशी जास्त प्रमाणात जुळतात. संहिता साकार होण्यापूर्वीही आर्य यज्ञ जाणत होते. उत्तर पंजाबची मुंजवान (मुंजवत) पर्वतश्रेणी सोमवली व यज्ञयागाला पोषक भूमी होय.

या सिद्धांतावर आक्षेप घेणाऱ्यांचे मते, आर्य भाषा संपूर्ण उत्तरेत व दक्षिणेत बोलली जात नव्हती. बलुचिस्थानातही द्रविडी भाषा सदृश ब्राहुई ही भाषा रुढ आहे. सिंधू संस्कृतीची भाषा संस्कृत सिद्ध होईपर्यंत हे आर्याचे मूळ स्थान मानले जाऊ शकत नाही. सिंधू संस्कृतीचा काळ कमीतकमी इ.स.पूर्व २५०० आहे. उलट भाषिकदृष्टच्या ऋग्वेद रचना इ.स.पूर्व १००० च्या पलीकडे शक्य वाटत नाही.

(९) भारत व आर्य

आर्य भारतात येण्याची कारणे म्हणजे - (१) ते महत्त्वाकांक्षी, धाडसी व धिप्पाड असणे, (२) सुपीक जपिनीची गरज वाढली, (३) लोकसंख्येत वाढ झाली, (४) पशूंसाठी गवताळ क्षेत्राशी वाढती गरज, (५) हवामानातील परिवर्तनामुळे, (६) नवी भूमी घेण्याची व पाहण्याची लालसा.

या सर्व कारणामुळे सुखसमृद्धीचा शोध घेत, संकटांना तोंड देत, स्थायिक जमातीशी संघर्ष करीत, आक्रमण करीत व त्या त्या भागात वास्तव्य करीत आर्य इराणमार्गे भारतात आले. समान भाषा, संस्कृती व धर्म यांत आता फरक झाला होता व ते एकमेकांना कालांतराने परके वाटणे साहजिकच होते.

(१०) भारतीय विस्ताराचे कालखंड

इराणमधील वास्तव्यानंतर अनेक आर्य टोळ्या खैबर खिंडीतून भारतात आल्या असल्याचे मानले जाते. ऋग्वेद काळात त्यांनी सप्त सिंधूच्या सुपीक निसर्गाच्या भूमीवर वास्तव्य केले. कुका (काबूल), सुवास्तू (खात), सप्तसिंधू भागात ते राहिले. सिंधू व उपनद्या वितस्ता (झेलम), असिकिनि (चिनाब), पुरुष्णी (रावी), विपाशा (बियास), शतदू (सतलज) व सप्तजी (सरस्वती)च्या खोल्यात त्यांनी विस्तार केला.

(११) वैदिक वाङ्मय

वैदिक वाङ्मय विपुल व प्राचीन आहे. जगाचा हा अध्यात्मिक ठेवा भूषणावह आहे. या वाङ्मयाला तीन काळात विभागले जाते. प्रथम काळ संहिताचा, दुसरा काळ ब्राह्मण ग्रंथाचा व तिसरा काळ उपनिषद, आरण्यके आणि सूत्र वाङ्मयाचा.

(१२) वेद-अर्थ व व्याप्ती

'विद' म्हणजे जाणणे, विद धातूपासून वेद शब्द बनला. वेद या शब्दाचा अर्थ ज्ञान असा होतो. वेद हेच अंतिम सत्ता म्हणजे ब्रह्म होय. 'मंत्र वाङ्मयाची द्योतक संज्ञा म्हणजे वेद', वेद यज्ञ प्रणीत, ईश्वरप्रणीत व ऋषीनी पाहिलेल्या मंत्राचा या मंत्र दृष्टच्यांनी (मंत्रकर्त्त्वानी नव्हे !) केलेला संकलित स्वरूपात्मक भाग होय. ऋषी मंत्र निर्मित हे पाश्चात्य मत अयोग्य मानून भारतीय विद्वान ऋषींना मंत्रद्रष्ट्या मानतात. वेद अपौरुषेय ही वैदिक आर्याची विचारधारा होती. वेद जगातील प्राचीन वाङ्मय आहे. प्राचीनतम ऋग्वेद ऋचामुळे आहे. ज्ञान, कर्त्ता व उपासना अशा विषयांची उत्क्रांती करणारे ग्रंथ वेदत्रयी विद्या होत. विविध पाठविधीतून ब्राह्मणांनी त्यांना जतन करून ठेवले. हे ज्ञान गुरु शिष्याला तोंडी (पाठांतराने) देत असत. चारही वेदांचे संधियुक्त पाठ आहेत. असा मंत्र समुच्चय म्हणजे 'संहिता'. अर्थाच्या आधारे मंत्र देणारी संहिता. जादूटोणा, मंत्र-तंत्र, इत्यादींची अर्थात कल्पना देणारे सुख व दुःखदायी मंत्रसंग्रह म्हणजे अर्थवेद होय.

वेद संहितेवर कालांतराने ब्राह्मणे, आरण्यके, उपनिषदे खाली गेली. पुढे वेदांग, उपवेद, सूत्रे, षड्दर्शने ही यांमधूनच निर्माण झाली. आर्याचे यज्ञयाग, धर्मकल्पना, समाजव्यवस्था, राजकीय, सांस्कृतिक व आर्थिक जीवन यांत स्पष्ट केले आहे. वेद व्यासापासून ते आजपर्यंत महर्षी श्री. अरविंद व त्यांचे शिष्य कपालशास्त्रीपर्यंत अनेक विद्वानांनी वेदभाषा ग्रंथ व टीका ग्रंथ यांमधून अर्थ स्पष्टीकरण केल्याचे दिसून येते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) भारतातील वैदिक संस्कृतीचे जनक आर्य होते. ( )
- (२) प्रा. मायर्स आणि चाईल्ड यांन. आर्याचे मूळ वसतिस्थान दक्षिण रशिया असल्याचा सिद्धांत मांडला. ( )
- (३) आर्य इराणमार्ग भारतात आले. ( )
- (४) वैदिक वाङ्मयात आर्याच्या मूळ वसाहतीचा उल्लेख आहे. ( )
- (५) महत्त्वाकांक्षा, धाडसीपणा, सुपीक जमीन, लोकसंख्यावाढ, इत्यादी कारणे आर्य भारतात येण्यास जबाबदार आहेत. ( )

४.२.२ संहिता

संहितामध्ये चार वेद आहेत. ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद आणि अथर्ववेद.

(१) ऋग्वेद

ऋग्वेदात एकंदर दहा मंडल आहेत. ऋग्वेदकालीन सूक्त रचना, अनेक ऋषींची असून, त्यात एकंदर १०२८ सूक्ते व एकूण १० मंडले आहेत. त्यात ईश्वराची विविध रूपात स्तुती, यज्ञ, अध्यात्म, शत्रूचा नाश अशा कारणांसाठी ही प्रार्थना केलेली दिसते. सामान्यतः एक वेदोब्ध वाक्य म्हणजे एक ऋचा होते व अशा अनेक ऋचा की ज्यात ऋषींची संपूर्ण कामना व्यक्त होते. त्यास सूक्त म्हणतात. ऋग्वेदात चार सूक्ते आहेत - (१) ऋषिसूक्त, (२) देवतासूक्त, (३) अर्थसूक्त, (४) छंदसूक्त. अंगिरस, गुत्समद, विश्वामित्र, वामदेव, अत्रि, भारद्वाज, वसिष्ठ, इत्यादी मंत्रकर्त्या नावे त्यांत आली आहेत. ऋग्वेदातील २ ते ९ मंडल सर्वांत प्राचीन आहेत. दहावे मंडल हे नंतरच्या काळातील आहे, असे विद्वान मानतात. ऋग्वेदाचे सूक्त व मंडलरूपाने विभाजन शाकल याने केले आहे. पाच संहिता - स्नाकल, शाकल, बाष्कल, आश्वलायन, शांखायनी व माण्डूकेयी. दहाच्या मंडलात पुरुषसूक्त दिले आहे. देवतांची स्तुती, यज्ञ, अध्यात्म यासोबत आर्याच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनाची उकल या ऋग्वेद संहितेत झालेली आहे.

ऋग्वेदात ऋत् किंवा सत् यांतून सर्व जग निर्माण झाले, अशी कल्पना एका ठिकाणी झालेली दिसते. पृथ्वी, आकाश, नक्षत्रे, सूर्य, इत्यादी सर्व गोष्टी निरनिराळे देव उत्पन्न करतात. हे जग उत्पन्न करणारा कोण ? तो हिरण्यगर्भ, विश्वकर्मा, पुरुष, प्रजापती असे

विविध प्रसंगी उल्लेख आलेले आहेत. 'सत्' किंवा 'असत्' मधून सृष्टीची निर्मिती झाली, असेही उल्लेख यांमध्ये आढळतात. निसर्गात आढळणाऱ्या नियमबद्धतेला ऋग्वेदात 'ऋत' महटले आहे. देवताही या ऋताचे पालन करतात असा समज होता. ऋतचा उल्लेख तइण, इंद्र, अग्नी, सूर्य या देवता सूक्तात आहे. देवतांना धृतव्रत हे बिरुदे वापरले आहे. ब्रत शब्दामुळे त्या त्या देवतेचे नियमित कार्ये अभिप्रेत होतात. उदाहरणार्थ, ऋग्वेद ऋचा ४.५३.५ मध्ये सविता आपल्या तीन ब्रतांनी आमचे रक्षण करते. तसेच त्या त्या देवतेचे घालून दिलेले नियम या अर्थानेही ब्रत शब्द आला आहे. यज्ञप्रसंगी ऋग्वेदाचा ऋषी 'होता' असतो. 'जिवेत् शरदः शतम्' या प्रार्थनेने ते ईश्वराकडे शंभर वर्षाचे दीर्घायुष्य मागात. पाप-पुण्याचा उल्लेख वरुण सूक्तात आढळतो. पापाचे कारणही उलगडण्याचा प्रयत्न यात झाला आहे. ऋग्वेदात सोम व सुरा या दोन मादक पेशांचा उल्लेख आहे. सुरा ही वाईट, तिच्या सेवनाने ब्रतभंग होतो. तसेच जुगार हा पापाचे कारण होय. पापासाठी शिक्षा केली जाणे अपेक्षित आहे. समर्पण, विनग्रपणा, परमेश्वराशी जवळीक, वात्सल्य प्रधानता व भक्तीचा झारा ऋग्वेदातून प्रवाहित होतो.

(२) यजुर्वेद

या वेदाला 'अध्वर्युवेद' असेही संबोधले जाते. कारण यज्ञातील दुसरा ऋत्विज म्हणजे 'अध्वर्यू व ज्याने त्या वेदातील मंत्र म्हणायचे तो वेद म्हणजे 'यजुर्वेद'. 'यज्ञ' धातूपासून 'यजुस्' शब्द बनला. यजुर्वेदाचे कृष्ण व शुक्ल असे दोन भाग आहेत. शुक्लसाठी १९ व कृष्णसाठी ३२ उपनिषदे आहेत. त्याचे अर्थ देवपूजा, संगतीकरण, दान असे आहेत. म्हणून यजुर्वेदाच्या या मंत्रांचा देवपूजादी धार्मिक मंत्रांशी संबंध आहे: त्यातील मंत्रांचा शेवट अनिश्चित असतो. तो 'यजु' या वेदाच्या १०१ शाखा पतंजलीने उल्लेखिलेल्या अपसाव, हिरण्यकेशी व वाससनेय या होत. यजुर्वेदातील काही सूक्ते ऋग्वेदातील आहेत. ती यजुर्वेद होय.

(३) सामवेद

यात एकंदर १८१० ऋचा आहेत. परंतु फक्त ७५ सूक्तेच स्वतंत्र आहेत. बाकीची सर्व ऋग्वेदातून घेतलेली आहेत. ३६ प्रकारे वेदांच्या ऋचा गाता येतात. या वेदाची १६ उपनिषदे आहेत. यज्ञप्रसंगी उद्गाता या पुरोहिताकडून सामन किंवा गाणी तालासुरावर म्हणवून घेतली जात. 'सामवेद' भारतीय धर्मविधी व संगीत यांचा आधारभूत ग्रंथ आहे. सामवेदाच्या तीन शाखा आहेत.

(४) अथर्ववेद

सुरुवातीला त्याला वेदांचा दर्जा नव्हता. अपवाद

सोडल्यास विवाह, मृत्यु, राज्याभिषेक याविषयीचेच आहेत. रोग, दुष्ट प्राणी, रक्षस, चेतकी, जादूटोणा, शत्रू, इत्यादींच्या विरुद्ध म्हणण्याचे मंत्र त्यात आहेत. क्रषी यज्ञप्रसंगी 'ब्रह्मा' या नावाच्या पुरोहिताला मार्गदर्शन करतात. शिवाय कुटुंबात व ग्रामात ऐक्य व्हावे. शत्रूंची मने कळावीत, दीर्घयुष्य, आरोग्य लाभावे व उत्कर्ष व्हावा, प्रवासात संरक्षण मिळावे म्हणून केलेल्या प्रार्थनाही त्यात आहेत. प्रारंभी अथर्ववेदाची तेरा मंडले होती. आर्य व अनार्यांचा इतिहास समजून घेण्यासाठी यातील माहितीची चांगली मदत होते. अथर्ववेदाला दोन शाखा आहेत. शैनक आणि पिप्पलाद पैकी शैनक शाखा अधिक प्रसिद्ध आहेत. अथर्ववेदात सगळे मिळून २१ कांड व ७२१ सुक्त आहेत. यात एकूण ५९४९ मंत्र आहेत. बरेच मंत्र क्रांत्वेदात मिळतात.

(क) ब्राह्मणे : हे अध्यात्मिक गद्य रूपातील ग्रंथ आहेत. वेदांचे स्पष्टीकरण यातून केले आहे. त्यांच्या-विषयीचे तीन गट होतात - (१) विधी म्हणजे संज्ञासंबंधी प्रयोगात्मक नियम, (२) अर्थवाद म्हणजे मुख्य मुद्यांचे विवरण व (३) उपनिषदे म्हणजे टीकात्मक विचार, देखरेख, तैतिरीय, शतपथ, गोपथ, तांडय, इत्यादी ब्राह्मण ग्रंथांचे भाग आहेत. वेदातील संस्कृतीपेक्षा उच्च संस्कृती व जीवनाचे वर्णन ब्राह्मण ग्रंथांतून आले आहे.

(ख) आरण्यके : वेद मंत्र अरण्यात शिकावे लागत असल्यामुळे त्यांना आरण्यके ही संज्ञा प्राप्त झाली.

(ग) उपनिषदे : बाह्यण ग्रंथाच्या निर्मितीनंतर मानसिक शांतीसाठी व आत्मोन्नतीसाठी आचार्याच्या सान्निध्यात एकांत अरण्यात वेद, तत्त्वज्ञान व मंत्रांचे अध्ययन झाले. उपनिषदाचा अर्थ जवळ बसणे, गुरुने जवळ बसवून योग्य व जिज्ञासू शिष्यांना दिलेले गूढ ज्ञान यांमुळे मिळत असे. यांची संख्या १०८ आहे. त्यांपैकी हा वेदांचा अखेरचा भाग हा आरण्यक व उपनिषदांचा यामुळे 'वेदांना' असे संबोधले जाते. पैकी दहा उपनिषदे महाकवी व वेदांताच्या आधारे ईश, केन, कठ, प्रश्न, मूलक, मादूक्य, तैतिरीय, छांदोग्य, रोतरेय व बृहदाण्यकही महत्वाची दहा उपनिषदे आहेत. श्रीमद् भगवद्गीतेलाही उपनिषद ही संज्ञा आहे. क्रांत्वेदाची १०, सूक्त यजुर्वेदाची १९, कृष्ण यजुर्वेदाची १ उपनिषद आहे. इ.स. पूर्व ८०० ते ५०० हा या सर्व उपनिषदांच्या रचनेचा काळ होय. अंतिम सत्याचा शोध, लोभिक यज्ञ विधींचा असंतोष, विश्वाचे कोडे उलगडण्याचा प्रयत्न, लक्षणस्वरूप, विश्वाची धारणा व त्याच्या लय, आत्मा व मोक्ष, पुनर्जन्म अशा प्रश्नांच्या स्पष्टीकरणार्थ उपनिषदे प्रकट झाली. आत्मज्ञानाने ब्रह्मज्ञान होते. आत्मज्ञानाने मुक्ती मिळते म्हणून ब्रह्म व आत्मा हे उपनिषदांचे मुख्य विषय होते. पुनर्जन्माचा संबंध कर्माशी

असतो, आदी विषयाची उपनिषदात चर्चा आढळते. या काळातील आध्यात्मिक प्रगतीचे द्योतक म्हणजे हे ग्रंथ होत.

(अ) षड्दर्शन

(१) योगदर्शन

निर्माता - पतंजली

मुख्य विषय - आत्मज्ञानासाठी सांगितलेली साधना मार्ग - अष्टांग मार्ग, यम नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधी, अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, असंग्रहाचे महत्व, शरीर व्याधी, विजयासाठी प्राणायाम, वासननिग्रहार्थ प्रत्याहार, चित एकाग्रतेसाठी धारणा, ध्यानातून चितन व एकरूपतेसाठी समाधी यांतून मोक्षाची वाटचाल.

(२) न्यायदर्शन

निर्माता - गौतम क्रषी

मुख्य विषय - तर्कनिष्ठ न्यायाचे विवरण, प्रत्यक्ष अनुमान, उपमान व वश या चार मार्गानी ज्ञानप्राप्ती. इंद्रिय ज्ञान हेच प्रत्यक्ष ज्ञान, पुनर्जन्म व मोक्षाचाही विचार केला. पाच भागांतून न्यायदर्शन, प्रथम दोन तर्क व युक्तिवादी, तिसरी मानसशस्त्रीय, चौथा व पाचवा भाग पुनर्जन्म व मोक्षविषयक माहितीचा.

(३) सांख्यदर्शन

निर्माता - कपिलमुनी, उपनिषदाशी जुळणार, सर्वात प्राचीन

मुख्य विषय - जीवनात दुःख कमी अधिक असतेच. ते कमी करण्यासाठी आत्मा, ब्रह्म, इत्यादीकडे वळणे जरुरीचे नाही. ते काल्पनिक होय. प्रकृती, रज व तम तत्त्वाने बनते. कार्यकारण भाव महत्वाचा असतो. देव-देवता, अंधश्रद्धा, यज्ञयागाचा विरोध केला. वेदप्रामाण्य नाकारले. जग (सृष्टी) निर्मितीला एकूण २५ तत्त्वांची संख्या म्हणून गुणामुळे पुरुष तत्त्वाची प्रकृती तत्त्वातून मुक्तताच मोक्ष मानले.

(४) वैशेषिक दर्शन

निर्माता - कणाद मुनी

मुख्य विषय - अणुवाद वर्णन, कणवादामुळे (अणुवादामुळे) व कणादमुनीमुळे नाव पडले. अणू-परमाणूचे भौतिक सामर्थ्य हा सृष्टीचा मूलभूत विशेष असल्याने नाव. वैशेषिक दर्शन एकूण विशेषतत्त्व ६ तत्त्वे, एकूण सात तत्त्वे, हेच विश्व रचनाशास्त्र होय. अणू नष्ट न होता रूप बदलतो. सात पदार्थ, नऊ दृष्टि, पंचम महाभूत द्रव्याचे चोवीस गुण

असतात. यातून वस्तू बनते. पदार्थ विज्ञानाचा यातून विकास, मोक्षप्राप्ती.

(५) पूर्वमीमांसा दर्शन

निर्माता - जैमिनी मुनी

मुख्य विषय - वेद, देवता, वैदिक धर्म, कर्मकांडाचे वर्णन व वैदिक धर्म पुनरुज्जीवन करणे. 'अथातोधर्म जिज्ञासा' येथून मीमांसा दर्शनाचा आरंभ. धर्मचरण (यज्ञक्रम) करून मोक्षप्राप्ती, कर्मकांड, यज्ञ विधी, लौकिक धर्म, गृहस्थी धर्म, आचार धर्म, परलोक, पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक, प्रकृती, आत्मा, सृष्टी व ईश्वर चर्चा, वेदरहित कर्म, पापमूलक. त्याचे पालन करून मोक्षप्राप्ती.

(६) उत्तरमीमांसा दर्शन

ग्रंथकर्ता - बादरायण शेवटचे दर्शन शास्त्र

मुख्य विषय - ब्रह्मसूत्रचे लेखन, वैदिक ज्ञानाचा शेवटचा भाग, वेदान्त, वेद, ब्रह्माण्डाचा उपनिषदांचा सार म्हणून ही 'वेदांत', नाव, ब्रह्म, आत्मा, माया, प्रकृती, मोक्ष, सृष्टी, संकल्पनांची पुनर्मार्डणी. वेद प्रामाण्य मान्य, कर्म मार्ग, 'ब्रह्म सत्य जगन्मित्यां'. 'स्व'ची आळख शुद्ध ज्ञान मार्ग वर्णन, परा व अपरा विद्या, सर्वत्र ईश्वर दर्शन हाच मोक्ष. गौडपाद, शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, मध्वाचार्यांची भाष्ये व प्रेरणा हे तत्त्वज्ञान.

(क) वेदांगे : वेदांचा विस्तार जास्त असून, आकलन होण्यास कठीण व मुखोद्गत असल्याने अवघड वाटते. अनेक विद्वान व क्रष्णीनी हे ज्ञान सूत्ररूपांत मांडले. तेच 'वेदांग' म्हणवितात. 'वेदांद्वगे' हा काही एक ग्रंथ नाही. तो एक सहा ग्रंथांचा संच आहे. प्रत्येक ग्रंथ हे एक एकत्र स्वतंत्र शास्त्र आहे. शिक्षा, कल्प, व्याकरण निरुक्त, छंद आणि ज्योतिष अशी ही सहा 'वेदांद्वगे' आहेत.

(ख) शिक्षा : वेद पठणाचे व गायनाचे नियम, प्रत्येक मंत्रातील शब्दांचा उच्चार व आधात यासंबंधीची माहिती आणि त्यातील पदज्ञान 'शिक्षा' या वेदांद्वगात अंतर्भूत आहेत.

(ग) कल्पसूत्रे : मानवी जीवन नियमबद्ध करणारे अनेक आचार-विचार यज्ञ विधी, यज्ञ कुंड रचना, इत्यार्दीची माहिती देणारे हे साहित्य होय. याचे चार विभाग आहेत - (१) श्रोतसूत्र, (२) गृहसूत्र, (३) धर्मसूत्र व (४) शुल्बसूत्र.

(घ) व्याकरण : वेदांची संस्कृत भाषा व तिची रचना समजून घेण्यासाठी व्याकरणशास्त्र जन्मले. आज मात्र वैदिक व्याकरण उपलब्ध नाही. नंतरचा 'अष्टाध्यायी' ग्रंथ आधारभूत आहे व त्याला वेद वाङ्मयाचे व्याकरण म्हणतात.

(च) निघंटू : वेदातील कठीण शब्दांचा अर्थ सांगणारा 'निघंटू' नावाचा शब्दकोश कश्यपहर्णीनी तयार केला होता.

(छ) निरुक्त : काही दुर्बोध झाला. तेव्हा भास्कराचार्यानी त्यावर भाष्य लिहिले. त्यालाच 'निरुक्त' असे म्हणतात.

(ज) छंदशास्त्र : वेदातील मंत्रांची रचना गायत्री व इतर अशा एकूण सात छंदात केलेली आहे. त्याचे शास्त्रीय ज्ञान देणारे हे 'छंदशास्त्र' होय.

(झ) ज्योतिष : यज्ञ हे विशिष्ट काळात, विशिष्ट मुहूर्तावर करावयाचे असतात. सूर्य, चंद्र व आकाशातील इतर ग्रहांच्या गतीवरून ही कालगणना तयार करण्यात येते. त्यासंबंधीचे सर्वशास्त्रीय विवेचन या ग्रंथात करण्यात आले आहे.

(ट) उपवेद : या सहा ग्रंथात वैदिक वाङ्मयाची पूरक शास्त्रे म्हणतो येतील. औषधोपचाराविषयी माहिती पुरविणारा ग्रंथ 'आयुर्वेद' तर युद्धकलाविषयक माहितीचे शास्त्र म्हणजे 'धनुर्वेद' संगीत कलेची उकल करणारे शास्त्र 'गांधर्ववेद' स्थापत्य कलाशास्त्राची माहिती पुरविणारे शास्त्र हे 'शिल्पवेद' व अर्थशास्त्र.

(ठ) दर्शन : वेद हे भारतीय तत्त्वज्ञानाचे अमूल्य भांडार असून, त्यात सृष्टीच्या उत्पत्तीपासून प्राणिमात्राच्या जीवनाचे सत्यरूप उकलून दाखविण्यापर्यंतचे अनंत विषय समाविष्ट आहेत. ज्याला आपण व्यवहार मानतो, अशां सर्व गोष्टीचा उलगडा वेद असू शकतात. असे असले तरी मानवाला आत्म्याचे ज्ञान करून देणे, जीवनातील सत्य समजावून सांगणे हाच वैदिक तत्त्वज्ञानाचा गाभा मानला जातो. आत्मज्ञान हेच सत्य. त्याचा साक्षात्कार घडविणे हेच भारतीय तत्त्वज्ञानाचे एकमेव साध्य होय. यज्ञ संस्थेचा वाटा ते समाजाला ज्ञात करून देण्याची प्रथा देशात अनादिकाळापासून रुढ होती.

कालांतराने यज्ञ संस्था कमकांडावर अधिकाधिक भर देऊ लागल्यामुळे तत्त्वज्ञानाची मूळची बैठक काहीशी शिथिल झाली. लोकांना सत्याचे नीट आकलन होईनासे झाले असे लोक तत्त्वज्ञानाचा हवा तसा अर्थ लावू लागले. वैदिक तत्त्वज्ञान मूलतः चुकीचे असल्याचा दावा त्यांनी मांडला. अशा विरोधी लोकांचा एक नवीन पंथच निर्माण झाला. त्या पंथाचे नाव 'चार्वाक पंथ'. या पंथाचा प्रणेता चार्वाक.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) क्रग्वेदाचे सूक्त व मंडलरूपाने विभाजन शाकल याने केले. ( )

(२) क्रग्वेदात क्रतू किंवा रुत, यातून सर्व जग निर्माण झाले अशी एक कल्पना आहे. ( )

- (३) सामवेद भारतीय धर्मविधी व संगीत यांचा आधारभूत ग्रंथ आहे. ( )
- (४) विधी म्हणजे संज्ञासंबंधी प्रयोगात्मक नियम होय. ( )
- (५) आत्मज्ञानाचा साक्षात्कार घडवणे हे भारतीय तत्त्वज्ञानाचे एकमेव साध्य होय. ( )
- (६) धर्मसंस्था कर्मकांडावर अधिक भर देऊ लागल्याने तत्त्वज्ञानाची मूळची बैठक काहीशी शिथील होऊ लागली. ( )
- (७) यजुर्वेदाच्या मंत्राचा देवपूजादी धार्मिक मंत्रांशी संबंध नाही. ( )
- (८) वेदांद्गे हा एक ग्रंथ आहे. ( )

४.२.३ ऋग्वेद कालखंड (पूर्व वैदिक कालखंड इ.स.पूर्व २५०० ते १५००)

(१) राजकीय जीवन

या कालखंडापर्यंत सप्त सिंधूच्या प्रदेशात आर्य स्थिरावले होते. नद्या व उपनद्यांचा सुरम्य, सुपीक, सुजलाम् कुरणांचा भू-प्रदेश त्यांनी व्याप्त केला होता.

(२) अनार्यांचे दमन व संस्कृती संगम

प्रगत वेळी संस्कृती आलेले पण आर्य त्यांना दास किंवा दस्यू वा पणी म्हणत. ते आर्य संस्कृती व यज्ञायाग न मानणारे होते व इंद्राचे शत्रू म्हटले जात. आर्यांनी आर्योत्तर असलेल्या जमातींचा पराभव केल्यावर ते लोक डोंगरी भागात गेले. ऋग्वेदात अनार्य भटके असल्याचे तर आर्य या भूमीवर स्थिरावल्याचे उल्लेख आहेत. आर्य टोळ्यांत फूट होती. पण प्रसंगी त्यांना एकजूट करावी लागली. ‘हरियुपिया’ येथे दास राजा विच्छिवंताचा पराजय इंद्रमित्र अभ्यवर्तीन झाल्याचा उल्लेख आहे. या घटना इ.स.पूर्व १५०० च्या आहेत. हे सिंधू संस्कृतीच्या शोधामुळे सिद्ध होते. इंद्र हा ‘पुरंदर’ किल्ले व पूर (शहर) उद्धवस्त करणारा होय. आर्य शत्रू शंभर, गावे, अनेक किल्ले आर्यांचा देव इंद्राने नष्ट केले, असा उल्लेख सिंधू संस्कृती विनाशाला बळकटी देतो. आर्यांनी दासांचा उच्छेद केला. त्यांची संस्कृती आर्य संस्कृतीत एकरूप झाली.

(३) दाशराज्ञ युद्ध

अनार्य पराभूत आर्य व आर्यांच्या विविध टोळ्या सप्तसिंधू प्रदेशात प्रविष्ट झाल्या. त्या म्हणजे भरत, पुइस, अनू, द्रश्यू, यदू, तृवंश ह्या होत. मात्स्य न्यायाने त्या जगत होत्या. यात भरत टोळी सर्वात प्रभावी झाली. पुरुनेही त्या लागोपाठ श्रेष्ठत्व मिळवले. लहान राज्ये मोठ्या राज्यांतर्गत विलीन होत गेली.

सुदास हा भरत टोळीचा राजा व वसिष्ठ पुरोहित होता. विरोधात विश्वमित्राने शत्रू संघ तयार केला. सुदास यात विजयी ठरला. दहा राजांचा म्हणून हा संग्राम दशराज्ञ संग्राम होय. ते भरताचे पुरोहित बनले. विश्वमित्र व वसिष्ठात पुरोहित पदावरून वैमनस्य झाले. इतर जमाती ही भरत टोळीला आला घालण्यासाठी उत्सुक होत्या. विश्वमित्राने जमातींचा राज्य संघ भरता विरुद्ध उभा केला. या संघर्षात सुदासाने या संघाचा पराजय करून सप्त सिंधूवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. पुढे अज, शिगू व यक्षु जमातींच्या हल्ल्यात भरत यमुना तिरावर विजयी झाला. अशा प्रकारे विस्तार व स्थैर्य लाभले.

(४) राजसत्ता - राजा

अनेक राज्यांच्या अनेक घटना होत्या. पण त्यामध्ये काहीसा सारखेपणा आढळतो. राजा जनप्रमुख असे. त्यानेच राज्य रक्षण व नेतृत्व करावे. पराक्रमी, युद्ध कुशल राजा या पदावर निवडला जात असे. या निवडीमध्ये वंश परंपरा सामान्यतः पाळलेली दिसते. तथापि, निवड अयोग्य असल्यास समिती त्यास पदच्युत करू शकत असे. प्रारंभी निवड समिती राजा समान होते. त्यामुळे राजा हा समाजातील एक होईल.

(५) राजाची कर्तव्ये व उत्पन्न

युद्ध नेतृत्व, जनतेचे संरक्षण, प्रशासन ही राजाची मुख्य कर्तव्ये होती. सर्व अधिकाऱ्यांची नियुक्ती व वियुक्ती करण्याचा त्याला अधिकार होता. तोच सर्वोच्च, न्यायाधिश, तो सर्वाना दंड देणारा तथापि स्वतः अदंडनीय असे. पुरोहित त्याला सर्व कार्यात मदत करत असे. सहस्र स्तंभी व सहस्र दारी महालाचा उल्लेख ऋग्वेदात केला आहे. राजाला स्वतःची जमीन नसे. मात्र लूट, नजराणे, कर हे राज्याचे उत्पन्न असे. ते धान्य, सोने, गायी, घोडे अशा स्वरूपात येई. राजा हा प्रजेने निवडलेला असल्यामुळे त्याच्याबदल प्रजेच्या अपेक्षा अर्थात अर्थात अधिक असत.

(६) मंत्रिमंडळ

राजकारभारात राजाला मदत करण्यासाठी मंत्रिमंडळ असे. यात सर्वोच्च मंत्री म्हणून पुरोहित व सेनानी, हेर खात्याचा मंत्री, इत्यादी नेमले जात असत.

(७) सभा व समिती

या दोन राजकीय घटकांचे वर्णन ऋग्वेदात आले आहे. मात्र त्यांचे स्वरूप स्पष्ट नाहीत. आर्यांची मुळात लहान-लहान कुटुंबे होती. त्यातूनच पुढे वैदिक राज्यांची उत्पत्ती झाली. राज्यव्यवस्थेत राजा सर्वोच्च प्रमुख असून, वंश परंपरेने (कधी समितीकडून निवडलेला) असेल. त्याचा अनियंत्रितपणांवर लोकमताचे नियंत्रण होते. ते राष्ट्र समिती

(जन्म समिती व सभा) या द्वारे होत असे. सभा व समिती या दोन स्वरूपांचे राजकीय स्वरूप बरेच व्यापक होते. समितीचे स्वरूप बरेच विशाल असावे, असे दिसते. ‘सभा’ ही हल्लीच्या विशेष प्रतिनिधीची आणि समिती राजाला सल्ला देण्याची लोकसभेसारखी सर्वसामान्यांच्या प्रातिनिधिक संस्था होत्या. ‘ब्राह्मणात अशी दिली आहे समिती व या सभा प्रजापतीच्या दोन मुली, मला एकोप्याने मदत करीत’. कवचित्प्रसंगी जुलमी राजाला पदच्युत करून नवीन चांगल्या राजाची नेमणूक करण्याचा अधिकार समितीने वापरल्याची उदाहरणे मिळतात. ‘समिती’ ही सामान्य कारभार श्रेष्ठ असावी आणि सभेकडे न्यायदानाचे काम असावे. स्वतःच्या राजाबद्दल लोकांना अतिशय अभिमान वाटत असे.

स्वर्य-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (०१) ऋग्वेदात _____ भटके
तर _____ भूमीवर
स्थिरावलेले असण्याचा उल्लेख आहे.
- (२) दहा राजांचा संग्राम हा _____
म्हणून ओळखला जातो.
- (३) _____, _____ व
ही राजाची प्रमुख कर्तव्ये मानण्यात आली होती.
- (४) राज्यकारभारात राजाला मदत करण्यासाठी
_____ असे.
- (५) ऋग्वेद काळात _____ व
या दोन स्वरूपांचे राजकीय स्वरूप बरेच व्यापक होते.

४.२.४ धार्मिक संकल्पना

या काळातील आर्यांचा धर्म आशादायी होता. वर्तमान ऐश्वर्य व आनंदासोबत नीतिमत्ता धर्मात महत्वाची दिसते. संपूर्ण विश्वातील निर्मिती व घडामोडीला जबाबदार एकच ईश्वर असून, त्याचे विविध स्वरूपात आर्यांनी स्तवन केले.

(१) देवता व निवासस्थाने

ऋग्वेदकालीन आर्यांच्या देवतांचे प्रामुख्याने तीन स्तरांवर वर्गीकरण केले जाते.

(अ) स्वर्गस्थ देवता - वरुण, सूर्य, मित्र, विष्णू व उषा

(आ) अंतरिक्ष देवता - इंद्र, वायू, मरुत व पर्जन्य

(इ) भूदेवता - पृथ्वी, सोम व अग्नी, मात्र अग्नीचा संचार या तिन्ही स्तरांवर होत असल्याचे दिसते. या देवतांचे स्वरूप व कार्य खालील वर्णनांवरून स्पष्ट होते.

(क) निर्संग देवता : ऋतू परिवर्तने, दिवस-रात्रीची नियमितता, सकाळ, संध्याकाळ, वीज, वादळ, पर्जन्य, पूर, इत्यादी निर्संग घटना तत्कालीन शेतीप्रधान आर्यांना आश्चर्य व भीतीदायक वाटत. या घटनांचे बरे-वाईट परिणाम पाहून आकाश, पृथ्वीची विशालता आळवून त्यांनी स्तवन केले व देवताना नावे दिली.

(ख) वरुण : आकाशाचे मानवी स्वरूप हेच वरुणचा प्रधान रूप. तेथे ‘ऋतू’ कमाने विश्व नियमन, नियंत्रण, शांतता व सुव्यवस्था ठेवते. तो पापी लोकांना दंड देतो. त्याच्या प्राथंनेची अनेक सूत्रे आहेत.

(ग) इंद्र : सोम पिऊन सामर्थ्य प्राप्त करणारा वीर, विद्वान, प्रतिभाशाली व प्रतापी, अपराजेय, पुरंदर, युद्धप्रिय, श्रेष्ठ देव व इंद्र असे ऋग्वेदात स्तवन केले आहे.

(घ) पृथ्वी : पृथ्वी सर्व प्राणिमात्रांचा आधार होय. सर्व प्राणिसृष्टीची ही देवता अन्नदात्री आई मानली आहे.

(च) अग्नी : सर्व देव स्तरावर जिचा संचार आहे, जिची अनेक रूपे आहेत, जी सुख, कल्याण व प्रकाश देऊन दुःख हनन करते. यज्ञप्रसंगी जिला मान होता व यज्ञांची हवा ग्रहण करून देवतांना पोहोचविते ती देवता अग्नी होय.

(छ) सूर्य : सूर्य सर्व जीवमात्रांचा आधार असून, त्याला मित्र, सविता, विष्णू, पुषन, भग, अर्थमन अशी नावे आहेत. सतत गतिमान असणारा सूर्य हा विष्णू तर त्याची लाभदायी तेजस्वी किरणे ही मित्र देवता होत. आर्यांनी म्हणून त्यास पुषन म्हटले आहे.

(ज) यम : पहिला मानव तोच अदृष्य रूपातील यम होय. तो मृतांचा सप्राट होय. हा पाप्यांना शासन व पुण्यवानांना सुख व आनंद देतो.

(झ) सोम : ऋग्वेदात संपूर्ण नववे मंडल सोम देवतेच्या वर्णनाने भरले आहे. सोम म्हणजे उत्साह देणारी वनस्पती.

(ट) मरुत : मरुताची संख्या प्रथम सात, नंतर एकवीस व कोठे कोठे तर ती एकशे ऐशी सांगितली आहे. रुद्र मरुताचा पिता होय. इंद्राला साहाय्य करणे, युद्धात सदैव त्याच्या समवेत राहणे ही त्याची प्रमुख कार्ये आहेत.

(ठ) अश्विनीकुमार : ही आर्यांची अशक्तांना सशक्त करणारी, वृद्धांना रूप, अंधांना दृष्टी देणारी वैद्यकशास्त्राची देवता होय. घोड्यांचा प्रथम त्यांनीच वापर केला.

वरील देव-देवतांगेरीज रुद्र, द्यौ, सविता, पुषन, वात, अदिती, आप, विश्वदेव, इत्यादी देवतांची वर्णने ऋग्वेदात आली आहेत.

(ड) उद्देश : देवतांची आराधना, अर्चना, स्तुती, प्रार्थना विविध उद्देशांमुळे केली जात असे. आनंद, संपत्ती, संतती, सुख, दीर्घायुष्य, विजय, रोगमुक्ती, उत्तम पिके, पर्जन्य, संकटमुक्तता यासाठी ते देवांची स्तुती करत असत. मोक्ष हा त्यांचा प्रमुख उद्देश नसून ऐहिक सुख हा सर्व प्रार्थनेचा आधार होता.

(ढ) यज्ञ संस्था : आर्यांची स्तुती प्रिय देवतांना संतुष्ट करण्याचे आणि देवता व भक्त यांचे स्नेहसंबंध उत्पन्न करण्याचे साधन म्हणजे यज्ञ. अग्नी देवतांना हवी पोहोचविणारी माध्यम देवता. हवी अर्पण करणे, हे यज्ञातील मुख्य कर्म, हवीमध्ये दूध, तूप, धान्य, सोम या वस्तूंचा समावेश होतो. क्रग्वेदात यज्ञ पद्धती साधी होती. मात्र सोमयाग फार क्लिष्ट होता. यज्ञात ‘होता’ हा प्रमुख, तर अध्वर्यू विधी करणारा, उद्गाता मंत्रगान करणारा, अध्यर्यू हा प्रत्यक्ष स्वतःच्या हातांनी विधी करीत असे. ‘उद्गाता’ हा साम गात असे. याशिवाय आणखीही मदतनीस असत. सोम यागात पुरोहितांना बरीच दक्षिणा मिळत असे. पण हा यज्ञ फार खर्चीक असल्यामुळे फक्त राजे लोक किंवा श्रीमंत लोकच तो करीत. यज्ञाचा हेतू देवतांना मंत्र व हवी देऊन संतुष्ट करणे. (१) घरी करावयाचा, वैयक्तिक स्वरूपाचा यज्ञ, (२) सामुदायिकरित्या करावयाचा सार्वजनिक यज्ञ असे यज्ञाचे दोन प्रकार होते. सार्वजनिक यज्ञाचे स्थान विशेष स्पृहणीय होते. यज्ञ संस्था सुसंघटित होती.

(ण) वैदिक तत्त्वज्ञान : वैदिक आर्यांचे तत्त्वज्ञान, नीतीमान जीवन, देवतांप्रमाणे त्यांच्या आशीर्वादाने अमरत्वाकडे नेणारे, पापापासून परावृत्त करून दान, सत्कर्म, प्रामाणिकपणा, सत्यनिष्ठा, सदाचरण व संस्कारमय जीवनाचा संदेश देणारे होते. आत्मतत्त्व अमर राहते, पुन्हा नवीन देह धारण करते, क्रग्वेदाच्या १० व्या मंडलात पुनर्जन्म व मरणोत्तर जीवनाचे वर्णन आहे. पितर पाठीराखे असतात म्हणून त्यांचा आदर ठेवावा, ते सर्व ईप्सित देतात अशी वैदिक आर्यांची धारणा होती. तसेच पापी व दुष्टांना आज्ञा मोडणाऱ्या सर्वांच्या देहासोबत खोल गर्ते जावे लागते. वरुण त्यांना दंडित करतो. यज्ञ न करणारे, असत्यवादी, आचारहीन, धार्मिकजनांना अधोलोकांत स्थान मिळते.

क्रग्वेदकालीन आर्यांचे तत्त्वज्ञान हे असे आहे. त्यात निराशवादाला कोठे ही स्थान नाही. जीवनाविषयी किंवा कर्माविषयी तिरस्कार व्यक्त केलेला नाही. एकंदरीत जीवन सुंदर व रमणीय असून, ते जगण्यासाठी निष्य मिळावे, अशी प्रत्येकाने इच्छा व्यक्त केली

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
 (१) क्रग्वेदकालीन आर्यांच्या देवतांचे स्वर्गस्थ देवता, अंतरिक्ष देवता व भूदेवता असे तीन प्रकारांत वर्गीकरण करण्यात आलेले होते. ( )
 (२) यज्ञसंस्थेस आर्यांच्या काळात फारसे महत्त्व नव्हते. ( )
 (३) क्रग्वेदकालीन आर्यांच्या तत्त्वज्ञानात जीवनाविषयी निराशवाद व तिरस्कार व्यक्त केला आहे. ( )
 (४) अश्विनीकुमार ही आर्यांची अशक्तांना सशक्त, अंधांना दृष्टी देणारी वैद्यकशास्त्राची देवता होय. ( )
 (५) आर्यांच्या प्रार्थनेचा मोक्ष हा उद्देश नव्हता, तर ऐहिक सुख हा सर्व प्रार्थनेचा आधार होता. ( )

४.२.५ आर्थिक जीवन

(१) शेती व गोपालन

आर्यांचा प्रमुख व्यवसाय शेती होता. शेती ही बैलांच्या मदतीने केली आहे. शेती म्हणजे क्षेत्र. शेतीची कामे नांगरणी, पेरणी, राखण, कापणी, मळणी, इत्यादी वर्षभर चालत म्हणून ते लोक लहान-लहान वस्त्या करून राहत. म्हणजे आर्य कृषिप्रधान खेड्यांच्या वस्तीत राहणे होते. ही ग्रामव्यवस्थाच त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा होता. शेतीमध्ये गहू, जव, तांदूळ, तीळ व कापूस ही मुख्य पिके होत. खत, पाणी वापरणेही त्यांना ज्ञात होते. तसेच शेतीवर येणारी संकटे म्हणजे अवृष्टी, अतिवृष्टी, टोळधाड व हानिकारक किटक, पशु-पक्षी आर्दिंची त्यांना माहिती होती. शेतीसाठी सिंचनाची सोय ब्हावी, असे वाटते.

पशुपालन हा दुसरा महत्त्वाचा व्यवसाय होय. गाय-बैल यांना आर्य बहुमूल्य संपत्ती समजत. गाय वस्तूमूल्य ठरविणारे माध्यम, दान कार्याचां आधार मानली जात असे. गायीवरून श्रीमंती ठरत असे. सर्व पशूत गाय महत्त्वाची मानत. तिचे दूध, तूप, इत्यादींतून यज्ञाचे हवी तयार होत. कुरणांना घोषा म्हणत. बैल शेती व वाहुकीसाठी वापरत. एकमेकांच्या गाई ओळखू याव्यात म्हणून गाईचे कान चित्रविचित्र कापत. रथाला घोडे जोडीत. घोड्याप्रमाणेच त्यांना हत्तीचीही ओळख होती. कुत्रा पाळीव प्राणी होता. मेंढी, बकरी पालनही केले जाई. दूध, लोकर, कातडी प्रगतीसाठी पशु पाळत.

(२) शिकार व युद्ध

पशू मांसासाठी, हिंस्र पशू नष्ट करण्यासाठी व मनोरंजन अशा विविध उद्देशपूर्तीसाठी आर्य लोक शिकार करीत असत. त्यासाठी विविध आयुधे बापरत असत. युद्ध प्रशिक्षणही दिले जाई. युद्ध करून परकया संपत्तीवर काही लोक स्वतःचा अधिकार प्रस्थापित करीत असत.

(३) उद्योग व व्यवसाय

सुतारकाम : सर्व युद्धात, शर्यतीत व खाजगी उपयोगासाठी बापरण्यात येणारे रथ, गाड्या, नावा, इत्यादी वस्तू ते तयार करीत असत. ज्याप्रमाणे सुतार आपले चक्र तयार करीत, त्याप्रमाणे आम्ही ऋषी सूक्त रचना करतो. याव्यतिरिक्त धातूकाम, सुवर्णकार, चर्मकार, विणकाम, मातीची भांडी व मातीच्या इतर वस्तू, रंगारी, न्हावी, कोळी, नर्तक, इत्यादी अनेक समाजोपयोगी व्यावसायिक गट होते.

(४) व्यापार

ऋग्वेदात व्यापाराचे उल्लेख आहेत. व्यापार करणाऱ्यांना त्या काळात 'पणी' म्हणत. व्यापाराचे माध्यम व मूल्य ठरविण्याचे माध्यम गाय होती. निष्क नावाच्या नाण्याचा उल्लेख आहे. निष्कचा नाणे आणि आभूषण या दोन्हीसाठी उपयोग केला जात असे. वाहतुकीसाठी बैलगाढी, बैल, रथ, घोडे, गाढव यांचाही वापर केला जात असे. दूरदूरच्या क्षेत्रांशीही व्यापार होत होता. व्यापार प्रामुख्याने भूमारे व जमिनीनी केला जात असे. ऋग्वेदात नौकांचा उल्लेख वारंवार आला आहे. त्यावरून आर्य लोक समुद्राशी चांगले परिचित असून, नौकांच्या माध्यमातून परदेशांशीही व्यापार करीत हे स्पष्ट होते. ऋग्वेदात वर्णन आहे - 'मी एक कलाकार आहे. माझे वडील वैद्य आहेत, आई कांडाचे काम करते. गाई जशा गोठचाकडे धावतात तसे निरनिराळी कामे करणारे आम्ही पैशाच्या मागे धावतो' व्यवसाय पिढिजात असत.

४.२.६ ऋग्वेदकालीन सामाजिक जीवन

(१) कुटुंब व्यवस्था

आर्य जीवनात कुटुंब हा राजकीय व सामाजिकदृष्टच्या अत्यंत महत्त्वाचा घटक होता. दंपती म्हणजे पती-पत्नी व गृहपतीला कुटुंबात सर्वोच्च स्थान असे. 'नना' व 'तत' ही आई-बापांना लावण्यात येणारी लाडकी नावे आहेत. पितृप्रधान प्रणाली रूढ होती. एकत्र कुटुंब पद्धती होती. संस्कारक्षम वातावरण ठेवून या पहिल्या पाठशालेत महत्त्वाचे धडे दिले जात.

(२) विवाह विधी

विवाहाच्या बाबतीत एक पत्नीत्व व बहुपत्नीत्व असे दोन प्रकार होते. पण बहुपत्नीत्वाची चाल राजे, क्षत्रिय व श्रीमंत लोक यातच रूढ होती. विवाहसंस्था धार्मिक व अतिशय पवित्र मानली जात असे. विवाह हा देवतांनी सांगितलेला विधी मानत. पुत्र देण्याविषयी वारंवार प्रार्थना केलेल्या ऋग्वेदात आढळतात. हुंडा पद्धती आजच्या स्वरूपात भयावह नव्हती. ज्याला सर्व मुलीच असत तो आपल्या ज्येष्ठ मुलीचा विवाह ठरविताना तिचा पहिला मुलगा तिने आपणांस दत्तक दिला पाहिजे, अशी अट घालीत असे. विवाह समारंभ वधूगृही मोठ्या थाटाने साजरा होई. विवाह विधी अग्नीला साक्ष ठेवून करीत असत. समारंभानंतर पिता आपल्या मुलीला पतीच्या घरी पाठवीत असे.

(३) स्त्रियांची स्थिती

विवाहापूर्वी स्त्री पित्याच्या किंवा तो नसल्यास ज्येष्ठ बंधूच्या ताब्यात असे. विवाह झाल्यावर तिच्यावर फक्त पतीचाच हक्क असे. विवाहित स्त्रीला गृहस्वामिनीचा मान मिळे. यज्ञप्रसंगी पतीबरोबर तिचा अधिकार चालत असे. पतीचे माता पितर, धाकटी भावंडे, नोकर-चाकर हे तिच्या अधिकार क्षेत्रात येत. स्त्रिया सुशिक्षित होत्या. मुलांबरोबर मुलींनाही शिक्षण मिळे. ब्रह्मचर्य पाळून अध्यात्मनिष्ठ जीवन जगण्याची इच्छा असेल तर स्त्रीला तसे राहता येत असे. ऋग्वेदातील काही सुकतांच्या कर्त्या स्त्रिया आहेत. यावरून त्यांचे श्रेष्ठत्व सिद्ध होते. लोपशा, घोष, इंद्राणी, विश्वावरा, इत्यादी मंत्र रचना करणाऱ्या स्त्रियांची नावे ऋग्वेदात आढळतात. स्त्रिया केवळ बौद्धिक बाबतीतच पुरुषांची बरोबरी करीत असत असे नव्हे तर युद्धातसुद्धा सामील होत. सारथ्य करीत व प्रसंगी प्रत्यक्ष युद्धही करीत. गोषाची पद्धत नव्हती. समारंभप्रसंगी त्या पुरुषांच्या बरोबरीने समाजात वावरत. वेश्या व्यवसाय होता पण त्याचे प्रमाण अल्प होते. सतीची चाल अस्तित्वात नव्हती.

(४) आहार

ऋग्वेदात यव, धान्य सूचक शब्द येतो. ऋग्वेदात तांदळाचा व गव्हाचा उल्लेख नाही. धाना, तीळ, सातू, इत्यादी धान्ये प्रचारात होती. अन्न शिजविण्यासाठी 'पचन' व पाणी पिण्याच्या भांड्याला 'पात्र' म्हणत. भांडी तांब्याची, लोखंडाची, लाकडाची किंवा मातीची असत. आर्य मांसाहारही करत. काही विशेषप्रसंगी मांस खाण्याचा प्रघात होता. ऋग्वेदात मिठाचा उल्लेख नाही. दुधाला जास्त महत्त्व होते. सोय व धान्यापासून काढलेली दारू पेय होते.

(५) वेशभूषा

अनेक रंगांचे कापड ते वापरत. सुतीत लोकरी हे दोन्ही पोशाख प्रचलित होते. ते दोन-तीन वस्त्रे अंगावर नेसत. कमरे भोवती 'नीवां' तर 'वासस' अंगावरील वस्त्र व 'अधिवासस' वा अंगरखा त्यावर घालीत. अत्क व द्रापी या नावाचा झागा वापरत. कपड्यावर सोनेरी भरतकाम असे.

(६) केशभूषा

पुरुष केस काढीत, दाढी ठेवत. ऋग्वेदात केशकर्तनाचा उल्लेख आहे. केस न कापणारे डोक्यावर गुंडाळीत. स्त्रिया वेणी घालीत असत.

(७) मनोरंजन

जुगार व द्युत मनोरंजनाची साधने होत. ऋग्वेदात द्युतावर एक स्वतंत्र द्युत सूक्त आहे. द्युत खेळण्यात लोक बेहोष होत व त्या पायी भांडणे, कर्जबाजारीपणा, निंदा, व्यसन, सर्वनाश, इत्यादी अनर्थ ओढवत. द्युताप्रमाणे रथाच्या शर्यती होती. शर्यतीमुळे प्रेक्षकांची करमणूक व रथकौशल्य विकास हे दोन फायदे होते. सिंह, हरिण, डुक्कर, हत्ती, रेडे, इत्यादी प्राण्यांची शिकार केली जाई.

(८) वर्णव्यवस्था

आर्यात प्रारंभी वर्ण व जाती असा भेद नसावा. आर्य व अनार्य संपर्कमुळे वर्णभेद जन्माला आले. वर्ण म्हणजे रंग, त्यावरून गौर रंगाच्या आर्याचा एक वर्ग व काळ्या अनार्याचा दुसरा वर्ग असे दोन वर्ग निर्माण झाले. ऋग्वेदात वर्णव्यवस्था बीजरूपात दिसते. तथापि, विद्वानांना जाती प्रथेबद्दल मतभेद असल्याचे दिसतात. 'ब्राह्मणस्य मुखे मासीज बाहू राजन्यः कृत / ऊस तदस्य यद वैश्यः पदभ्यांशद्दो जायत' । (ऋग्वेदात १० वे मंडल) आर्य लोक जे व्यवसाय करू लागले, त्यावरून त्यांच्यात वर्णभेद ठरले. उदाहरणार्थ, अध्ययन करणारा, युद्ध करणारा, शेत करणारा, इत्यादी गट पडले. क्षत्रिय हा वर्ग मोठा व महत्वाचा होता. अध्ययन, धर्मविधी, मंत्र-तंत्र ही बौद्धिक कामे करणारा, ब्राह्मण यांचे महत्व क्षत्रियापाठोपाठ होते. तर शेती, व्यापार व उद्योगप्रेमी लोक वैश्य समाजाचा पाठीचा कणा बनले. हे तीन वर्ण गुणकर्मानुसार ठरले. शेवटचा शूद्र वर्ण अनार्याचा बनला व सेवा करणे हे त्यांचे कर्तव्यच असे. ते तिरस्कृत ठरून त्यांना दास, दस्यू, राक्षस, असूर वगैरे संबोधने वापरली जात असत. एकाच कुटुंबात कवी, वैद्य व पीठ दलणारे असल्याचे उल्लेख आहेत. तिन्ही वर्ण व्यवसाय व वर्ण बदलू शकत असत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) आर्याचा प्रमुख व्यवसाय शोती होता. ( )
  - (२) ऋग्वेदात व्यापाराचा उल्लेख नाही. ( )
  - (३) आर्याच्या जीवनात कुटुंब हा घटक राजकीय व सामाजिकदृष्टच्या फारसा महत्वाचा नव्हता. ( )
  - (४) आर्याकाळात मुलींना शिक्षण मिळत नसे. ( )
  - (५) आर्याकाळात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने वागणूक मिळत असे. ( )
  - (६) आर्यात प्रारंभीपासूनच वर्ण, जाती असा भेद होता. ( )

४.२.७ सांस्कृतिक जीवन

आता आपण ऋग्वेदकालीन आर्याच्या सांस्कृतिक जीवनाची माहिती करून घेऊ या. ऋग्वेदकालीन आर्यांचे जीवन बरेच प्रगत होते. त्यांनी विद्या, कला व स्थापत्यामध्ये बरीच प्रगती केली होती.

(१) विद्या व वाङ्मय

ऋग्वेद या ग्रंथाच्या निर्मितीमुळे त्यांचे कलाप्रेम व सृजनशीलता, उच्च वैचारिक झेप, शृंगार रस व प्रगल्भ विचार, उषेचे सुराय वर्णन, इंद्रासाठी वीर रस वर्णन केलेले दिसून येते. तरी पण, गृत्समद, अत्री, वामदेव, भारद्वाज, कण्व यांच्या घराण्यांना रचनेचा मान देतात. या वैदिक वर्णनात भक्तांची धाराही दिसते. जी पुढे विविध संप्रदाय व चलवळींचा आधार ठरली आहे. देवतांचे स्वभाव व स्वरूप या वर्णनातून स्पष्ट होते. त्यांच्या देवता या साहित्य सृष्टीचा आधार होता. आमच्या संस्कृतीचे हे प्रारंभीचे सुंदर असे लेणे होय. यातील भाषा व भव या दोन्हीचा दर्जा उच्च होता. या सूक्तांना चतुर कारागिराने निर्मित केलेल्या रथाची अथवा सुंदर वस्त्राची, कपड्याची किंवा नववधूची उपमा दिली आहे. हे जगाला भूषणावह साहित्य आहे. या प्राचीन साहित्यातून सध्याचे भारताचे भावी साहित्य प्रकटले.

(२) कला

(क) गायन कला : ऋग्वेदाचे संगीत बरेच प्रचारात होते. ऋग्वेदाची रचना गेय व छंदोबद्ध आहे. सप्त स्वर माहीत होते किंवा नाही याबद्दल दुमत आहे. वेणू, वीणा, कर्करी ही वाद्य प्रचारात होती. गर्गर हे चर्म वाद्य होते. वायुवाद्य होते. वीणा हे तंतुवाद्य होते.

(ख) नृत्यकला : समारंभप्रसंगी किंवा आनंदोत्सवप्रसंगी लोक एकत्र जमले की, नृत्य होत असत. 'नृत्य' असा एक शब्द ऋग्वेदात आला आहे. अलंकार घातलेल्या व अभिनय करणाऱ्या नर्तकीप्रमाणे उषा प्रगट होते. असे एका मंत्रात म्हटले आहे.

(ग) लेखनकला : आर्य लोकांनी प्रारंभी वेदादी ग्रंथ तोंडीच जतन केले. द्रविडप्रमाणे त्यांच्या लिपीचे व तिच्या वापराचे पुरावे नाहीत.

(३) स्थापत्य

भव्य बांधकामाचे अवशेष आज प्राप्त नसले तरी अलीकडील संशोधने त्याबाबतच्या आशा बळवत आहेत. ऋग्वेदात सहस्रस्तंभी व सहस्रदाराच्या प्रासादाचा उल्लेख त्यांच्या विकसित स्थापत्य शास्त्राची कल्पना देतात. वास्तुकला व शिल्पकलाही प्रगत होती.

(४) शास्त्र-वैद्यकशास्त्र

ऋग्वेदकालीन आर्याना काही रोगासंबंधी चांगली माहिती झाली होती. यक्षमा म्हणजे क्ष्यरोग. हा रोग भयंकर समजण्यात येत असत. विषारी प्राणामुळे होणारे व अतिदारू पिण्यामुळे होणारा रोग, दूषित जलामुळे होणारा श्लीपद रोग वैद्य बरे करीत. यासाठी अश्विनाची स्तुती, प्रार्थना व मंत्राचा वापर करीत.

गणित व ज्योतिषशास्त्र : ऋग्वेदात परार्धार्पर्यंतच्या सर्व संख्या गुणाकार, भागाकार, बेरीज व वजाबाकीच्या उल्लेखावरून गणिताचे ज्ञान कळते. तसेच वर्षाचे बारा महिने, महिन्याचे तीस दिवस, तेरावा अधिक मास, वर्षाचे सहा ऋतू, नक्षत्रे व ग्रहणाच्या माहितीवरून ज्योतिषशास्त्राची प्रगतीही कळते.

(५) अंत्यविधी व परलोक विश्वास

मृत शरीर जाळत असत व रक्षा पुरुन ठेवत. मृत्यूनंतर मृतात्मा पितरांचा राजा यमाकडे जातो, अशी त्यांची समजूत होती. तत्कालीन समाजात नैतिकता, आचार शुद्धता, प्रेम व आदरातिथ्य यांना महत्त्वाचे स्थान होते.

(क) उत्तर वैदिक कालखंड : ज्या काळात सामवेद, यजुर्वेद व अथर्ववेद यांची रचना झाली तो काळ उत्तर वैदिक कालखंड होय. या काळात धर्मविधीही वाढत गेले. या कालखंडाला ब्राह्मणकाल असेही म्हटले जाते. ही वैदिक संस्कृतीची उत्तरावस्था होय. या काळात आर्यानी भारताच्या पूर्व भागात आपली व्याप्ती वाढवली. या काळात जी व्यापक वाढमय निर्मिती झाली, ती आर्यांच्या जीवनाची विविध पैलू प्रकाशात आणणारी ठरली. सामवेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद

संहिता, ब्राह्मणे, आरण्यके, उपनिषदे असे विपुल साहित्य या काळात निर्माण झाले. ही वैदिक संस्कृतीची द्वितीय अवस्था अधिक प्रभावी व अधिक व्यापक दिसते. हा कालखंड इ.स.पूर्व १२०० ते ६०० इ.स.पूर्व मानता येईल. हेच ते पुराणात वर्णिलेले द्वापर व त्रेता युग असावे. राजकीय विस्तारापूर्वी आर्य सप्तसिंधूत स्थिरावले होते. तथापि, वाढत्या लोकसंख्येमुळे त्यांच्या विस्ताराचे चक्र सुरु झाले आणि या काळात ते मध्य देशाकडे वळले. मध्य प्रदेश हा ढोबळमानाने सरस्वती ते गंगा नदीच्या दरम्यानचा भाग होय. या प्रदेशाची विविध नावे प्रचलित होती, ती म्हणजे ब्रह्मावर्त किंवा कुरुक्षेत्र वगैरे. या सुपीक भूभागावर विविध आर्य टोळ्यांनी आपला हक्क प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न कला आणि या प्रदेशाला विविध आर्य टोळ्यांनी आपला हक्क प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आणि या प्रदेशाला विस्ताराचे केंद्र बनविले. तेव्हापासून आजतागायत उत्तर भारत हे सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक व सामाजिक जीवनाचे केंद्र झाले आहे. सारस्वत, हैद्य, सगर, शर्मात, कुरु, पांचाल, तृत्सू, ईश्वाकूवंशानी वेगवेगळी राज्ये गंगायमुना व पूर्व भारतात स्थापिली.

४.२.८ राजकीय संकल्पना-शासन व्यवस्था

देवांना राजा नव्हता, म्हणून देवासूर संग्रामात ते पराभूत झाले. शेवटी त्यांनी राजा निवडून त्यांच्या नेतृत्वाखाली दानवावर विजय मिळविल्याचे ऐतरेय ब्राह्मणात म्हटले आहे. देव सभेला राजा हवा तर मानवांनाही हवा. आर्यानी राजा निवडला. अर्थात निर्वाचित राजसत्ता जन्मली. क्षत्रिय परंपरेतील वीर पराक्रमी व विद्वान व्यक्तींची या पदावर प्रजा निवड करीत असे. तसे हे पद वंशापरंपरेने चालायचे, पण राजा अयोग्य ठरल्यास जनता पुन्हा निर्णय घेई.

(क) राजाची कर्तव्ये : राज्य रक्षण, राज्यवर्धन व न्यायदान ही राजाची मुख्य कर्तव्ये होती. कर्तव्यनिष्ठ राजा प्रजेच्या प्रेमास पात्र ठरत असे. याउलट कर्तव्य पूर्ण करून धर्मनि राज्य करण्याची शपथ घेत असे.

(ख) दर्जा व पदव्या : ऐतरेय ब्राह्मणात अधिराज, राजाधिराज, सम्राट एकराट, विराट ही बिरुदे याच संदर्भात दिली आहेत. पदव्यांमुळे सत्ता, दर्जा व सामर्थ्य वाढले. लोक मत गौण ठरून राजा ईश्वराचा(प्रतऐवजी) प्रतिनिधी ठरला.

(ग) मंत्रिमंडळ (रत्निन) : राज्य विस्तारामुळे मंत्रांची आवश्यकता वाढून राज्यकारभारातील त्यांचे महत्त्व वाढले. राज्यकारभारात ते राजाला एकनिष्ठपणे मदत देते

असत. म्हणून त्यांनी राजमुकुटाचे रत्न (रत्निन) मानले जात असे.

मंत्रिमंडळाची पदे व कर्तव्ये

- (१) **राजन्य** : या पदावर राजपुत्र, राज परिवार सरदार यांपैकी क्षत्रिय व्यक्ती असे.
- (२) **माहिषी** : पट्टुराणीला हे पद देत. तिने नाजूक बाबौंवर व संकटकालीन सल्ला द्यावा.
- (३) **पुरोहित** : हा राजाला धर्म प्रमुख राहून व संकटकाळी मदत करणारा.
- (४) **सेनानी** : हा सैन्य प्रमुख असे.
- (५) **सूत** : हे राजाचे खाजगी अधिकारी व सारथी.
- (६) **संग्रहित** : हा अर्थ व्यवहार सांभाळणारा कोषाध्यक्ष होय.
- (७) **भागदूक** : हा कर वसुली करणारा.
- (८) **ग्रामणी** : हा ग्रामप्रमुख या पदाचे कार्य पाहत असे.
- (९) **अक्षवप** : हा अधिकारी जुगार निरीक्षक व नियंत्रक होता. इतर श्रेणीबद्द अधिकाऱ्यास स्थपती, क्षत, पालागल यांचा समावेश होता.

(क) सभा : सर्वसामान्यतः स्त्रिया वगळता समाजातील वयोवृद्ध, कुलीन, समृद्ध व ज्ञानसंपन्न व्यक्तींची ही परिषद होती. सभाध्यक्षाला सभापती तर सदस्यांना सभासद म्हटले जात असे. महत्वाच्या राजकीय प्रश्नांवर विचार करून राजाला सल्ला देणे, तसेच नागरिकांची न्याय पंचायत म्हणून निर्णय देणे ही कामे संभेकडे सोपविलेली असत. समितीपेक्षा यात संख्या कमी असे.

(ख) समिती : यात सामान्य स्तरातील प्रतिनिधी असत व ही सभेपेक्षा मोठी असे. या समितीत झालेले निर्णय व धोरण, विचार मंथनाचा परिपाक असल्यामुळे राजाला त्याची गंभीरपणे दखल घ्यावी लागत असे. या समितीत झालेले निर्णय व धोरण, विचार मंथनाचा परिपाक असल्यामुळे राजाला त्याची गंभीरपणे दखल घ्यावी लागत असे. जुलमी व दुराचारी शासक बदलण्याचे सामर्थ्य असणारी ही एक मुख्य संस्था होती. प्रजा हीच प्रजापती, तिचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या प्रजानिर्मित निमामय व नियंत्रक संस्थापण या दोहोंतील फरक नेमका सांगणे कठीण आहे. या दोहोंची संमती घेऊनच राजाने कारभार करावा, असे लोकमताचे नियंत्रण होते. पण विशाल साम्राज्याची व सम्राटांनी यांचे महत्व हळूहळू कमी केले.

(ग) न्यायसंस्था : राजा न्यायव्यवस्थेचा प्रमुख होता. तोच सर्वोच्च न्यायाधीश होता. तो स्वतः दंड धारणारा असल्याने अदंडम होता. या कामात पुरोहित त्याला मदत करीत असे. शिवाय इतर अधिकारीही नेमलेले असत. ग्राम्यवधिन हा खेड्यात न्यायदान करणारा अधिकारी होता. फौजदारी व दिवाणी असे गुन्हे मानून साक्षी-पुरावा घेऊन अंतिम निर्णय दिला जात असे. दिवाणी अंतर्गत वारसा हक्क, कर्ज, जमीनमालकी अशा गुन्हांचा न्याय राजा करीत असे. यात मध्यस्थाची तडजोडही मान्य होई तर देशद्रोह, लबाडी, फसवणूक, खून, व्यभिचार, गर्भपात हे फौजदारी गुन्हे मानून त्यासाठी फाशीसारखी शिक्षा दिली जाई. अर्थात या काळातील शासनपरंपरा विकसित स्वरूपाची होती.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
  - (१) ऋग्वेद या ग्रंथाच्या निर्मितीमुळे आर्याचे कलाप्रेम, सृजनशीलता, वैचारिक झेप व्यक्त होते. ( )
  - (२) ऋग्वेदकालीन आर्याना वैद्यकशास्त्राबद्दल फारसे ज्ञान नव्हते. ( )
  - (३) ज्या काळात सामवेद, यजुर्वेद व अथर्ववेद याची रचना झाली तो काळ उत्तर वैदिक कालखंड होय. ( )
  - (४) राजा न्यायव्यवस्थेचा प्रमुख होता. ( )
  - (५) ग्रामणी हा ग्रामप्रमुख पदाचे कार्य पाहत असे. ( )

४.२.९ धार्मिक संकल्पना - नव्या काळाच्या नव्या देवता

वरुण, इंद्राऐवजी शांतिप्रिय विष्णू, पुरुषएवजी प्रजापतीच व अग्नीऐवजी शिव त्यांचे महत्व वाढले. यज्ञातून वेद प्रगटले. ही मान्यता जन्मली. अनार्याचा चातुर्वर्ण्यात समावेश झाला. आर्य-अनार्य संघर्ष कमी झाला.

(१) यज्ञसंस्था

यज्ञ या धर्मसंस्थेचा केंद्रविंदू होता. यज्ञ हे सर्वशक्तीचे साधन म्हणून स्वीकारले गेले होते. यज्ञकर्ता यज्ञामुळे देवाला प्रसन्न करू शकतो. इच्छित मिळवू शकतो. यज्ञ प्रक्रिया अधिक गुंतागुंतीची खर्चीक व व्यापक झाली. परिणामी ते सर्वसामान्यांपासून दूर गेले. राजकीय स्थैर्य व समृद्धीसाठी सांधिक यज्ञ वारंवार करण्याची प्रथा निर्माण झाली. त्यामुळे

धंदेवाईक पुरोहित वर्गाचे महत्त्व वाढले. अश्वमेध, राजसूय, गवामय, अग्निस्तोम यांसारखे अगडबंब यज्ञ निर्माण झाले. यज्ञसंस्थेला आर्थिक संस्थेचे महत्त्व लाभले.

यज्ञामुळे कलांचा विकास झाला. नैतिकतेला महत्त्व आले. संस्कारी जीवन व स्थिर सामाजिक जीवन वाढले. अनेक लोकांना व्यवसाय मिळू लागला. हे व्यवसाय वंश परंपरेने केले जाऊ लागले. शिल्प, गायन, नर्तन, संगीत या कला विकसित झाल्या. यज्ञातील दूध, तूप, मांस यांची बाढती मागणी पाहून प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, शल्य चिकित्सा आदी शास्त्रे विकसित झाली. यज्ञ संस्थेच्या वाढत्या वर्चस्वामुळे तिला विरोध करणाऱ्यांची एक विचारप्रणाली पुढे येत होती आणि यातूनच औपनिषदिक तत्त्वज्ञानाचा जन्म झाला की जे पुढील धर्म-परंपरांचा आधार ठरले. पण यज्ञामुळे इच्छित फळ मिळते याविषयी शंका उत्पन्न झाली. शेवटी असे म्हणता येईल की, यामुळे ऐहिक आनंद, आत्मोन्नतीसाठी उपनिषद तत्त्वज्ञानाला पाठिंबा मिळाला. यज्ञविरोधी मत प्रवाहातूनच कालांतराने जैन व बौद्ध धर्माचा उदय झाला.

(२) समाज जीवन - कुटुंब पितृप्रधान

या काळातही पितृप्रधान कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती. पिता यात प्रमुख असे. प्रमुखांच्या आज्ञेचे पालन आवश्यक असे. कुटुंबाच्या बन्यासाठी व संस्कारासाठी कुटुंबप्रमुख प्रयत्नरत राही. कुटुंब ही संस्काराची प्रथम पाठशाला होती.

(३) विवाहसंस्था

ऋग्वेद कालाप्रमाणे विवाह हा पवित्र संस्कार होता. या काळात स्त्रियांना वर निवडीचे स्वातंत्र्य गमवावे लागले होते. पिता अनुरूप वराला कन्यादान करू लागला. सामान्यतः वधूगृही विवाह होई. सप्तपदीसमयी कन्यादान, होम, पाणिग्रहण, अनि-परिणयन, अश्वारोहण, लाजाहोम, इत्यादी विधी करण्यात येऊ लागले. विवाहसंस्थेला स्थैर्य प्राप्त झाले होते व समाजात अनेक प्रकारचे विवाह रूढ झाले होते. स्मृतीमध्ये विवाहाचे आठ प्रकार दिले आहेत - (१) ब्राह्मण, (२) प्रजापत्य, (३) दैव, (४) आर्ष, (५) पिशाच्च, (६) राक्षस, (७) असूर, (८) गंधर्व. या आठपैकी पहिले चार चांगले व इतर चार त्याज्य मानले जात.

(४) संस्कार

या कालखंडात संस्कारांचे महत्त्व अनन्यसाधारण वाढले होते. या काळातील आर्याचे जीवनच संस्कारमय झाले होते. या काळात एकंदर चाळीस संस्कार प्रचलित होते.

संस्कारांचे महत्त्व व आवश्यकता वाढल्याने ते संस्कार करणाऱ्या ब्राह्मण वर्गाचेही महत्त्व वाढले होते. महत्त्वाचे संस्कार पुढीलप्रमाणे होते - गर्भधान, सीमंतोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, अन्नप्रशन, चूडाकर्म, उपनयन, समावर्तन, विवाह, पंच महायजन, अंत्यसंस्कार, श्राद्ध.

(५) स्त्री जीवन

उत्तर वेदिक काळातील स्त्री मर्यादित स्वातंत्र्याचा उपभोग घेऊ शकत असे. तिचा दर्जा पुरुषांतका नसून, तो खालावला होता. तरी पण ती काही धार्मिक व सामाजिक समांभात सहभागी होऊ शकत असे. पुरुषांच्या बरोबरीने वाद-विवाद करणाऱ्या गार्गी, मैत्री ह्या स्त्रियांचा अपवाद सोडला तर स्त्री स्वातंत्र्यावर मर्यादा येत. विवाह संस्थेच्या गुंतागुंतीमुळे विवाह ही जटिल समस्या झाली होती. विशेषत: गरीब कुटुंबातील कन्येचा विवाह कठीण होत चालला होता. तसेच विवाहवयाची मर्यादा कमी करण्यात आली होती. धर्म विधीतही स्त्रीची उपस्थिती आवश्यक नव्हती. त्यामुळे स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत गेला. तिचे स्वातंत्र्य मर्यादित करण्यात आले. तिच्या शुद्धत्वाला असामान्य महत्त्व दिले गेले. ती पुनर्विवाह करू शकत नव्हती. तिला मृतपतीसह सती जाण्यास प्रवृत्त केले जाऊ लागले होते. तिला पूर्णपणे अबला ठरवून तिच्या संरक्षणाची जबाबदारी पिता, पती व पुत्र यांच्यावर क्रमशः सोपविण्यात आली होती. तिला विद्याग्रहणाचा अधिकारही गमवावा लागला होता. (वेशभूषा व आहार पूर्वीप्रमाणे च होते.)

(६) वर्णव्यवस्था

ऋग्वेद काळात असलेले चार वर्ण या काळातही दिसतात. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य वर्ण गुणकर्मांच्या आधारे निर्माण झाले होते. मात्र शूद्र हा अनार्याचा वर्ण ठरला होता. या काळात प्रथम तीन वर्णांत रोटी-बेटी व्यवहार होत होता. मात्र शेवटच्या वर्णांशी फक्त रोटी व्यवहार होता. बंधने कडक होती. शूद्रांना फक्त सेवाकर्मच करावे लागत होते. वर्णांचे ठरावीक व्यवसाय बदलल्याने स्वातंत्र्यही मर्यादित होऊन व्यवहाराबरोबर वर्गवारीही कडक झाली. या कठोरपणामुळे वर्णांचे स्थान समाजात जारीनी घेतले आणि कालौघात जाती रूढ झाल्या.

(७) ब्राह्मण

ब्राह्मणविषयी जाणकार, विद्या व धर्माचा उपासक तो ब्राह्मण. धर्मविधीचे स्तोम वाढत गेल्याने ब्राह्मणवर्गाची मक्तेदारी वाढली व हा काळ ब्राह्मणकाळ ठरला. त्यांची

प्रमुख कामे यजन, याजन, अध्ययन व अध्यापन ही मानली जात. शुद्ध आचरण, विद्या व वेदरक्षण व निःस्वार्थ वृत्ती बाळगून ते समाजात आदराने स्थान प्राप्त करीत. क्षत्रियांवर त्यांचे भरण-पोषण अवलंबून असे. ते विशेषाधिकारी, करमुक्त व क्षत्रियांचे दान स्वीकारणारे होते.

(८) क्षत्रिय

राज्यरक्षण, वर्धन करणारांचा, लढाऊ वृत्ती जोपासनान्यांचा हा वर्ण होय. या प्रमुख कर्तव्याशिवाय ते अध्ययन, यजन, दान ही कर्तव्येही पार पाढीत. ते कर माफ असलेले विशेषाधिकार संपन्न लोक होते. युद्ध कलेत ते निष्णात असत व त्यामुळे त्यांचा धर्म क्षात्रधर्म बनला.

(९) वैश्य

कृषी व व्यापार कर्म करणारा हा वर्ग. क्षत्रिय जमीनदारांच्या जमिनी ते करीत. शेतीसोबत पशूपालन आलेच. ते कर देत. शेतमाल व पशुंचा व्यापार करीत. सुतारादी व्यावसायिक वैश्यच ठरले होते. ते अध्ययन, यजन व दान ही कर्मे करीत. ते शुद्रांची मदत घेऊन शेती करीत. त्यामुळे वैश्यांचा दर्जा खालावला.

(१०) शूद्र

हे मूळचे अनार्य म्हणजेच आर्यांचे दास. आर्यांची सेवा हा त्यांच्या कर्तव्याचा मुख्य भाग होय. त्यांना आज्ञा पाळणे अनिवार्य असे. अन्यथा त्यांना कठोर दंड दिला जाई. ते अध्ययन, यजन, दान करू शकत नसत. मालमत्ता हक्कही त्यांना नसे. फक्त अंगमेहनत व हलकी मानली जाणारी कामे ते करीत.

प्रारंभी समाजातील सर्व क्षेत्रांतील प्रश्न सोडविण्यासाठी जन्म हा आधार नसलेली योग्यता व गुण कर्मावर उभी असलेली ही व्यवस्था चांगली वाटली. पण वर्णबंधने जेव्हा कडक होत गेली, तेव्हा जन्माचा आधार घेऊन जाती जन्माला आल्या, तेव्हा ते जाचक ठरले. प्रारंभी प्रत्येकान्या लायकीनुसार काम किंवा त्यात बदल करणे शक्य होते. सामर्थ्यानुरूप कामाने समाजाला व व्यक्तीला स्वास्थ्य लाभले, पण कालांतराने जन्मानेच व्यवसायाची निश्चिती होत असल्याने निवड स्वातंत्र्य संपले. त्यामुळे ब्राह्मण-क्षत्रिय प्रभावी ठरून निम्न दोन वर्ग निष्प्रभ ठरले. अस्पृश्यता हा कलंक आहे, ही भावना विकसित झाली. त्यामुळे सामाजिक विषमता निर्माण झाली. परिणामी आपापसांत द्वेष व कलह निर्माण झाले व विकास अवरुद्ध झाला.

४.२.१० आश्रम व्यवस्था (१ ते २५ वर्षे)

(१) ब्रह्मचर्याश्रम (२५ वर्षे)

जीवनाच्या या प्रथमावस्थेचा आरंभ वयाच्या ८ ते १२ व्या वर्षी मौऱी बंधनानंतर ज्ञानार्जनासाठी गुरुग्रही प्रवेश करून होत असे. तेथे अनेक समवयस्कांसमवेत गुरु सेवा व आज्ञापालन करून हे ब्रह्मचारी राहत. त्यांचा दैनिक कार्यक्रम ठरलेला असे. प्रातःकाळी उठणे, प्रातर्विधी आटोपून वेदाध्ययन करणे, समिधा आणणे, पाणी भरणे, गुरुसेवा हा नित्यक्रम होता.

(२) गृहस्थाश्रम (२६ ते ५० वर्षे)

ही ऐन तारुण्याची अवस्था होय. संसारी जीवनाची ही प्रथमावस्था होय. विवाह व वैवाहिक जीवनाची जबाबदारी पेलण्याचे हे वय. पित्याला वानप्रस्थाश्रमी जाण्यास मदत करणे व स्वतः गृहस्थाश्रमाची जबाबदारी पेलणे हे तरुणाचे आद्य कर्तव्य होते. अध्ययन, यजन, धर्माचरण करून पितृक्रण फेडण्याची ही संधी प्रत्येकास उपलब्ध होत असे, तर सर्वांना दैवी संतती मानून सहदयतेने वागवून देवता व चार पुरुषार्थ साध्य करावीत, असा संकेत होता.

(३) वानप्रस्थाश्रम (५१ ते ७५ वर्षे)

वृद्धावस्थेपूर्वीची ही प्रौढ अवस्था होय. संसार मोह त्यागून जगण्याचा हा प्रयत्न. ऐहिक बंधने त्यागून पारलौकिक सुखासाठी कष्ट सोसण्याची ही पूर्वतयारी होय. या सवर्णीमुळे संन्यासाश्रमाची वाट मोकळी होते, असा समज होता.

(४) संन्यासाश्रम (७६ ते १०० वर्षे)

सर्व मायेचे पाश तोडून वैराग्यवृत्ती पत्करून एकांतवास पत्करला की षड्हरिपुंचे दमन होते. गुरु ऋणमुक्ती, देव स्मरण, चिंतन, ध्यान व मोक्षाकडे नेणारा हा आश्रम होय.

आश्रमव्यवस्थेत वयोमानाप्रमाणे जबाबदारी विभागणी केली जात. ब्रह्मचर्याश्रमात शिक्षण, संस्कार व योग्य वळण लाभत असे. ब्रह्मचर्य पालनानंतर समृद्ध अशा गृहस्थास सुदृढ संतती होत असे. परिपक्व वयात कुटुंबाची जबाबदारी घेऊन थकलेल्यांना मुक्त करण्याची संधी गृहस्थाला लाभे. कुटुंब नियोजित असे. उत्तर वयात संतती होणे टळत असे. अप्रिय वाटणारा वडीलधान्यांचा हस्तक्षेप वानप्रस्थामुळे राहत नसे.

अर्थात, आदर्श अशा आश्रमव्यवस्थेत काही दोषही निर्माण झालेले होते. ही व्यवस्था वरच्या तीन वर्गांपुरतीच मर्यादित असल्याने शूद्रांना यापासून वंचित ठेवले होते. म्हणून त्यांचे पतन झाले. सर्व नियम सर्वकाळ काटेकोरपणे

पाळले जातं नव्हते. ते पाळणारे स्वतःला श्रेष्ठ मानत. त्यामुळे श्रेष्ठ-कनिष्ठ हा भेद वाढला. अनेक जातीचा उदय झाला.

शिक्षणसंस्था : अथर्ववेदात महटल्याप्रमाणे उपनयन झाले की, शिक्षणाचा आरंभ होत असे. त्या वेळी ८ ते १२ वर्षे वयातही विधी आटोपून ब्रह्मचारी स्वरूपात गुरुकडे शिक्षणासाठी राहावे लागत असे. शिक्षणसंस्था हे समाजाचे महत्त्वाचे अंग होते कारण ‘द्विज’ रूपाने पुनर्जन्म घडतो, तो शिक्षणामुळे. शिक्षण घेणारे जिज्ञासू स्वगृहापासून, आई-वडिलापांसून वेगळे राहत. मृगचर्म घालून अग्नीची उपासना करीत. इंधन गोळा करणे, पाणी भरणे, समिधा आणणे अशा कामासोबत गुरुची सेवा करणे यांतून समाजसेवेचे धडे दिले जात. गुरुकुलात घर (गुरुचे) व पशू यांचे रक्षण शिष्य करीत. म्हणजे या शिक्षणातून प्रकृती (निसर्ग) समाज व व्यवहार ज्ञानाशी तो जोडला जात असे. ब्राह्मणांना वेद विद्या, धर्म, यज्ञ, क्षत्रियांना युद्ध विद्या, वैश्यांना व्यवहार विद्या व इतिहास, गणित, नक्षत्र विद्या, आयुर्वेद, विज्ञान हे विषय शिकविले जात.

(५) आर्थिक जीवन

(क) कृषी व पशूपालन : शेतीसाठी मोठ्या फाळाचा नांगर व नवी उपकरणे वापरली जाऊ लागली. खत वापर वाढत होता. तांदूळ, गहू, तीळ, वाटाणा, तेलबिया, फळे, भाज्या, कापूस, ऊस ही पिके होऊ लागली होती. शेती हा अर्थव्यवस्थेच्या पाठीचा कणा होय. पशूपालन हे शेतीइतकेच महत्त्वाचे होते.

(ख) वाणिज्य : वैश्यांनी हे केंद्रीकरण केले. धान्य, कापड, रत्ने, कलेच्या वस्तूंचा देशी-विदेशी व्यापार हा वैश्यांचा विशेष अधिकार होता. व्यापार भूव जलमार्ग होई. व्यापारांचे संघ होते. निष्क हा सुवर्णभाग विनिमय माध्यम होते, तर कृष्णाल नामक माप होते. क्रावेद काळाप्रमाणे समाजात इतर व्यवसाय रूढ होते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ७

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) यज्ञ हा धर्मसंस्थेचा केंद्रबिंदू मानण्यात आला होता. ( )
- (२) क्रावेदकाळात पितृप्रधान पद्धती अस्तित्वात होती. ( )

- (३) उत्तर वैदिककालीन स्त्री मर्यादित स्वातंत्र्याचा उपभोग घेऊ शकत असे. ( )
- (४) ८ ते १२ व्या वर्षी मुंज बंधनानंतर मुलांना ज्ञानार्जनासाठी गुरुगृही राहावे लागत असे. ( )
- (५) व्यापारात वैश्यांना कोणतेही स्थान नव्हते. ( )

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

आर्य : सतकुलोत्पन्न, मान्य, उदार चरित तो आर्य. जो कर्तव्याचे पालन करतो, निषिद्धनिंद्य आचरण करीत नाही व सामान्यजनांचे शिष्टाचार पालतो तो आर्य. आर्य धनावर नव्हे, चरित्रावर अवलंबून आहे. हा शब्द वंश, वर्ग वाचक नाही.

वेद : ‘विद्’ म्हणजे जाणणे. ‘विद्’ धातूपासून वेद शब्द बनला. हा श्रेष्ठत्व वाचक आहे. वेद शब्दाचा अर्थ ज्ञान असा आहे. वेद हीच अंतिम सत्ता म्हणजे ब्रह्ममंत्र वाङ्मयाची द्योतक संस्था म्हणजे वेद.

संहिता : वैदिक मंत्राचा समुच्चय म्हणजे ‘संहिता’. अर्थाच्या आधारे मंत्र देणारी संहिता होय.

ब्राह्मणे : वेदांचे व ब्रह्मतत्त्वांचे स्पष्टीकरण करणारे ग्रंथ. हे आध्यात्मिक ग्रंथ गद्य स्वरूपात आहेत.

उपनिषदे : उपनिषद शब्दाचा अर्थ (गुरु) जवळ बसणे. अर्थात रहस्यमय असलेले गूढ ज्ञान गुरुकळून शिष्याने ग्रहण करणे. उपनिषदांना वेदांत नावाने संबोधतात.

आरण्यके : वेद ग्रंथ एकांतात शिकावे लागत व त्यात वेदमंत्राचे अधिक स्पष्टीकरण आहे. ते आरण्यात रचले गेले, म्हणून आरण्यक म्हणवितात.

वेदांगे : वेदांचे आकलन व्हावे म्हणून हे ज्ञान सूत्ररूपांत मांडले. तेच ‘वेदांग’ म्हणवितात. शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, , छंदस ही सहा वेदांगे आहेत.

वेदांत : आरण्यके व उपनिषदे वेदांचा अखेरचा भाग असून, त्यांनाच ‘वेदांग’ म्हणतात.

४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (X),
(५) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),
 (५) (✓), (६) (✓), (७) (✗), (८) (✗).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) अनार्य, आर्य
 (२) दशराज्ञ संग्राम
 (३) युद्ध नेतृत्व, जनतेचे संरक्षण, प्रशासन
 (४) मंत्रिमंडळ
 (५) सभा, समिती

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) (✓), (२) (✗), (३) (✗), (४) (✓),
 (५) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) (१) (✓), (२) (✗), (३) (✗), (४) (✓),
 (५) (✓), (६) (✗).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (अ) (१) (✓), (२) (✗), (३) (✓), (४) (✓),
 (५) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ७

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),
 (५) (✗).

४.५ सारांश

प्राचीन भारतातील वैदिक संस्कृती ही जगातील महानतम संस्कृती होय. तिचे निर्माते आर्य होते. संस्कृती म्हणजे मानवाने व्यक्तिशः किंवा सामुदायिक रूपात निर्माण केलेली जीवन पद्धती व जीवन सफल व्हावे, म्हणून स्वतःवर व बाह्य विश्वावर केलेले आविष्कार होत. आर्य शब्दाचा अर्थ सद्कुलोदभव, मान्य, उदार चरित व कर्तव्य पालन करणारा, निंद्य कृत्य न करणारा, शिष्टाचाराचे पालन करणारा असा होतो.

वैदिक संस्कृतीचा अभ्यास अनेक पाश्चात्य व भारतीय विद्वानांनी करून आर्याच्या मूळ स्थानाविषयीचे अनेक सिद्धांत मांडले. मध्य आशिया, दक्षिण आशिया, डेन्यूबचे खोरे, उत्तर धूर, सप्तसिंधू प्रदेश, तिबेट, नवीन पुरावा बोगाझ्कार्ड (आशिया मायनर) व मूळ भूमी भारत. यांपैकी मूळ भूमी भारत या मताकडे विद्वानांचा जास्त कल होत आहे कारण तसे भरपूर पुरावे मिळत आहेत व ते बाहेरून आले होते. या पाश्चात्य सिद्धांतांचा फोलपणा पुराव्याअभावी स्पष्ट होत आहे.

वैदिक आर्याची संस्कृती क्रांतेदकाळ व उत्तर वैदिक काळ या दोन टप्प्यांत अभ्यासता येतो. क्रांतेद किंवा पूर्व वैदिक काळात ते सप्तसिंधू या भूमीवर स्थिरावले, तर उत्तर वैदिक किंवा ब्राह्मण काळात ते मध्यदेश, आर्यवर्ताकडे, गंगानदीपासून पूर्व भारताकडे विस्तारले. पूर्व वैदिक (क्रांतेद)कालीन सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवन व क्रांतेद ग्रंथासारखी उत्तुंग व वाह्यमयनिर्मिती आर्याचे महत्वाचे योगदान ठरते, तर उत्तर वैदिककालीन बदलत्या व व्यापक राजकीय व धार्मिक संकल्पना विकसित होताना दिसतात. सामाजिक व सांस्कृतिक प्रगती ही घडत होती. वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था, संस्कार, विवाहसंस्थांसारख्या महत्वाच्या व प्रभावी संस्थांनी या काळातील संस्थांना वेगळे वळण दिले. यातच जातिसंस्थेच्या जन्म व विकासासुळे एक गालबोट लागले.

आर्य संस्कृतीचा अमर ठेवा म्हणजे क्रांतेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद व ब्राह्मणे, आरण्यके, उपनिषदे, वेदांगे, सूत्रे, उपवेद, षड्दर्शने, इत्यादी साहित्यनिर्मिती व त्यांतील जगाता उपकारक तत्त्वज्ञान होय. गायन कला, नृत्यकला, स्थापत्य कला, वैद्यक, ज्योतिष्य व गणित शास्त्रातील प्रगती उल्लेखनीय ठरते.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळीत उत्तरे लिहा.

- (१) क्रांतेदकालीन राजकीय परिस्थिती स्पष्ट करा.
 (२) क्रांतेदकालीन धर्माचे स्वरूप स्पष्ट करा.
 (३) उत्तर वैदिक काळातील सामाजिक जीवन विशद करा.

(आ) टिपा लिहा.

- (१) उपनिषदे
 (२) षड्दर्शने

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री, वैदिक संस्कृती.
 (२) सरस्वती दयानंद, सत्यार्थ प्रकाश.
 (३) देशमुख वकील, क्रांतेद संस्कृती, हिंदू संस्कृती व सिंधू संस्कृती.
 (४) श्री. घोष अरविंद, भारतीय संस्कृतीचा पाया.

घटक ५ : जैन, बौद्ध धर्म व महाकाव्यांचा कालखंड, चार्वाकादी पंथांचा उदय व विकास

अनुक्रमणिका

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रास्ताविक
- ५.२ विषय-विवेचन
  - ५.२.१ जैन धर्माचा उदय व विकास
  - ५.२.२ महावीरांची शिकवण किंवा जैन तत्त्वज्ञान
  - ५.२.३ जैन धर्मातील तत्त्वे व सृष्टिकर्ता ईश्वर
  - ५.२.४ बौद्ध धर्माचा उदय व विकास
  - ५.२.५ बौद्ध धर्मातील कर्म, पुनर्जन्म आणि निर्वाण (मोक्ष)
  - ५.२.६ यासंबंधी विचार
  - ५.२.७ बौद्ध धर्माच्या प्रसाराची कारणे
  - ५.२.८ यासंबंधी विचार
- ५.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ५.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ५.५ सारांश
- ५.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ५.७ क्षेत्रीय कार्य
- ५.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

५.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ भारताच्या धार्मिक क्षेत्रात इ.स.पूर्व सहाव्या शतकात घडून आलेल्या व्यापक परिवर्तनाची माहिती देता येईल.
- ★ जैन धर्माचा उदय कसा झाला ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ जैन धर्माची प्राचीनता, तीर्थकरांची संकल्पना व जैन धर्माचा विकास स्पष्ट करता येईल.
- ★ महावीरांची शिकवण किंवा जैन धर्माचे तत्त्वज्ञान विशद करता येईल.
- ★ जैन धर्मातील प्रमुख पंथांविषयी माहिती देता येईल.
- ★ बौद्ध धर्माच्या उदयाची वैचारिक व राजकीय पाश्वर्भूमी स्पष्ट करता येईल.

- ★ बौद्ध धर्मातील कर्म, पुनर्जन्म आणि निर्वाण या तत्त्वांविषयी माहिती सांगता येईल.
- ★ बौद्ध धर्माच्या प्रसाराची कारणे स्पष्ट करता येतील.
- ★ रामायण, महाभारत या महाकाव्यांचा उदय, त्यांचे परिणाम स्पष्ट करता येतील.
- ★ चार्वाक पंथाची विचारसरणी मांडता येईल.

५.१ प्रास्ताविक

इ.स.पूर्व सहाव्या शतकाचे भारताच्या धार्मिक इतिहासात महत्वाचे स्थान आहे. कारण या शतकात धर्माच्या क्षेत्रात व्यापक प्रमाणात परिवर्तन झाले. या परिवर्तनाचा समाजावर फार मोठा प्रभाव पडला. या शतकातील धार्मिक परिवर्तनामुळे या काळाता बैद्धिक आणि धार्मिक क्रांतीचे युग मानले जाते. भारतातील या क्रांतीचे स्वरूप केवळ धार्मिक नव्हते तर सामाजिक आणि सांस्कृतिकही होते. भारतातील या क्रांतीचे केंद्र मगध होते. या क्रांती काळात अनेक उपासना पंथांची निर्मिती झाली. पंथांचे स्वरूप परस्परांना पूरक होते.

इ.स.पूर्व सहाव्या शतकात झालेल्या धार्मिक क्रांतीचे कोणतेही एक विशिष्ट असे कारण नव्हते. अनेक कारणांनी मिळून त्याला बदलाचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. या काळाच्या अगोदरपासूनच म्हणजे उपनिषद काळापासूनच तत्कालीन धार्मिक स्थितीमध्ये परिवर्तन आणण्याचे प्रयत्न सुरु झाले होते. ब्राह्मण धर्मातील जातिप्रथेने विकृत स्वरूप धारण केले होते. त्यामुळे समाजामध्ये वेगवेगळ्या धार्मिक सिद्धांतांना अनुकूल अशी परिस्थिती निर्माण झाली होती. वेगवेगळ्या तत्त्वज्ञांच्या आणि प्रचारकांच्या संघटना आपल्या विचारांचा प्रसार करत होत्या. यामधून प्रतिगामी आणि पुरोगामी सुधारणावादी संघटनांच्या आचार धर्माचा त्यामध्ये समावेश होता. त्यांनी परंपरागत ब्राह्मण धर्माता विरोध केला. जैन आणि बौद्ध धर्माचा उदय याच पाश्वर्भूमीवर झाला.

धार्मिक क्रांतीची कारणे -

(१) धर्म चिंतनाची स्वतंत्रता संपली. (२) बहुदेवतावाद रुढ झाला होता, उदारमतवादी दार्शनिकांनी याचा विरोध केला. (३) वैदिक धर्म कर्मकांडामुळे आचरणास व समजण्यास किंष्ट झाला. (४) ब्राह्मणांच्या नैतिक पतनामुळे त्यांना त्रिवेकशील व्यक्तींनी विरोध केला. (५) वैदिक वाङ्मय व भाषा सामान्यांना न कळणारी होती. (६) वर्णव्यवस्था ताठर झाली व शूद्रांचा खूप छळ सुरु झाला. गुणकर्माएवजी जन्माधिष्ठित ठरून जारीना महत्त्व आले. (७) यज्ञविधी गहन, खर्चीक व कठीण बनले. (८) लोखंड वापरामुळे गृहपतीचा नवा वर्ग जन्माला आला होता. (९) यज्ञीय पशुवधास विरोध झाला. (१०) ब्राह्मणी वर्चस्व वाढले.

इ.स.पूर्व सहाव्या शतकातील वेगवेगळ्या धर्मसुधारकांनी ब्राह्मण धर्माच्या सिद्धांतावर आघात करून आपापल्या धर्माचा प्रचार करावयास सुरुवात केली. या विद्वानांनी ब्राह्मण धर्माला संशोधित आणि संवर्धित केले आणि ते नवीन धर्माच्या उदयाला सहायक बनले. या विद्वानांनी वेदावर विश्वास ठेवण्याचे नाकारले, वैदिककालीन यज्ञ व कर्मकांडाचा अस्वीकार करून संयम, अहिंसात्मक जीवन व नैतिक आचार-विचारालाच मोक्षाचा मार्ग मानला. या विद्वानात महावीर जैन आणि महात्मा गौतम बुद्ध प्रमुख होते. या व्यतिरिक्त बौद्ध ग्रंथात सहा आचार्यांची नावे आढळतात. ती म्हणजे - (१) पूरण कशयप, (२) मंखलीपुत्र गोशाल, (३) अजित केशकम्बलिन, (४) पकुध कच्चायन, (५) निंगंठ नातपुत, (६) संजय वेल्हथिपुत्र.

धार्मिक क्रांतीची प्रमुख वैशिष्ट्ये - इ.स.पूर्व सहाव्या शतकातील झालेल्या या क्रांतीची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत - (१) या क्रांतीने स्वतंत्र विचारसरणी आणि संशोधकांची भावना प्रबल बनवली. लोक जागृत, जिज्ञासू आणि तर्कशील होऊ लागले. (२) या क्रांतीचे एक वैशिष्ट्य असे होते की, या क्रांतीअंतर्गत जेवढ्या धार्मिक विद्वानांचा जन्म झाला, ते सर्व उत्तर-पूर्व भारतामधील गणराज्यातील होते. (३) या क्रांतीचा परिणाम असा झाला की, अनेक संप्रदायांचा उदय झाला. यांना वेगवेगळ्या राजांनी आश्रय दिला, (४) या क्रांतीने ब्राह्मण-क्षत्रिय संघर्षाचे स्वरूप स्पष्ट झाले.

धार्मिक क्रांतीचे परिणाम : या क्रांतीने प्राचीन बाह्यण धर्मावर तीव्र आघात झाला. या क्रांतीनंतर बौद्ध आणि जैन धर्माचा प्रसार झाला. ब्राह्मण धर्मने इच्छित फल व आत्मिक शांती मिळत नाही, अशी मतप्रणाली रुढ झाली. (ब्राह्मण धर्माला निस्तेज बनविले.) या धर्मसुधारकांनी ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व नाकारले. ब्राह्मण धर्मातील कर्मकांड व जातिवादाची कठोर आलोचना केली. दोन्ही नैतिक मूल्ये आणि चारित्र्यावर भर

दिला. सदाचार, अनुशासन आणि संयम हे जीवनाचे आवश्यक आधार मानले. यामध्ये विशेष असे की, दोन्ही धर्मसुधारकांच्या या विचारावर उपनिषदांचा प्रभाव होता.

५.२ विषय-विवेचन

५.२.१ जैन धर्माचा उदय व विकास

(१) प्रास्ताविक

जिनाला परमपूज्य मानणाऱ्यांचा धर्म म्हणजे जैन धर्म. दुसरा अर्थ की, जिनाने ज्या धर्माचे कथन केले किंवा ज्याचा उपदेश केला तो धर्म म्हणजे जिन धर्म. ज्याने समस्त इंद्रिये व अज्ञान यांवर विजय प्राप्त करून सप्यक ज्ञान प्राप्त करून घेतले, तो जिन. जैन धर्मात केवल अवस्थेत पोचलेल्या व्यक्तीला जिन म्हणतात. जो राग, द्वेष, मोहरूपी अंतर्गत शत्रूंना जिकतो, तो जिन. वर्धमानाला या विकारांवर विजय प्राप्त झाला. त्यालाच महावीर मानले जाते. अरिहंत मानले जाते. सामान्यतः जैनांमध्ये असे २४ तीर्थकर झाल्याचे मानतात. जिन म्हणजेच तीर्थकर होय. जिन हेच जैनांचे पूजा विषय झाले. जैन धर्माचे दुसरे नाव 'अर्हत धर्म' आहे. सर्वदर्शनसंग्रहात अर्थ जाणणारा, परमेश्वर सदृश असा सिद्ध पुरुष तो अर्हत. अशा अर्हताकडून प्रवर्तित झालेला तो अर्हत धर्म. पण जैन धर्माचे अधिक प्रभावित शब्दप्रयोग आहे.

(२) जैन धर्माची प्राचीनता

जैन धर्म खूप प्राचीन मानला गेला आहे. काही विद्वान जैन धर्माचा संबंध सिंधू संस्कृतीमधील पशुपती किंवा योगमूर्ती यांच्याबरोबर जोडतात. ते जैन धर्माची परंपरा, विकास सिंधू संस्कृतीशी जोडतात. ते जैन धर्माचा प्रादुर्भाव आणि विकास अनार्यांच्या धार्मिक विचारप्रणालीचा मानतात. काही विद्वान जैन धर्माचा उदय ऋग्वेद काळात झाला असे मानतात. ते ऋग्वेदातील केशी सूक्तात (१०-१३६) वर्णिलेल्या तपस्वी आणि श्रमणांचा संबंध जैन धर्माशी जोडतात. आर्यांच्या वैदिक साहित्यामध्ये जैन तीर्थकरांची नावेही आहेत. ऋग्वेदाच्या मंत्रामध्ये जैन धर्माचे प्रथम तीर्थकर ऋषभ देवांचा उल्लेख आहे. अशा प्रकारे यजुर्वेद आणि गोपथ ब्राह्मणात स्वयंभू काश्यपाचे वर्णन आहे आणि तसेच ऋषभ देवाच्या कथांतून वर्णन आहे. (विष्णु व भागवत पुराण) यांमध्ये ऋषभ देवाला ब्राह्मण धर्मातील नारायण किंवा विष्णूचा अवतार असे म्हटले गेले आहे. तसेच श्रीमद् भागवतामध्येही ऋषभ देवाचा उल्लेख सापडतो. ऋषभ देवाशिवाय, अजितनाथ, अरिष्टनेमी सुद्धा

जैनांचे तीर्थकर होते. यजुर्वेदामध्ये अजितनाथ तीर्थकरांचा उल्लेख केलेला आहे.

(३) जैन धर्मातील तीर्थकरांची संकल्पना

जैन धर्म हा तीर्थकर धर्म आहे. तीर्थ म्हणजे धर्म. धर्माचे प्रकटीकरण, प्रवर्तन करणारे महापुरुष म्हणजे तीर्थकर होत. ज्यासुळे संसारसागरात तरता येते, त्यालाही तीर्थकर म्हणतात. देवाहून श्रेष्ठ असा जो केवलज्ञानी संत म्हणजे तीर्थकर होत. जिन, अर्हत, सर्वज्ञ, वीतराग, केवली या संज्ञांनी जीवन्मुक्त महापुरुषाचे वर्णन केले आहे. विविध जन्मात प्रगती साधीत मानव जन्मात ज्यांनी सर्वश्रेष्ठ ज्ञान प्राप्त केले व पूर्णतः संपादन केले, ते 'जिन'. म्हणजे नदी, सागर पार करून जाण्यास जेथे उतार असतो, ती जागा म्हणजे तीर्थ. तीर्थ उत्पन्न करणारा तो तीर्थकर होय. अशा रितीने तीर्थकर या शब्दाचे विविध अर्थ असले, तरी धर्माचे निरुपण करणारा, सर्वसंग परित्याग करून ज्याने शरीर, मन, इंद्रिये, वाणी यांना जिंकले आहे, तो तीर्थकर वा जिन. त्याच्या उपदेशाप्रमाणे आचरण करणारे ते जैन अशा संदर्भात घेता येईल.

तीर्थकर परंपरा : जैन धर्मात चोवीस तीर्थकर होऊन गेल्याची माहिती मिळते. ते चोवीस तीर्थकर पुढीलप्रमाणे आहेत - (१) क्रषभ देव, (२) अजित, (३) संभव, (४) अभिनंदन, (५) सुमती, (६) पद्मप्रभ, (७) सुपाश्व, (८) चंद्रप्रभ, (९) सुविधी किंवा पुष्पदंत, (१०) शीतल, (११) श्रेयास, (१२) वासुपूज्य, (१३) विमल, (१४) अनंतजित, (१५) धर्म, (१६) शांतिनाथ, (१७) कुंथुनाथ, (१८) अरनाथ, (१९) मल्लिनाथ, (२०) सुव्रत, (२१) नेमिनाथ, (२२) नेमी किंवा अरिष्टनेमी, (२३) पाश्वनाथ, (२४) महावीर.

जैन ग्रंथानुसार तीर्थकरांच्या धर्मोपदेशाशी निगडित अशी अद्भूत रम्य समवशरणाची कल्पना मांडलेली आहे. सामान्यांना आदर्शाची जरुरी असते. लोकोत्तर महात्म्याची चरित्रे लोकांना सन्मार्गाची व नैतिकतेची प्रेरणा देतात. सदाचरणाची प्रेरणा अंतःकरणात निर्माण झाल्यासच समाजाचे व्यवस्थापन होते. तीर्थकरांच्या आदर्शामुळे ही प्रेरणा होऊ शकते व अनौपचारिक सामाजिक नियंत्रणाचे उद्दिष्टही पूर्ण होते. या दृष्टीने विचार केल्यास या तीर्थकरांच्या संकल्पनेला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे.

(४) जैन धर्मातील २३ वे तीर्थकर पाश्वनाथ

क्रषभ देवाच्या नंतर २३ वे तीर्थकर पाश्वनाथ होते. ब्राह्मण धर्मग्रंथातही त्यांचा उल्लेख सापडतो. यांचा जन्म वर्धमान महावीरांपूर्वी २५० वर्षे अगोदर बनारसचा राजा अश्वसेन यांच्या येथे झाला. हे क्षत्रिय होते. त्यांच्या मातेचे

नाव वामादेवी होते. यांचा विवाह कुशस्थल देशाचा नरेश नरवर्मनची कन्या प्रभावती हिन्द्याशी झाला. वीस वर्षे त्यांनी गृहस्थर्धम सांभाळला आणि राजकीय वैभवात जीवन घालविले. त्यांना सर्व प्रकारचे सुख आणि समाधान मिळत होते. परंतु जेव्हा त्यांच्या मनात निवृत्तीचा विचार आला, तेव्हा ते सर्वांचा त्याग करून बनात जाऊन तपश्चर्या करू लागले. ८४ दिवसांच्या घोर तपश्चर्येनंतर त्यांना संमेत पर्वतावर केवलज्ञान प्राप्ती झाली. यानंतर ७० वर्षे ते सर्वत्र भ्रमण करून ज्ञान प्रसार करीत होते. त्यांच्या सर्वप्रथम शिष्या त्यांची माता व पत्नी होती. १०० व्या वर्षी एका पर्वतावर त्यांचे देहावसान झाले. हा पर्वत सध्या पारसनाथाची टेकडी म्हणून प्रसिद्ध आहे. तो बिहार राज्यात आहे.

(५) पाश्वनाथाचे सिद्धांत

प्रचलित ब्राह्मण धर्मातील देववाद, यज्ञयाग, जाति-व्यवस्था, उच्च-नीचता, स्पृश्य-अस्पृश्य नाकारून प्रत्येकास त्यांनी तप व इंद्रिय नियंत्रणाने मोक्ष प्राप्ती मान्य केली. त्यांची चार तत्त्वे होती - अहिंसा, सत्य, अस्तेय, अपरिग्रह. त्यांनी उत्तर प्रदेश, बिहार व बंगालमध्ये धर्म प्रचार केला. भिक्षू-भिक्षुणी धर्म प्रसारक असून, त्यांचे संघ होते. आठ गणधर संघ व्यवस्था चालवत. महावीरांना पाश्वनाथांचे ५०० अनुयायी तुगिया या ठिकाणी भेटले होते.

(६) भगवान महावीर

भगवान महावीर हे जैन धर्मातील शेवटचे तीर्थकर होते. त्यांच्या बाबतीत अनेक ऐतिहासिक पुरावे उपलब्ध आहेत. बौद्ध धर्मात महावीरांचा उल्लेख निर्गठ किंवा निगठ नातपुत म्हणून केलेला आहे. निंगंठ ही जैन साधूना दिलेली संज्ञा होय.

वज्जी गणराज्याची राजधानी वैशाली येथे महावीर वर्धमान यांचा जन्म झाला. त्यांचे पिता सिद्धार्थ हे क्षत्रियातील ज्ञात किंवा ज्ञातृक या कुळाचे प्रमुख होते. त्यांची माता लिंच्छवी कुळातील एक प्रमुख पुरुष चेटक यांची बहीण असून तिचे नाव प्रियकारिणी होते. माता-पित्यांनी त्याचे नाव वर्धमान ठेवले होते. महावीरांचा विवाह यशोदा हिन्द्याशी झाला होता व त्यांना अनोजा नावाची मुलगीही झाली होती. वर्धमान ३६ वर्षांचे असताना, त्यांच्या माता-पित्यांचा मृत्यु झाला व त्यांचे वडीलबंधू नंदिवर्धन ह्यांच्या हातात कुटुंबाचे सर्व अधिकार आले. यानंतर महावीराने आपले वडीलबंधू व कुटुंबातील इतर वडीलधारी मंडळी यांची अनुज्ञा घेऊन जैन धर्माच्या विधिनुसार प्रवर्ज्या घेतली. त्यानंतर त्यांनी १२ वर्षे खडतर तपश्चर्येचे जीवन व्यतीत केले. नंतर त्यांनी वस्त्रांचाही त्याग केला. अखेर त्यांना केवलज्ञानाची प्राप्ती झाली. त्यांना 'महावीर' ही उपाधी

वयाच्या ४२ व्या वर्षी प्राप्त झाली. ‘वीर’ किंवा ‘महावीर’ ही मुळात उपाधी होय. परंतु तिचे पुढे नाव म्हणून उपयोगात आणली गेली. वयाच्या ७२ व्या वर्षी महावीर पावा येथे मृत्यू पावले. हा काळ दिगंबर पंथियानुसार इ.स. पूर्व ४६७ ते इ.स.पूर्व ४८० हा येतो. तर श्वेतांबर पंथियांनी महावीरांच्या मृत्यूचा काळ इ.स.पूर्व ५२७ हा मानलेला आहे. तेव्हापासून ते वर्धमान या त्यांच्या मूळ नावाएवजी ‘महावीर’ या उपाधी नावानेच ओळखले जाऊ लागले. ते बन्याच ठिकाणी धर्म प्रसार करीत फिरले, त्यांनी आपला बराच काळ मगध आणि अंग या प्रदेशात व्यतीत केला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) इ.स. पूर्व सहाव्या शतकात झालेल्या धार्मिक क्रांतीस एकच एक कारण जबाबदार नव्हते, तर अनेक कारणे होती. ( )
- (२) धार्मिक क्रांतीमुळे स्वतंत्र विचारसरणी, जिज्ञासू वृत्ती, जागरूकता निर्माण केली नाही. ( )
- (३) धार्मिक क्रांतीनंतर बौद्ध आणि जैन धर्माचा प्रसार झाला. ( )
- (४) जिनाला परमपूज्य मानणाऱ्यांचा धर्म म्हणजे जैन धर्म. ( )
- (५) धर्माचे प्रकटीकरण, प्रवर्तन करणारे महापुरुष म्हणजे तीर्थकर होय. ( )
- (६) भगवान महावीर हे जैन धर्मातील शेवटचे तीर्थकर होते. ( )

५.२.२ महावीरांची शिकवण किंवा जैन तत्त्वज्ञान

बौद्ध तत्त्वज्ञानाप्रमाणे जैन तत्त्वज्ञानही वेदप्रामाण्य मानत नाहीत. त्यामुळे ते अवैदिक मानले जाते. या जैन तत्त्वज्ञानाला किंवा दर्शनाला अर्हत, प्रवचन, जैन शासन, स्याद्वाद, अनेकांतवाद अशी ही नावे दिलेली आहेत. जैन दर्शनात ठळकपणे लक्षात येण्याजोणी गोष्ट म्हणजे, त्यात केलेले सूक्ष्म वर्गीकरण. स्याद्वाद व सप्तभंगी नय या सिद्धांतासह असलेली विचारसरणी.

जैन दर्शनात ९ तत्त्वे महत्वाची आहेत - (१) जीव, (२) अजीव, (३) पुण्य, (४) पाप, (५) आस्त्रव, (६) संवर, (७) निर्जरा, (८) बंध, (९) मोक्ष.

मोक्ष म्हणजे सकल कर्माचा क्षय. ज्ञान प्राप्त झाल्यावरच अशा कर्माचा क्षय होऊ शकतो. मोहनीय कर्माचा क्षय झाल्यावरच झानावरण, दर्शनावरण, अंतराय या कर्माचा क्षय

होतो. हे झाल्यावर केवल ज्ञान प्राप्त होते. त्यानंतर वेदनीय आयुष्यकर्म, नाम व गोत्र या कर्माचा क्षय होऊ शकतो. मोक्ष या तत्त्वात सकल कर्मापासून मुक्ती अभिप्रेत आहे.

(१) कर्मसिद्धांत : जैन धर्माचे मुख्य तत्त्व असे की, आत्मा पार्थिवाच्या बंधनात असतो. या बंधनाचे स्वरूप बदलत असते, पण आत्मा पदार्थने बांधलेला असतो, हे निश्चित. या संबंधामुळे पुन्हा संबंध निर्माण होतात व पुन्हा संबंध निर्माण होणार नाहीत अशी व्यवस्था केल्याशिवाय हे चक्र थांबत नाही. आत्मा हा कर्मने बद्ध असतो. जेव्हा आत्मा काही करण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा कर्म त्याला चिकटते. एखादी औषधाची गोळी ज्याप्रमाणे शरीरावर विविध परिणाम करते, त्याप्रमाणे कर्म विविध परिणाम करते. कर्म पदार्थाच्या स्वरूपावरून कर्माचे मुख्य आठ प्रकार व १४८ उपप्रकार पडतात.

(२) कर्माच्या आठ मूळ प्रवृत्ती : (१) ज्ञानावरणीय, (२) दर्शनावरणीय, (३) वेदनीय, (४) मोहनीय, (५) आयुष्य प्रकृती (पुनर्जन्म निर्माण करण्याची प्रकृती), (६) नाम (वेगवेगळी नावे निर्माण करण्याची प्रवृत्ती), (७) गोत्र, (८) अंतराय.

(३) मोक्ष मार्ग (रत्नत्रयीचा मार्ग) : जन्म-मृत्यूच्या चक्रापासून मुक्त हे इतर धर्मप्रिमाणे जैन धर्मानेही आपले ध्येय मानले आहे. त्या ध्येयाकडे जाणारा निश्चित मार्ग जैन धर्माने सांगितला आहे. सम्यक दर्शन (सम्यक श्रद्धा), सम्यक ज्ञान व सम्यक चारित्र्य हा रत्नत्रयीचा मार्ग जैन धर्माने सांगितलेला आहे. सम्यक श्रद्धा, सम्यक ज्ञान, सम्यक आचरण त्यांना त्रिरत्ने म्हटले जाते. हे तीन वेगवेगळे मार्ग नसून, एकाच मार्गाचे तीन घटक आहेत. यामुळे या तीनही घटकांना जैन धर्माने सारखेच महत्त्व दिलेले आहे.

(४) सम्यक दर्शन : सम्यक ज्ञान व सम्यक चारित्र्य या दोन्हीचा आधार म्हणजे सम्यक दर्शन किंवा सम्यक श्रद्धा होय. जैन तत्त्वज्ञानात जी मुख्य तत्त्वे मानलेली आहेत, त्यावर अढळ विश्वास असणे ही सम्यक श्रद्धा होय. तीर्थकर हे खरे ईश्वर होत. जैन आगम ग्रंथ हेच खरे धर्मग्रंथ आहेत व जैन धर्माची संत हेच खरे धर्मोपदेशक आहेत, असे मानणे हे सम्यक दर्शन अथवा सम्यक श्रद्धा होय. अशा प्रकारच्या सम्यक दर्शनाची आठ अंगे आहेत - (१) निःशंकित, (२) ऐहिक सुखोपभोगाच्या इच्छेपासून मुक्ती, (३) निर्विचिकित्सित, (४) अमूढ दृष्टी, (५) उपगहन, (६) स्थितीकरण, (७) वात्सल्य, (८) प्रभावना: जैन. सम्यक दर्शनाने आठ प्रकारच्या गर्वपासून दूर असावयास हवे. (१) ज्ञानासंबंधी, (२) पूजेसंबंधी, (३) कुलासंबंधी, (४) जातीसंबंधी, (५) बलासंबंधी, (६) लाभासंबंधी, (७) तपासंबंधी, (८) शरीरासंबंधी.

(५) सम्यक दर्शन : सम्यक दर्शनानंतर सम्यक ज्ञान प्राप्त होण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. मिथ्या ज्ञान हे दूर झाल्यावरच सम्यक ज्ञान होऊ शकते. हे ज्ञान पाच प्रकारचे असते - (१) मतिज्ञान : इंद्रिये व मन यांच्या साहाने जीव-अजीव याबद्दल झालेले ज्ञान, (२) श्रृतज्ञान : धर्म-ग्रंथांच्या वाचनाने वा श्रवणाने प्राप्त झालेले ज्ञान, (३) अवधिज्ञान : दूरचा काळ अथवा स्थान यांबद्दलचे ज्ञान, (४) मनः पर्यायज्ञान : दुसऱ्यांचे विचार व भावना यांबद्दलचे ज्ञान, (५) केवलज्ञान : स्थल कालाच्या अतीत असे परमज्ञान. हे परमज्ञान जीवाची शुद्ध अशी स्थिती दर्शविते.

सम्यक दर्शनाप्रमाणे सम्यक ज्ञानाच्या बाबतीत आठ गोष्टी आवश्यक म्हणून मानलेल्या आहेत, त्या अशा - (१) ग्रंथ, (२) अर्थ, (३) अनुभव, (४) काल, (५) विनय, (६) सोपधान, (७) बहुमय, (८) अनिहत.

(६) सम्यक चरित्र किंवा सम्यक आचरण किंवा जैन आचार : वाणी, शरीर व मन यांच्या संदर्भात सर्व नियंत्रियांचे नियमन करणारे जे विनयाचे (शिस्तीचे) नियम आहेत, ते सर्व सम्यक चरित्रात अंतःर्भूत होतात. कर्म द्रव्याचा नाश करण्यासाठी सम्यक चरित्र हे दोन प्रकारचे असते - (१) सकल परमोच्च किंवा निर्विशेष, (२) विकल.

मोक्ष मार्गात संवर व निर्जरा या दोन तत्त्वांचे फार महत्त्व असते. संवर म्हणजे आत्म्याच्या ठिकाणी नवीन कर्म न होऊ देणे किंवा आस्त्रवांचा विरोध करणे. निर्जरा म्हणजे जीवापासून कर्माचा टप्प्याटप्प्याने क्षय होत जाणे. संवरा व निर्जरा ही तत्त्वे लवकरात लवकर कशी प्राप्त होतील, या दृष्टीने जैन धर्मियांनी सम्यक चरित्राचे तत्त्व बनविले आहे.

(७) संवर प्रत जाण्याचा मार्ग : हा मार्ग जैन धर्माने सूक्ष्मपणे मांडला. तसेच निर्जरासाठीही आवश्यक बाबी सांगितल्या आहेत.

(८) जैन मुनी संघ वा श्रमण संघ : जैन धर्माच्या संघात - साधू (म्हणजे श्रमण किंवा मुनी), साध्वी (म्हणजेच श्रमणी), उपासक (म्हणजेच श्रावक), उपासिका (म्हणजे श्राविका) यांचा समावेश होतो. साधू-साध्वी यांना जैन धर्मात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांच्या जीवनासंबंधीची माहिती पाहिल्यानंतर त्याचे महत्त्व लक्षात येईल.

(९) मुनी जीवन : वर्षातील आठ महिने (पावसाळा सोडून) जैन साधूला सारखे फिरावे लागे. कारण कोणत्याही एका स्थानाची त्या साधूला आसकती राहू नये.

(१०) त्यांच्यासाठी वर्षाकालीन निवास : हे निवास तयार केले जात, त्यात ते राहत.

(११) निवास व वस्त्रे : अध्ययन व चिंतन योग्य प्रकारे होऊ शकेल, असे स्थान श्रमणाने वस्तीसाठी निवडावे अशी अपेक्षा असे. स्थान साधारणतः नगराबाहेर उद्यान किंवा चैत्य या ठिकाणी असे.

जैन भिक्षूंना तीन वस्त्रे वापरण्याची अनुज्ञा होती. श्रमणाला उपयुक्त अशी इतर सामग्री म्हणजे भिक्षा पात्र, कंबल व झाडणी (रजा रोहण), मुहपत्ती (मुख व नाक यांना आच्छादणारी अशी कापडाची पट्टी), गोच्छग (भिक्षा पात्र स्वच्छ करण्यासाठी लोकरीच्या धाग्यापासून बनवलेले), काठी अथवा दंड.

(१२) दैनंदिन जीवनक्रम : श्रमणाचा दैनंदिन जीवनक्रम साधारणतः पुढीलप्रमाणे असते -

श्रमणाच्या दैनंदिन कामातील मुख्य गोष्टी म्हणजे मुनी उपकरणांची देखभाल, अध्ययन, पाप निवेदन, भिक्षाटनासाठी जाणे, कायोत्सर्ग व प्रतिक्रमण. प्रतिक्रमण म्हणजे स्वतःच्या नियमभंगाची गुरुला दिलेली कबुली असे निवेदन. प्रतिदिन दिवसा अथवा रात्री, पंधरा दिवसांतून एकदा, चार महिन्यांतून एकदा किंवा वर्षातून एकदा घेण्यात येत असे.

कायोत्सर्ग म्हणजे मुनीने अथवा श्रमणाने काही वेळ निश्चल उभे राहणे आणि आपण केलेल्या अतिक्रमणांचा विचार करणे किंवा शुभ अशा विचारांचे चिंतन करणे, दैनंदिन क्रमातील असा कायोत्सर्ग मनाच्या संयमासाठी उपयुक्त असे. जैन मुनी संघातील जीवनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे चारित्र्य शुद्धीवर दिलेला भर. मुनीना पाच महाव्रते काटेकोरपणे पाळावयाची असतात. साध्वी किंवा श्रमणी संघ असत. पंचव्रतांचे त्यांनी पालन करावे, मुनीप्रमाणे दहा धर्म त्यांनी पाळावेत. यांमध्ये तीन लक्ष जैन श्रमणी होत्या.

(१३) जैन उपासक-उपासिका : श्रमण-श्रमणी संघातके च श्रावक-श्राविका किंवा उपासक-उपासिका हे जैन संघाचे महत्त्वाचे अंग आहेत. प्राचीन काळापासून जैन धर्मामध्ये श्रमण-श्रमणी इतके च महत्त्व उपासक-उपासिकांना दिलेले होते.

(१४) पंच महाव्रते : जैन मुनीसाठी जशी पाच महाव्रते सांगितले आहेत, तशीच पाच द्वते उपासकां- साठी आहेत, त्यांना अणुव्रते म्हणतात - (१) अहिंसा, (२) सत्य, (३) अस्तेय, (४) ब्रह्मचर्य, (५) अपरिग्रह.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) बौद्ध तत्त्वज्ञानाप्रमाणे जैन तत्त्वज्ञानही वेदप्रामाण्य मानत नाही. ( )
  - (२) मोक्ष म्हणजे सकल कर्मचा क्षय, ज्ञानप्राप्तीनंतरच अशा कर्मचा क्षय होऊ शकतो. ( )
  - (३) इतर धर्मप्रमाणेच जन्म-मृत्यूच्या फन्यातून सुटका हे जैन धर्मियांनी आपले ध्येय मानले आहे. ( )
  - (४) सम्यक श्रद्धा, सम्यक ज्ञान व सम्यक आचरण हे तीन वेगवेगळे मार्ग आहेत. ( )
  - (५) मिथ्या ज्ञान दूर झाल्यावरच सम्यक ज्ञान होऊ शकते. ( )

५.२.३ जैन धर्मातील तत्त्वे व सृष्टिकर्ता ईश्वर

जैन धर्माला सृष्टिकर्ता मान्य नाही म्हणून जैन धर्मावर नास्तिकपणाचा शिक्का मारण्यात आलेला आहे. जैन धर्मानुसार ईश्वर सर्वव्यापी व सर्वज्ञही नाही. कारण जर ईश्वर सर्वव्यापी मानला तर इतर वस्तूना स्थानच राहणार नाही. हे विचित्र जग सर्वज्ञ ईश्वराशिवाय होऊ शकणार नाही, हे म्हणणेही बरोबर नाही. कारण या निर्मितीतही विसंगती दिसते. उदाहरणार्थ, अंध, बहिरे, रोगी, इत्यादी प्रकारचे लोक जगताना दिसतात. सर्वज्ञ ईश्वराकडून अशी विसंगत निर्मिती संभवत नाही. पूर्वीपार विरोध इत्यादीनी युक्त असलेल्या वैशेषिकांच्या सदोष आगमनावरूनही सर्वज्ञ ईश्वराची सिद्धी होत नाही. कारण सदोषतत्त्वामुळे तो अप्रमाण ठरतो. ईश्वर दयाधम व स्वतंत्र आहे, या म्हणण्यालाही त्यामुळे बाधा येते. त्याने दुःखपूर्ण विश्वाची निर्मिती केली, म्हणून तो निर्दय ठरतो. प्राण्यांच्या कर्मामुळे तो सुख-दुःख देतो असे म्हटल्यास त्याच्या स्वातंत्र्याला बाधा येते.

ईश्वर सर्वथा नित्य आहे, असे मानल्यास क्रियाशील आहे की, अक्रियाशील असा प्रश्न निर्माण होतो. सतत क्रियाशील मानल्यास त्याचे कोणतेही कार्य समाप्त होणार नाही व अक्रियाशील मानल्यास तो विश्व निर्माण करू शकणार नाही. म्हणून जैनांना सृष्टिकर्ता ईश्वर मान्य नाही. परंतु जैन धर्मीय तीर्थकरांनाच ईश्वर मानतात.

(१) जैन धर्माचा प्रसार : सोळा महाजनपदापैकी अनेक राज्यात महावीर धर्म प्रचारार्थ गेले. शिशुनाग वंशीय राजा बिंबिसारने जैन धर्म दीक्षा घेतली. कलिंगराज खारवेलाने हा धर्म स्वीकारला. नंदराजांनी या धर्माला पाठिंबा दिला. चंद्रगुप्त मौर्य आचार्य भद्रबाहूसोबत दुष्काळ पडलेल्या वर्षी

म्हैसूरजवळ श्रवणबेळगोळला राहिले. येथेच सल्लेखना झाली. अशोकाचा नातू संप्रती जैन धर्माविलंबी होता. महावीरांच्या हयातीतच त्यांना मतभेदांना तोंड देण्याचे प्रसंग आले. श्वेतांबर व दिगंबर या दोन पंथात जैन धर्मातील मुख्य मतभेद दिसण्याआधी, सात असे प्रसंग व त्यांचे वेगवेगळे पंथ होण्याची स्थिती दिसून आली. या सात पंथाच्या प्रवर्तकांना निहनव (नातुबुल करणारे) म्हणत. महावीर जीन यांनी जो उपदेश केला त्यापेक्षा दुसरेच काही विचार सांगत असत. म्हणून त्यांना एन्यं म्हटले आहे. या सात पंथ स्थापना करणाऱ्यांपेक्षाही महावीरांचा एक प्रबळ प्रतिस्पर्धी होता, तो म्हणजे गोसाल मंखलीपुत्र त्याने आजीविक पंथ स्थापन केला.

(२) श्वेतांबर आणि दिगंबर पंथ : जैन धर्मात जे पंथ निर्माण झाले, ते म्हणजे श्वेतांबर व दिगंबर. व्युत्पत्तीच्या दृष्टीने दिगंबर म्हणजे आकाश हेच ज्याचे वस्त्र आहे व श्वेतांबर म्हणजे शुभ्र वस्त्रधारी. मूलतत्त्वाच्या बाबतीत या दोन पंथांमध्ये फारसे भेद नाहीत.

श्वेतांबर

- (०१) पांढरी वस्त्रे वापरतात.
- (०२) कटी वस्त्रे नेसवलेली असतात.
- (०३) स्त्री ही दीक्षेची अधिकारी. तिला कैवल्य प्राप्ती होऊ शकते.
- (०४) एकोणिसावी तीर्थकर मल्ली स्त्री होती अशी धारणा.
- (०५) काही उपकरणे व व पात्रे वापरतात.
- (०६) बारा स्वर्ग व चौसष्ठ इंद्र मानतात.
- (०७) अर्वाचीन काळात पूजाप्रसंगी मूर्तीला फुले वाहून मिठाईचा नैवेद्य.
- (०८) जैन श्रमण केवलज्ञानी पण अन्न आवश्यक.
- (०९) थोडे जल शिंपडून जिन मूर्तीवर पुष्पे घालतात.
- (१०) हिंसा भयाने रात्री दिवासुद्धा लावत नाही.
- (११) बहुसंख्य ग्रंथ अर्धमागधी भाषेत
- (१२) बरेच ग्रंथ स्वतंत्र रचनेची आहेत.
- (१३) पीठे अथवा मठ नाहीत.
- (१४) मुक्तीसाठी नमना आवश्यक नाही.

दिगंबर

- (०१) वस्त्रे वापरत नाहीत.
- (०२) दिगंबर मूर्ती नम असतात.
- (०३) स्त्रीला मोक्ष प्राप्ती होत नाही.
- (०४) मल्ली नामक पुरुष तीर्थकर
- (०५) उपकरणांची आवश्यकता नसते, करपात्रात भोजन करतात.
- (०६) सोळा स्वर्ग व शंभर महासप्ताट मानतात.
- (०७) तांदूळ व सुगंधी पदार्थ वापरतात.

- (०८) श्रमण केवलज्ञानी अन्नावाचून जगू शकतो.
- (०९) विपुल जलाने मूर्तीला स्नान घालून अक्षता वाहतात.
- (१०) कोणत्याही वेळेस पूजा करणे प्रशस्त मानतात.
- (११) प्रमुख ग्रंथ संस्कृत भाषेत
- (१२) ग्रंथ भाषांतर रूपाने आहेत.
- (१३) संपत्ती असणाऱ्या (कपडे वगैरे) मुनीला मुक्ती मिळत नाही.

(३) जैन महासभा : बारा वर्षांच्या दुष्काळाळाच्या समाप्तीनंतर जैन संघाचे नेते आचार्य स्थूलभद्र यांनी पाटलीपुत्र येथे महावीरांच्या नंतर २०० वर्षांनी धर्मसभा भरविली. याचा मुख्य उद्देश जैन आगम ग्रंथांना शुद्ध रूपामध्ये एकत्रित करणे हा होता. भद्रबाहू जिंवत असल्यामुळे त्यांच्या अनुयायांनी स्थूलभद्रांनी एकत्र केलेल्या आगमांना मान्यता दिली नाही. स्थूलभद्राचे उत्तराधिकारी श्वेतांबर पंथियांना मानत होते तर भद्रबाहूचे जे उत्तराधिकारी होते ते दिगंबर पंथियांना मान्य होते. भद्रबाहूचे नेतृत्व दोन्ही पंथियांना मान्य होते. ही सभा कलिंगचा राजा खरवेलच्या काळात भरली. ती सुपर्वत-विशालचक्र पर्वताच्या एका विशाल भवनामध्ये भरली होती. यात महावीराच्या वाणीतून प्रगटलेले द्वादश अंग ग्रंथ शुद्ध व एकत्रित करण्याचे काम झाले. दुसरी सभा इ.स.पहिल्या शतकात दक्षिण भारतातील वेणाकट येथे भरली. पुढे चौथ्या शतकात (इ.स. ३१३) आर्य संकंदिलच्या नेतृत्वात महासभेचे आयोजन झाले. इ.स. ५१२ मध्ये श्रीदेवीर्थ गणि यांच्या अध्यक्षतेखाली कलभ येथे धर्मपरिषद झाली. दोन्ही सभेत जैन शास्त्रांचे एकत्रीकरण करण्याचा हेतू होता. यातून महत्वाचे जैन धर्मग्रंथ संग्रहित झाले.

(४) जैन धर्माचे भारतीय संस्कृतीला योगदान : जैन धर्माचा प्रसार मर्यादित क्षेत्रात झाला. तो संपूर्ण देशामध्ये लोकप्रिय धर्म होऊ शकला नाही, तरीही त्याचा प्रभाव सार्वजनिक जीवनावर फार मोठ्या प्रमाणात पडलेला दिसून येतो. भारतीय जीवन आणि संस्कृती त्यामुळे खूप मोठ्या प्रमाणात प्रभावित झाली आहे. भारतीय संस्कृतीवर जैन धर्माने आपला वेगळा ठसा उमटविलेला आहे.

(५) साहित्य : सुरुवातीच्या काळात जैन धर्माचे सिद्धांत, शिकवण आणि उपदेश हे जनसामान्यांच्या तत्कालीन भाषांमध्ये लिहिले गेले. जैन धर्माचे मूळ धार्मिक ग्रंथ १२ अंग, ११ उपांग, १० पैत्र, ४ मसलत, १ नसत आणि ७ हौयसुत्त हे आहेत. जैन ग्रंथ अर्धमागधी (प्राकृत) व संस्कृत भाषेत तयार झाले. काही तामीळ व्याकरण व तामीळकोश आहेत. 'जीवक चिंतामणी'. तेलगू भाषेतही बरेच साहित्य निर्मित झाले. धार्मिक ग्रंथाव्यतिरिक्त लौकिक आणि साहित्यिक ग्रंथसुद्धा विद्वानांनी लिहिले. पंचतंत्रावर जैन विद्वानांनी दोन आलोचनात्मक ग्रंथांची रचना केली.

व्याकरण, काव्य, कोश, रसायनशास्त्र, छंदशास्त्र, गाथा, गणित, योगशास्त्र, इत्यादी विभिन्न विषयांवर जैन साधू, महात्मा आणि विद्वानांनी विद्वत्तापूर्ण मौलिक ग्रंथांची रचना केली. ११ व्या शतकात हेमचंद्रसुरी नावाच्या प्रसिद्ध जैन विद्वानाने संस्कृत आणि प्राकृत भाषेत अनेक ग्रंथ लिहिले. जैन साहित्यात सुरी यांना सर्वश्रेष्ठ स्थान मिळाले आहे.

(६) दर्शन : जैन धर्माची महत्वपूर्ण देणवी दर्शन क्षेत्रात मिळाली आहे. दर्शन शास्त्रामध्ये जैन धर्माच्या 'स्याद्वादाला' वेगळे महत्व आहे. त्यांच्या स्याद्वादाचे सार असे की, भिन्न-भिन्न दृष्टिकोनातून पाहिल्यामुळे सत्याचे स्वरूप भिन्न भिन्न होऊ शकते. सत्याचे विविध पैलू असू शकतात. ते या धर्मात सात शक्यता रूपात मांडले जाते. परंतु विशिष्ट परिस्थितीमुळे मनुष्य त्या शक्तीचे ज्ञान अंशतःच मिळवू शकतो. अशा प्रकारे लोक सत्याचा काही भाग पाहूनच संपूर्ण सत्याविषयीचे आपले मत निश्चित करतात. वास्तवात सत्याची अनेकानेक रूपे आहेत, त्यामुळे सत्याच्या सर्व भागाचे ज्ञान प्राप्त करावयास हवे.

दर्शनशास्त्राच्या क्षेत्रात जैन धर्माचा दुसरा प्रसिद्ध सिद्धांत 'अनेकांतवाद' हा आहे. याचे विश्लेषण वर्धमान महावीरांनी खूप चांगले केले आहे. अनेकांतवादाचे तात्पर्य असे, ज्या प्रकारे जीव आणि प्राणी भिन्न भिन्न स्वरूपात असतात त्याचप्रकारे त्यांच्यामध्ये राहणारे आत्मे सुद्धा भिन्न भिन्न असतात. आत्माचे स्वरूप एक नसते. आत्मा पदार्थाहून भिन्न असतो आणि ज्या शरीरामध्ये तो राहतो, त्युसार त्याचा आकार आणि स्वरूप बदलत असते. या विश्वामध्ये आत्मा जोपर्यंत पुनर्जन्म आणि कर्माच्या सिद्धांताच्या बंधनाने बांधलेला आहे. तोपर्यंत तो या संसारातील प्राण्यांच्या शरीरात राहतो. आत्मवादिता, कर्म आणि पुनर्जन्माचे हे सिद्धांत जैन धर्माच्या दर्शनाची वैशिष्ट्ये आहेत.

(७) कला : विभिन्न ललित कलांच्या क्षेत्रात जैन धर्माचे योगदान दिले आहे. वास्तुकला, मंदिर निर्माण कला, मूर्तीकला, चित्रकला आदिंदी जैन धर्माच्या प्रसारास गती दिली. ओरिसातील हाथीगुंफा, मथुरा, पावापुरी, राजगृह, सौराष्ट्रात गिरनार व पालिथाना, राजस्थानात आबूमध्ये जैन कला प्रभावीपणे प्रकट झाली आहे. आबूची, दिलवाडाची मंदिर, जोधपूरचे राजापूरचे मंदिर, दक्षिणेत श्रवणबेळगोळ (बाहुबली व गोमतेश्वर), इत्यादी ठिकाणची कला खूपच प्रभावी आहे. चित्तोडग्या धर्मसंभ अद्वितीय कला नमुना ठरतो.

(८) जैन धर्माच्या अल्प प्रसाराची कारणे : (१) कठोर आणि विलष्ट सिद्धांत, (२) क्लिष्ट जैन दर्शन, (३) अत्यधिक अहिंसा, (४) भव्यत्वाचा अभाव, (५) राजकीय आश्रयाचा अभाव, (६) प्रचार साधनांचा अभाव, (७) द्राह्यां

आणि बौद्ध धर्माची प्रतिस्पर्धा, (८) जैन संघाची दोषपूर्ण संगठन प्रणाली, (९) जैन धर्माचे दोन पंथांत विभाजन, (१०) जातिप्रथा, (११) जैन साहित्य भाषा, (१२) कलेक्टरे प्रचाराचा अभाव, (१३) भारतावर विदेशी आक्रमण.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (V) अशी खूण करा.

- (१) जैन धर्माला सृष्टिकर्ता मान्य नाही. ( )
- (२) साधू व साध्वी यांना जैन धर्मात महत्त्वाचे स्थान आहे. ( )
- (३) जैन धर्मात श्वेतांबर व दिगंबर हे दोन पंथ निर्माण झाले. ( )
- (४) जैन धर्माचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाला. ( )
- (५) दर्शनशास्त्रातील स्वाद्वादानुसार कोणत्याही दृष्टिकोनातून पाहिले तरी सत्याचे स्वरूप एकच असते. ( )
- (६) अनेकांतवादानुसार ज्याप्रमाणे जीव आणि प्राणी भिन्न असतात, त्याप्रमाणे त्यांच्यामध्ये राहणे आत्मेही भिन्न असतात. ( )
- (७) जैन धर्माने वास्तुकला, मंदिर निर्माण कला यात मोठे योगदान दिले आहे. ( )
- (८) कठोर व क्लिष्ट सिद्धांत, अत्याधिक अहिंसा, जैन संघाचे दोन पंथांत विभाजन, इत्यादी कारणे जैन धर्माच्या प्रसारास जबाबदार आहेत. ( )

५.२.४ बौद्ध धर्माचा उदय व विकास

(१) वैचारिक व राजकीय पार्श्वभूमी : इहलोकी भौतिक सुखाने समृद्ध जीवन आणि परलोकी स्वर्गप्राप्ती या दोहोच्या साधनेसाठी वैदिकांनी यज्ञसंस्था उभारली होती. परंतु कालांतराने ती अतिरेकी कर्मकांड व हिंसा यांत गुरफटली जाऊन समाजाला अप्रिय वाटू लागली. या मार्गानी स्वर्गप्राप्तीसाठी धडपडणे पंडित हे आंधळ्यामागून जाणारे आंधळे आहेत, असे उपनिषदकारांनी रोखठोक बजावले व प्रत्येक व्यक्तीने आत्मा व परमात्मा यांचे स्वरूप ओळखून मोक्ष सिद्धीसाठी प्रयत्न करावा, या कल्पनेचा पुरस्कार केला. उपनिषदांचे तत्त्वज्ञान माणसाला अनाकलनीय व आवाक्याबाहेरचे वाटले. यातच संन्यास व भोगवाद, कर्मवाद व अक्रियावाद, ज्ञानवाद व कर्मकांड, नास्तिकवाद व दैववाद, गूढवाद व अज्ञेयवाद अशा विविध वादांमुळे सामान्यजनांचाच नव्हे, तर मोठ्या-मोळगांचाही बुद्धिभेद झाल्यामुळे भारतात वैचारिक अराजक ने.

राजकीय क्षेत्रात सार्वभौम सत्तेचा अभाव असल्यामुळे अवंती, कोसल, मगधादी वैराने धुमसणाऱ्या राज्यांनी आपल्या वितुष्टांनी युद्धाचा वणवा सतत प्रज्वलित ठेवला होता. शाक्य-मल्हांनी गणराज्यात बेदिली व गटबाजी माजवली होती. अशा प्रकारे अव्यवस्था, अशाश्वती व अस्वस्थता यांनी प्रत्येक क्षेत्र व्यापले होते. अशा परिस्थितीत आसक्तीपूर्ण प्रवृत्तिवादाला विसर्जित करणारा व विश्वप्रेमाने प्रेरित झालेला प्रवृत्तिवाद उत्पन्न करणारा निवृत्तिवाद बुद्धाने निर्माण केला.

(२) गौतम बुद्धाचे जीवनचरित्र : बुद्धाचे जीवनवृत्त सर्वांच्या परिचयाचे आहे. नेपाळच्या दक्षिण सरहदीवर असलेल्या रोहिणी नदीच्या काठी कपिलवस्तू नावाचे शहर होते. तेथे शाक्य घराण्यात शुद्धोदन नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्याच्या राणीचे नाव महामाया. त्यांना जो पुंत्र झाला (इ.स.पूर्व ५६७) त्याचे नाव सिद्धार्थ. याचा जन्म झाल्यानंतर याची आई महामाया सातव्या दिवशी वारली. नंतर तिची बहीण गौतमी हिने त्याचे पालन-पोषण केले. म्हणून त्याचे नाव गौतम. गौतमी ही त्याची सावत्र आईही होती. बालपणापासूनच सिद्धार्थ काहीसा विरक्त होता. या विरक्त मुलाकडे पाहून त्याच्या आई-बापाला अत्यंत दुःख होत असे. त्यामुळे त्यांनी सिद्धार्थाला अतिशय लाडात वाढविले. त्याच्यासाठी सर्व सोर्योनी युक्त असा एक सुंदर राजवाडा बांधून देण्यात आला व तेथे कोणत्याही प्रकाराचे दुःख त्याच्याजवळ येणार नाही, अशी व्यवस्था करण्यात आली. यशोधरा नामक सुंदर राजकन्येशी त्याचा विवाह झाला. पुढे त्याला एक मुलगा झाला. त्याचे नाव राहूल. वयाच्या २८व्या वर्षापर्यंत सिद्धार्थ याप्रमाणे सुखोपभोगात जीवन घालवीत होता.

शुद्धोदनाने सिद्धार्थाचा राज्याभिषेक करण्याचे ठरविले. सिद्धार्थाला आपल्या राज्याची कल्पना यावी म्हणून छन्न नावाच्या एका विश्वासू सारथ्याबरोबर त्याला राज्य पाहणीसाठी पाठविण्यात आले. रस्त्याने जात असताना महारोगाने ग्रस्त झालेला एक रोगी, वार्धक्याने जर्जर झालेला एक म्हातारा व प्रेताच्या मागून रडत जाणारे लोक अशी तीन दृश्ये सिद्धार्थाच्या नजरेस पडली. त्यामुळे त्याचे मन अत्यंत दुःखी झाले व तो राजवाड्यात परत आला. जगात दुःख आहे, याची जाणीव होऊन त्या दुःखापासून मुक्त कसे व्हावे, ही एकच चिंता त्याच्या मनाला लागून राहिली. पुढे त्यास एक सन्याशी भेटला. त्याच्या विरक्त वृत्तीचा सिद्धार्थाच्या मनावर फार मोठा परिणाम होऊन दुःखमुक्तीसाठी आपणही विरक्त साधू व्हावे असे त्याला वाटू लागले. सर्व सुखांचा त्याग करून, यशोधरा व राहूलचा त्याग करून, घर सोडून वनात जाण्याचा विचार त्याने पक्का केला. पुढे एके दिवशी कोणास चाहूल न लागू देता, तो आपल्या सारथ्यासमवेत राजवाड्याच्या बाहेर पडला. गावाबाहेर गेल्यानंतर त्याने आपले कपडे, दागिने व इतर वस्तू काढून

सारथ्याजवळ दिल्या व त्याला परत पाठविले व आपण मुंडन करून, भगवी वस्त्रे परिधान करून एकटाच वनात निघून गेला. त्याने क्रमशः आलारकलाम व उद्क रामपुत्र या दोन साधूचे शिष्यत्व पत्करले. योगसाधना केली; पण समाधान लाभेना. तेव्हा तो गेयेच्या ऊरुवेला अरण्यात तप करण्यासाठी निघून गेला व एका अश्वत्थवृक्षाच्या म्हणजे पिंपळाच्या झाडाखाली चिंतन करत बसला. पाच वर्षांच्या घोर तपश्चर्येनंतर व ४९ दिवस समाधी लावल्यानंतर त्यास धर्माचा खरा राजमार्ग दिसला. लोक त्यास बोध झाला म्हणून 'बुद्ध' म्हणून लागले. ज्या वृक्षाखाली बसून त्याला हे ज्ञान प्राप्त झाले त्या वृक्षास 'बोधिवृक्ष' म्हणतात.

(क) धर्मचक्रप्रवर्तन : यानंतर बुद्ध आपल्या मतांचा प्रचार करण्यासाठी बाहेर पडला. पहिले प्रवर्चन काशीजवळ सारनाथ या ठिकाणी झाले. तेथील बिंबिसार राजाने महायज्ञाची तयारी केली होती. त्यात बळी देण्यासाठी आणलेल्या मुक्या प्राण्याकडे पाहून बुद्धास अत्यंत दुःख झाले. तेथे जमलेल्या सर्व लोकांस त्याने 'अहिंसा परमो धर्मः' या तत्त्वाचा उपदेश केला. हे ऐकून बिंबिसाराने आपल्या प्रजेसह बुद्धाचे अनुयायित्व स्वीकारले. यानंतर तो कणिलवस्तू शहरी आला. तेथे त्याने आपल्या मातापित्यास बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली. गौतम बुद्धाने आजूबाजूच्या प्रदेशात जाऊन सदाचार, दान, दया व अहिंसा या तत्त्वांचा उपदेश करून हजारो शिष्य मिळवले. इ.स. पूर्व ४८३ या वर्षी कुशीनगर येथे त्याने आपला देह ठेवला.

(३) बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान : जगातील सर्व दुःखांपासून मनुष्यमात्राची सुटका करावयाची, हाच हेतु बुद्धाच्या मनात होता. तो साध्य करण्यासाठी त्याला जो मार्ग सापडला त्याचा त्याने लोकांस उपदेश केला. प्राचीन काळातील वेगवेगळ्या धर्माचार्यांप्रमाणे महात्मा बुद्धाने आपल्या धर्माचा प्रचार केला. पंतु त्यांच्यानंतर त्यांच्या जवळच्या शिष्यांद्वारा त्यांच्या अनेक तत्त्वांचे व उपदेशांचे संकलन 'त्रिपिटक' द्वारे केले आहे. त्या त्रिपिटकाद्वारे आपल्याला बौद्ध धर्माच्या सिद्धांतांची माहिती मिळते. बुद्धाने चार प्रमुख तत्त्वे सांगितली आहेत. त्यांना बुद्धाची चार आर्य सत्ये म्हणतात - (१) सर्व दुःख : जगात सर्वत्र दुःख आहे. जन्मास येणे, जरा-मरण अप्रिय आहे. हे पहिले आर्य सत्य आहे. (२) दुःख समुदाय : या दुःखाचे तुष्णा हे मूळ आहे. तुष्णेमुळे पुनर्जन्म, भोगेच्छा, अनित्य बाबी हे त्रिविध दुःख येते. हे दुसरे आर्य सत्य होय (३) कारण नष्ट : कारण नष्ट झाले म्हणजे दुःखाचा निरोध होतो. हे तिसरे आर्य सत्य. (४) दुःख निरोधनाचा मार्ग : दुःखाचा निरोध करावयाचा असेल तर मार्गही आहे. तो म्हणजे आर्य अष्टांगिक मार्ग होय.

(क) आर्य अष्टांग मार्ग : (१) सम्यक दृष्टी : बुद्धाने सांगितलेल्या चार आर्य सत्यांची सतत जाणीव ठेवणे. (२) सम्यक संकल्प : कोणालाही दुःख होईल किंवा वाईट वाटेल असे विचार ठेवूनयेत. (३) सम्यक वाकृ : कोणालाही वाईट वाटेल असे भाषण करू नये, असत्य असे भाषण करू नये. (४) सम्यक कर्मान्तः : नेहमी सत्कर्म करीत जावे. (५) सम्यक आजीव : चांगल्या रितीने आपला व्यवसाय करावा. (६) सम्यक स्मृती : विषयभोग दुःखमय आहे, ही जाणीव सतत बाळगावी. (७) सम्यक चिंतन : नीतीच्या व परहिताच्या चिंतनात काळक्रमणा करावी. (८) सम्यक समाधी : संसार हा दुःखपूर्ण आहे याची जाणीव ठेवून चार आर्य सत्यांवर आपले लक्ष केंद्रित करून व्यक्तीने आचरण करावे. या अष्टांग मार्गालाच 'मध्यम प्रतिपद' अथवा 'मध्यम मार्ग' असे बुद्ध म्हणत असे.

५.२.५ बौद्ध धर्मातील कर्म, पुनर्जन्म आणि निर्वाण (मोक्ष) यांसंबंधी विचार

वर विशद केलेली चार आर्य सत्ये व अंतर्गत असलेले 'अष्टांगिक मार्ग' निर्वाणप्राप्तीच्या दृष्टीने महत्वाचे गणले जातात. या भावलोकात मानवाचे जीवन दुःखाने भरलेले असून या दुःखाचे गौतम बुद्धांनी केलेले निदान 'प्रतीत्यसमुत्पाद' (म्हणजे कार्यकारण संबंध) या नावाने बौद्ध ग्रंथातून प्रसिद्ध आहे. हे प्रतीत्यसमुत्पाद ऐकूण १२ असून कर्म, पुनर्जन्म घेणे आवश्यक आहे. (१) अविद्या, (२) संस्कार, (३) विज्ञान, (४) नामरूप, (५) षडायतन, (६) स्पर्श, (७) वेदना, (८) तुष्णा, (९) उपादान, (१०) भावना, (११) जाती (जन्म), (१२) जरामरण.

(१) कर्मसिद्धांत : कर्म (कर्म) व कर्मसिद्धांत यावर गौतम बुद्धाचा फार मोठा भर होता. परंतु गौतम बुद्धाचा कर्मसिद्धांत आणि हिंदू धर्मातील कर्मसिद्धांत यांत फार मोठा भेद आहे. गौतम बुद्धाने कर्माची सांगड पुनर्जन्माशी घातलेली नाही. कर्म बरे किंवा वाईट असणे माणसावर अवलंबून असतो. बौद्ध धर्मात कर्माचे (कर्माचे) तीन प्रकार सांगितले आहेत - (१) तात्काळ फल देणारे कर्म, (२) परिणाम व फल कालांतराने देणारे कर्म, (३) अनिश्चित काळात फल देणारे कर्म.

(२) पुनर्जन्म : पुनर्जन्माची कल्पना हिंदू धर्मातून बौद्ध धर्मने घेतली असली तरी बौद्ध धर्माची ही संकल्पना सर्वार्थाने हिंदू धर्मांपेक्षा वेगळी आहे. भगवान गौतम बुद्धाच्या मंते, माणसाच्या अस्तित्वाचे चार घटक पदार्थ आहेत - (१) पृथ्वी,

(२) आप (पाणी), (३) तेज (सूर्य), (४) वायू. या ठिकाणी प्रश्न असा निर्माण होतो की, मनुष्य मृत झाल्यावर या चार भौतिक घटकांचे काय होते. मृत शरीराबरोबर तेही मृत होतात काय ? काही लोक म्हणतात होय. परंतु भगवान बुद्ध म्हणतात, 'नाही'. एक नवा जन्म होतो. या नव्या जन्मातील घटक पूर्वीच्या एका मृत शरीरातील असू शकतील. या ठिकाणी एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की, शरीर मरते, पण त्याचे भौतिक घटक पदार्थ सदैव अस्तित्वात राहतात. या प्रकारचा 'पुनर्जन्म' भगवान गौतम बुद्ध मानतात.

(३) सारांश : बौद्ध जन्माचा पुनर्जन्म सिद्धांत पूर्णपणे रोचक आहे. त्याचा संबंध निर्मिती पुनर्निर्मितीशी आहे. त्याचा संबंध मरणोत्तर पुनर्जन्माशी व तसेच आत्म्याच्या कल्पनेशी अजिबात नाही. हेच बौद्ध धर्माच्या पुनर्जन्म सिद्धांताचे वेगळेपण होय.

(४) निर्वाण (मोक्ष) : बुद्ध धर्मातील निर्वाणाची संकल्पना हिंदू धर्मातील मोक्षाहून निराळी व अनित्य आणि अनात्म या संकल्पनेशी संबंधित आहे. (१) अनित्य म्हणजे - क्षण स्थायित्व किंवा क्षणभंगूर. बौद्ध धर्मानुसार जगात नित्य असे काही नाही. सर्व काही क्षणभंगूर म्हणजे नाशवंत आहे. अनात्मता म्हणजे - आत्म्याचे अस्तित्व अमान्य करणे होय. हिंदू धर्मातील व अन्य धर्मातील आत्म्याची कल्पना बौद्ध धर्मात अमान्य करण्यात आली आहे. 'आत्मा' हा दैवी वा अन्य घटक अस्तित्वात नाही. निर्वाण म्हणजे दुःख विरोध असे असले तरी व्यक्तित्वाचा नाश यात अभिप्रेत नाही. निर्वाण हे जिवंतपणी प्राप्त करावयाचे असते. ज्या वेळी शरीर पृथ्वी, आप, तेज, वायू या चार मूलभूत घटकांशी एकरूप होते त्या अवस्थेला बौद्ध धर्मात परिनिर्वाण अशी संज्ञा आहे. निर्वाण या शब्दाचा परिनिर्वाण या संज्ञेशी अर्थातील काही संबंध नाही. निर्वाण प्राप्त झालेली व्यक्ती ही पूर्णपणे प्रज्ञावान व करुणाकर असते. या अवस्थेत स्वार्थाचा संपूर्ण (निचरा) नाश झालेला असतो. प्रज्ञा, शील व करुणेची मूर्ती म्हणूनच या व्यक्तीस व्यक्तित्व प्राप्त होते. निर्वाण हे परमोच्च सुख आहे. जगण्याचे, अनुभवाचे परमसुख म्हणजे निर्वाण असेच मानले आहे. निर्वाण म्हणजे मृत्यू नव्हे, तर सर्व विकारांवर ताबा मिळवून समाजाच्या कल्याणासाठी स्वतःचा देह ख्रिजविणे म्हणजे निर्वाण होय.

'हे भिक्षू हो, या जगात दोन टोके आहेत - (१) सर्व आयुष्य ऐहिक विषयांच्या उपभोगात आणि आनंदात घालविणे व (२) शरीरास तीव्र तपश्चर्येने कष्ट देणे. या दोन्ही अतिरेकामध्ये न जाता तथागताने मध्यमांग काढला असून, हा मार्ग दृष्टी देणारा, ज्ञान देणारा, शांती देणारा, संबंध देणारा आहे', असे विश्वासपूर्ण उद्गार बुद्धाने काढले आहेत. विश्व चिंतन व आत्मा चिंतन यासंबंधी निर्णय होणे अशक्य

असल्यामुळे बुद्धाने त्याविषयी मौन बाळगले आहे. साध्य साधन विचारास प्राधान्य देऊन माणसाचे अंतिम ध्येय काय असावे, हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न त्याने केला. दुःखाचा नाश करणे हे अंतिम उद्दिष्ट मानून त्यासाठी त्याने शीलावर आर्य अष्टांग मार्गद्वारे जोर दिला. या शीलाच्या स्थिर पायावर उभे राहून समाधी प्राप्त करून घेणे आवश्यक आहे, असे त्यांचे मत होते. परंतु समाधी हे साध्य नसून, प्रज्ञेच्या प्राप्तीचे साधन आहे, असे बुद्धाने प्रतिपादन केले. शील, समाधी व प्रज्ञा ही बुद्धाच्या धर्माची त्रिरूपे होत. आत्मतत्त्व नाकारणे हा बौद्ध तत्त्वाचा विशेष आहे. उपनिषदांच्या अगदी विरोधी असा बुद्धाचा हा अनात्मवाद आहे.

(५) बौद्ध धर्म संघ : महात्मा बुद्धांनी आपल्या धर्म प्रसारासाठी संघाची स्थापना केली. यामध्ये असणारे लोक सामान्य गृहस्थ जीवनाचा त्याग करून धर्म प्रचार आणि मानवाची सेवा यांच्याकरिता आपले आयुष्य वेचतात. त्यांनी आपल्या नवीन धार्मिक संप्रदायाची स्थापना केली व त्याला भिक्षू संघ असे नाव दिले. आपल्या धार्मिक संघटनांची स्थापना करताना स्वाभाविकच त्या काळाच्या संघ राज्याचे अनुसरण बुद्धाने केले होते आणि त्याचे नियम व कार्यपद्धती अंमलात आणली. सर्व ठिकाणी भिक्षूंचे वेगवेगळे संघ होते. प्रत्येक ठिकाणचा संघ एक प्रकारे स्वतंत्र होता. भिक्षू लोक संघ-सभामध्ये एकत्र येऊन कार्य करीत होते. वृजी संघात सात प्रकारे महात्मा बुद्धांनी उपदेश केला होता. बौद्ध संघामध्ये याचा समावेश केला गेला. भिक्षूंनी कसे वागावे, याचा पंचविध मार्ग सांगितला आहे. त्यालाच पंचशील म्हणतात - (१) एकत्रित येऊन सभेचे आयोजन करणे, (२) एकत्रित बैठक करणे, एकत्र होऊन उठणे आणि एकत्र होऊन संघाचे कार्य पूर्ण करणे, (३) जे संघाकरता मान्य आहे ते पाळावे, जे अमान्य ते टाळावे, पारंपरिक नियम पाळावेत, (४) ज्येष्ठ संघानायक संघ पिता आहेत. त्यांचा मान राखणे, (५) वासना व इच्छेच्या आहारी न जाणे या पाच तत्त्वांनाच पंचशील म्हटले जाते.

प्रत्येक भिक्षूकरिता संघाच्या नियमाचे पालन करणे आवश्यक होते. संघाच्या प्रति भक्ती ठेवणे, त्याकरिता भिक्षूंना दीक्षा घेतेवेळे स तीन प्रतिज्ञा ध्याव्या लागत होत्या. त्यानुसार प्रत्येक भिक्षूला बुद्ध, धर्म आणि संघाला शरण आल्याचे वचन देणे आवश्यक होते. संघात प्रवेश केलेले भिक्षू कठोर नियमांचे पालन करीत असत. मनुष्यमात्र आणि सर्व प्राण्यांच्या हिताकरिता भिक्षूंसंघाची स्थापना झाली होती. हे कार्य पूर्ण करण्यासाठी भिक्षूंकडून वैयक्तिक जीवनात पवित्रता आणि त्यागाची भावना यांची अपेक्षा केली जात होती.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) वैदिकांनी उभारलेली यज्ञसंस्था अतिरेकी कर्मकांडे व हिंसा यात गुरफटली गेल्याने ती समाजाला अप्रिय वाढू लागली. ( )
  - (२) कर्म व कर्मसिद्धांत यावर बुद्धाचा मोठा भर होता. ( )
  - (३) बुद्धाने कर्माची सांगड पुनर्जन्माशी घातली आहे. ( )
  - (४) हिंदू धर्मातील पुनर्जन्माची कल्पना व बौद्ध धर्माची पुनर्जन्माची कल्पना या दोन्ही सारख्याच आहेत. ( )
  - (५) बुद्ध धर्मानुसार जगात सर्व क्षणभंगुर, नाशवंत आहे. ( )
  - (६) निर्वाणात व्यक्तित्वाचा नाश अभिप्रेत आहे. ( )
  - (७) सर्व विकारांवर ताबा मिळवून समाजाच्या कल्याणासाठी स्वतःचा देह द्यजवणे म्हणजे निर्वाण होय. ( )
  - (८) गौतम बुद्धांनी धर्म प्रसारासाठी संघाची स्थापना केली. ( )

५.२.६ बौद्ध धर्माच्या प्रसाराची कारणे

बौद्ध धर्माचा प्रसार केवळ भारतातच नाही तर जगाच्या अनेक देशांत झाला. श्रीलंका, चीन, जपान, जावा, सुमात्रा अशा अनेक देशांमध्ये बौद्ध धर्म स्वीकारला गेला आहे. भारतात महात्मा बुद्धाच्या जीवनकाळातच बौद्ध धर्म अतिशय लोकप्रिय झाला होता. बौद्ध धर्माच्या पूर्वी स्थापन झालेल्या किंवा बौद्ध धर्मानंतर स्थापन झालेल्या दुसऱ्या कोणत्याही धर्मास हे भाग्य लाभले नाही. बौद्ध धर्माला हे भाग्य कोणत्या कारणामुळे लाभले याचा विचार केला पाहिजे - (१) आदर्श नेता गौतम बुद्ध, (२) साधी शिकवण व सदाचरणाला महत्त्व, (३) (पाली) लोकभाषेचा स्वीकार, (४) मानवी उच्च-नीचतेऐवजी समानतेची वागणूक, (५) राजाश्रय लाभला. उदाहरणार्थ, शुद्धोदन, बिबिसार, अशोक, मिलिद, इत्यादी, (६) भिक्षुंचे प्रभावी कार्य, (७) थेरवाद व महायान पंथ.

(१) **महायान :** उदयकाल - महायानचा उदय केव्हा झाला, याविषयी विद्वानांमध्ये मतभेद आहेत. परंतु महायान पंथाचा जन्म इ.स.पूर्व पहिल्या शतकात आंध्रमध्ये झाला असावा जे की, महासंघिकांचे केंद्र होते. कनिष्ठाच्या शासन काळात झालेल्या चौथ्या बौद्ध महासभेत महायान शाखेला मान्यता दिली.

(२) **महायान पंथाच्या उदयाची कारणे -** (१) विदेशी धर्माचा प्रभाव, (२) आम धर्मातील प्रचलित मूर्ती पूजेचा स्वीकार, (३) महात्मा बुद्धाच्या प्रति श्रद्धा, (४) जैन धर्मातील मूर्ती पूजा, (५) विदेशी आक्रमणांचा प्रभाव.

(३) **थेरवाद :** या संज्ञेचा अर्थ 'गुरु'जनांची शिकवण असा होतो. पाली भाषेतील धर्मशास्त्र नियमात जी मूळ शिकवण आहे, तिचे प्रामाणिक पालन थेरवाद व्यासपीठाचे अनुयायी करतात. थेरवाद विद्वानांचा धर्म समजला जात असून त्याने मुक्तीसाठी वैचारिक प्रयत्नांची गरज प्रतिपादन केली आहे. थेरवाद पंथाच्या मते सत्यशोधक बुद्ध हा पथदर्शक आहे.

(४) हीनयान व महायान पंथातील फरक

हीनयान

- (०१) संन्यासी मूळ धर्म स्वरूप कायम
- (०२) फक्त बुद्ध उपदेश मान्य
- (०३) कार्यक्षेत्र कमी
- (०४) मूळ दार्शनिक सिद्धांत
- (०५) बुद्ध महापुरुष
- (०६) प्रतीक पूजा
- (०७) पाली भाषेत ग्रंथ
- (०८) बोधिसत्वावर विश्वास
- (०९) कठोर सिद्धांत आर्य सत्य व अष्टांगमार्ग पत्करणे हा धर्म संन्यासासाठी
- (१०) अर्हत किंवा निर्वाणपद अंतिम लक्ष
- (११) संन्याशी
- (१२) ज्ञान प्रदान
- (१३) कमी आशावादी

महायान

- (०१) धर्माचे संशोधित स्वरूप
- (०२) त्या व्यतिरिक्त ही उपदेश मान्य
- (०३) कार्यक्षेत्र व्यापक
- (०४) विकसित स्वरूप मान्य
- (०५) देवता प्रतिरूप
- (०६) मूर्तिपूजा; बुद्ध ईश्वराचे प्रतिरूप
- (०७) संस्कृत ग्रंथ
- (०८) बोधिसत्वावर विश्वास नाही
- (०९) मध्यम मार्ग सर्वसामान्यांसाठी
- (१०) बोधिसत्व आरंभी मानणे
- (११) गृहस्थ
- (१२) करुणा प्रधानता
- (१३) जास्त आशावादी

(५) बौद्ध महासभा - प्रथम बौद्ध महासभा
(इ.स.पूर्व ४८७) : महात्मा बुद्धांच्या मृत्यूनंतर बौद्ध भिक्षू-भिक्षुणींसाठी वर्तवणुकीचे नियम करणे आवश्यक होते. यास्तव बुद्धाची वचने भिक्षु व भिक्षुणी यांचे उपदेश यांचे एकत्रिकरण करून नियम निर्मितीसाठी प्रथम बौद्ध सभा महाकश्यप नामक अनुयायाने बोलावली. या सभेला पाचशे अनुयायी लाभले होते. बौद्ध धर्म नियमांविषयी सभेत वादविवाद झाला. या सभेत विनयपिटक आणि धम्मपिटक या ग्रंथाची निर्मिती करण्यात आली.

(६) द्वितीय बौद्ध सभा : बुद्धाच्या मृत्यूनंतर १०० वर्षांनी इ.स.पूर्व ३८७ मध्ये ही सभा वैशाली येथे कालशोकाच्या आश्रयाखाली भरली. वैशालीच्या भिक्षुणी काही अशा प्रथा अवलंबिल्या होत्या की ज्या विनयपिटकाच्या विरुद्ध होत्या व त्या समस्या या बौद्ध सभेत घेण्यात आल्या.

(७) तृतीय बौद्ध महासभा : सम्राट अशोकाच्या काळात पाटलीपुत्र येथे झाली. ही सभा बुद्धाच्या मृत्यूनंतर २३६ वर्षांनी मोगलीपुत्र तिष्ठ याच्या अध्यक्षतेखाली झाली. धार्मिक मतभेद मिटवून प्रमाणित बौद्ध धर्म ग्रंथाची रचना करणे हा या सभेचा उद्देश होता.

(८) चौथी बौद्ध महासभा : सप्राट कनिष्ठाच्या कारकिर्दीत (इ.स. ७८ ते १०१) काश्मीरमध्ये आणि वसुमित्र यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. या सभेत काश्मीर आणि गांधार येथील सर्वस्तिवादी आचार्यांमधील मतभेदांच्या प्रश्नांचे समाधान करण्यात आले. त्रिपिटकावर महाविभाषा ही टीका लिहिली गेली. या सभेने महायान पंथाला मान्यता दिली.

(९) विदेशात बौद्ध धर्माचा प्रसार : बौद्ध धर्माचा प्रसार सिलोन, ब्रह्मदेश, चीन, तिबेट, कोरिया, जपान, नेपाळ येथे झाला.

५.२.७ बौद्ध धर्माचे स्वरूप व वेगळेपण

(१) बौद्ध धर्मियांचे ग्रंथ : थेरवादी बौद्धधर्मीय अनुयायांचा त्रिपिटक हा पवित्र ग्रंथ असून, तो तीन खंडांत विभागलेला आहे - (१) विनयपिटक, (२) सुत्तपिटक, (३) अधिधम्मपिटक हे आहेत. भिक्षुंच्या आचरणाविषयी नियमांसंबंधी बुद्धाची शिकवण आणि संघाच्या विकासातील घटना यांचा समावेश विनयपिटकामध्ये केला आहे. पाच संग्रहांचा किंवा निकायांचा समावेश सुत्तपिटकामध्ये केला आहे. यात बुद्धाची प्रवचने आणि धम्मावरील संभाषणे ग्रंथित केली आहेत. पाच निकाय पुढीलप्रमाणे आहेत - (१) दीर्घनिकाय (दीर्घ प्रवचनांचा संग्रह), (२) मन्ज्ञिमनिकाय (मध्यम आकाराची प्रवचने), (३) संयुत निकाय (संमिश्र प्रवचने), (४) अंगुत्तरनिकाय

(प्रवचने), (५) खुदक निकाय (जातक कथा आणि धम्मपद यासह संकीर्ण वाडमय).

सात ग्रंथांचा अधिधम्मपिटकामध्ये समावेश केला आहे. बौद्धाच्या संकलनाना आणि तांत्रिक संज्ञा यांचे स्पष्टीकरण या ग्रंथांतून केलेले आहे. तसेच तत्त्वज्ञानविषयक आणि मानसशास्त्रीय बाबी या ग्रंथांमधूनच आलेल्या आहेत. धम्मपद, सुत्तनिपात आणि जातक कथा हे बौद्ध धर्मियांचे लोकप्रिय ग्रंथ आहेत. बौद्ध धर्माची तत्त्वप्रणाली आणि बुद्धाच्या पूर्वजन्मासंबंधीच्या जातक कथा श्लोकरूपाने दिलेल्या आहेत. नैमित्तिक गद्य प्रस्तावनेसह बुद्धाची प्रवचने श्लोकरूपाने सुत्तनिपातात दिलेली आहेत. बौद्धांच्या समारंभात भिक्षुंकडून पठण केले जाणारे श्लोक खुदक निकायामध्ये ग्रंथित केले आहेत.

महायान पंथाची महायान सूत्रे किंवा वैपुल सूत्रे हा पवित्र ग्रंथ आहे. बुद्धाच्या सुरुवातीच्या कालखंडात विविध ठिकाणी त्यांनी आशययुक्त प्रवचने दिली होती. त्यांचा समावेश या ग्रंथात केला आहे. बुद्ध आणि बोधिसत्त्व यांच्यामध्ये तत्त्वप्रणालीसंबंधी जी संभाषणे झाली, त्यांचाही समावेश या ग्रंथात केला आहे. 'प्रज्ञा पारमिता सूत्रे' महायानांच्या दृष्टीने महत्त्वाची सूत्रे आहेत. परिपूर्ण ज्ञानप्राप्तीसंबंधी गौतम बुद्धांची प्रवचने या ग्रंथात समाविष्ट केलेली आहेत.

(२) बौद्ध धर्माचे भारतीय संस्कृतीला योगदान : बौद्ध धर्माचा भारतीय संस्कृतीवर व्यापक प्रभाव पडलेला आहे. भारतीय संस्कृतीच्या प्रत्येक क्षेत्रात बौद्ध धर्माने आपला ठसा उमटवलेला आहे. भारतात जरी बौद्ध धर्म लुप्त झालेला असला तरी त्याचा प्रभाव भारतीय संस्कृतीला जीवनदायी सिद्ध झालेला आहे - (१) साहित्यिक योगदान, (२) दार्शनिक योगदान, (३) कला क्षेत्रातील योगदान, (४) संघाची स्थापना, (५) भारतीय संस्कृतीचा प्रसार, (६) राजनैतिक आणि सामाजिक प्रभाव, (७) धार्मिक योगदान.

(३) बौद्ध धर्माशी वैदिक धर्माची तुलना : भारताचा प्राचीनतम धर्म वैदिक धर्म आहे. इ.स.पूर्व सहाव्या शतकात वैदिक धर्माविरुद्ध धार्मिक आंदोलनाच्या परिणामस्वरूप अनेक धर्माचा उदय झाला. या नवीन धर्मात जैन धर्म व बौद्ध धर्म प्रमुख धर्म होते. बौद्ध धर्म आणि वैदिक धर्मात काय फरक आहे, याविषयी विद्वानांत अनेक मतभेद आहेत. काही विद्वानांच्या मते, बौद्ध धर्म आणि वैदिक धर्म पूर्णत: वेगवेगळे आहेत. काही विद्वानांना हे मान्य नाही. विद्वानांच्या मते, महात्मा बुद्ध मुख्यतः समाजसुधारक होते व दुर्योग रूपात धर्म संस्थापक होते. महात्मा बुद्धांनी कोणत्या नवीन धर्माची स्थापना केली नव्हती. त्यांनी प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या रूढी, परंपरा आणि वैदिक धर्मातील

अनिष्ट परंपरा दूर केल्या. त्यांच्या विचारांवर उपनिषदांचा प्रभाव आहे.

(४) बौद्ध व वैदिक धर्माशी तुलना भेद : (१) वेदांची अपौरुषेयता, (२) अनीश्वर व अनात्मवाद, (३) धार्मिक कार्य, (४) अहिंसा, (५) मोक्ष व मोक्षप्राप्ती, (६) धर्मप्रचार, (७) जीवनाच्या प्रति दृष्टिकोन.

(५) बौद्ध व जैन धर्मातील समानता : (१) जैन व बौद्ध धर्म या दोन्हींची पाश्वभूमी आर्य संस्कृती आहे. उभय धर्मावर उपनिषदांच्या विचारांचा प्रभाव आहे, (२) सिद्धांत व उद्देशामध्ये समानता, (३) सामाजिक भेदभावांच्या विरोधी, (४) जीवनाचा दृष्टिकोन, (५) धर्म प्रचारावर भर, (६) अनीश्वरवादी, (७) इतर समानता.

(६) बौद्ध व जैन धर्मातील असमानता : (१) अहिंसा, (२) ईश्वर व आत्मा, (३) मोक्षप्राप्ती, (४) निर्वाण व केवल्य प्राप्तीचे साधन, (५) राजाश्रय, (६) ग्रंथाची भाषा, (७) धर्मप्रचार.

(७) भारतातील बौद्ध धर्म : चौदाव्या शतकाच्या सुमारास भारतातून बौद्ध धर्म लयास गेला. इतर काही ठिकाणी तो काही वर्षे टिकून होता. तरी ज्या देशात बौद्ध धर्म उदयास आला तेथे तो हव्हूहव्हू लयास गेला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) बौद्ध धर्माचा प्रसार जगात अनेक देशांमध्ये झाला. ( )
  - (२) गौतम बुद्धाचे नेतृत्व, साधी शिकवण, सदाचाराला महत्त्व, समानता, राजाश्रय, इत्यादी कारणे बौद्ध धर्माच्या वाढत्या लोकप्रियतेस जबाबदार होती. ( )
  - (३) हीनयान व महायान हे दोन प्रमुख पंथ बुद्ध धर्मात होते. ( )
  - (४) बौद्ध धर्माचा भारतीय संस्कृतीवर फारसा फरक पडलेला नाही. ( )
  - (५) बौद्ध धर्म व वैदिक धर्म सारखेच आहेत. ( )

५.२.८ महाकाव्य कालखंड

प्राचीन भारतीय इतिहासात रामायण व महाभारत या दोन महाकाव्यांचा समावेश आहे. इ.स. पूर्व ३०० पर्यंत त्यांची रचना पूर्ण झाली. रामायण व महाभारतात ५०० वर्षांचे अंतर असावे. ही महाकाव्ये प्राचीन वीर आणि वीरांगनांची पारंपरिक

प्रणय आणि विद्रोह, जय-पराजय व प्राचीन काळातील प्रचलित अनुश्रुतींचा संग्रह आहेत. यातून प्राचीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवनाचे पैलू प्रतिबिंबित होतात.

(१) रामायण : श्लोकबद्ध आदिकाव्य म्हणून रामायणास मान आहे. यात एकूण २४ हजार श्लोक असून, ७ कांड आहेत. राम हा आर्य संस्कृतीचा प्रतिनिधी असून, रावण हा द्रविड संस्कृतीचा प्रतिनिधी आहे. कथानक रघुकुल वंशीय श्रीरामचंद्रांच्या आदर्श चरित्राचे, रामराज्याचे, आदर्श पती-पत्नी, आदर्श भाऊ, आदर्श प्रजावत्सल राजा, प्रजा रक्षक सम्प्राट, साम्राज्य विस्तार कर्ता श्रीरामचंद्र हे सर्व आदर्श आहेत. श्रीरामाद्वारा लोकापवाद म्हणून सीतेचा त्याग, अश्वमेघ यज्ञप्रसंगी घोडा अडविणारे कुश-लव, पुत्रांची ओळख, सीतेचा धरणी मातेचा धावा व धरणीत समावेश अशी ही शोककथा आहे.

आदर्श पुरुष श्रीराम एकवचनी, एकबाणी, एकपत्नी म्हणून स्तुत्य होय. आर्येतर भूमी श्रीलंका इथपर्यंत श्रीराम आर्यांची सत्ता विस्तारतो.

(२) महाभारत : हे एक वीर रसप्रधान महाकाव्य असून, यात मूळतः ८,८०० श्लोक होते. नंतर ते २४ हजार होऊन १८ पर्वात विभागणी झाली. नंतर हे महाकाव्य १ लाख श्लोकांचे बनले. ‘जय’, ‘भारत’ व ‘महाभारत’ हा नाम विस्तार व परिवर्तन ही त्याची व्यापकता सांगतो. त्यात अनेक बाबीं नंतर जोडल्या हे त्यावरून कळते. यात मुख्यतः कौरव-पांडवांची कथा दिली असून, शेकडो उपकथानके आहेत. चंद्रवंश किंवा कुरुवंशाच्या व त्यातून होणारा महाभारताचा संघर्ष, श्रीकृष्णाची भूमिका शांतिदूत म्हणून प्रयत्न व महाभारत युद्ध भूमीवर गीतेचे श्रेष्ठतम ज्ञान देणे, शेवटी सत्याच्या पांडव पक्षाचा विजय होणे, इत्यादी बाबी मांडल्या आहेत. ‘निष्काम कर्म योगाचा’ मार्ग दाखविणारी ‘श्रीमद्भगवत् गीता’ महाभारताचा गाभा आहे. शकुंतला-दुष्यंत, नल-दमयंती, सत्यवान-सावित्री, इत्यादींची कथानके व माहिती, भीष्म, द्रोणाचार्य, कृपाचार्य, विदूर, कुंती, कर्ण, अर्जुन, एकलव्य, गांधारी, द्रौपदी, सुभद्रा, इत्यादी पात्रे खूपच प्रभावी ठरली आहेत.

हे जगातील सर्वात मोठे महाकाव्य असून, त्यात अनेक उपकथा आहेत. या दोन महाकाव्यांतून तत्कालीन राजा, राजसत्ता व त्यांतील परिवर्तने, राजपरिवार, अधिकारी, उत्पन्न व कर प्रणाली, न्यायदान, लोकमताची मान्यता, सैन्य व्यवस्था व शस्त्रास्त्रे, छंद व मनोरंजन यांची माहिती मिळते. तत्कालीन धर्माधिष्ठित समाज, ब्रह्मा-विष्णू-महेश, त्रिदेव, सूर्य, गणपती, दुर्गा, विष्णूचे अवतार, इत्यादींची माहिती मिळते.

क्षत्रियांचे राज्यनीतीचे, युद्ध व जयापजय, शक्ती-युक्तीचे लढणे व युद्धाचे नियम यांची माहिती महाकाव्ये देतात. चातुर्वर्ण, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, प्रौढ विवाह, स्वयंवर, नियोग प्रथा व मान्यता, पोशाख, प्रभावी जीवन, संस्कृत भाषेचा विकास, घूतप्रेम, संगीत नृत्य, ज्योतिष विद्या, अलंकार, शोती, व्यवसाय, इत्यादींची माहिती ही महाकाव्ये पुरवितात.

(३) महत्त्व : रामायण, महाभारत हे भारतीय संस्कृतीशी एकरूप झालेले महान ग्रंथ आहेत. भारतीय समाजजीवनात त्यातील जीवनाचा संस्कार उमटला आहे. देशात व विदेशात (आशिया खंडात) याचा प्रभाव दिसतो. कला, शिल्प, साहित्य, स्थापत्य, संत परंपरा, भक्ती व आदर्श यांतून रुढ झाले आहेत. हे दोन ग्रंथ राष्ट्रीय ग्रंथ असून, प्राचीन भारतीय इतिहास व संस्कृतीचे सार व धर्म, भक्ती, लोकसाहित्य व कलेचा अखंड झारा होत.

(४) चार्वाक : यज्ञसंस्था कर्मकांडावर अधिकाधिक भर देऊ लागल्यामुळे तत्त्वज्ञानाची मूळची बैठक काहीशी शिथिल झाली. लोकांना सत्याचे नीट आकलन होईनासे झाले. असे लोक तत्त्वज्ञानाचा हवा तसा अर्थ लावू लागले. वैदिक तत्त्वज्ञान मूलतःच चुकीचे असल्याचा दावा त्यांनी मांडला. अशा विरोधी लोकांचा एक नवीन पंथच निर्माण झाला. त्या पंथाचे नाव 'चार्वाक पंथ'. या पंथाचा प्रणेता चार्वाक.

चार्वाक पंथाची विचारसरणी थोडक्यात अशी -
(१) जगात परमेश्वर नाही, (२) ऐहिक जग तेवढेच सत्य,
(३) आत्मा, स्वर्ग, पुनर्जन्म, इत्यादी कल्पना खोट्या आहेत,
(४) सृष्टी आपोआप उत्पन्न होते व आपोआप नष्ट होते. असे असल्यामुळे चार्वाक पंथ वेद मानीत नाही. वेद प्रामाण्याला स्वार्थासाठी निर्माण केले असा तो प्रचारही करतो. मानवाचा देह इतर जड वस्तूसारखाच नाशवंत आहे व शेवटी त्याचे भस्मच होते. 'भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुरुः?' असा प्रश्न विचारून चार्वाक पंथाचे लोक पुनर्जन्माची टवाळी करतात. त्यामुळे त्यांचे ध्येय एकच की, आपल्याला लाभलेला हा जन्म उपभोगासाठी आहे. तेव्हा जेवढा सुखोपभोग घेता येईल तेवढा ध्यावा. 'यावज्जीवं सुखं जीतेत् क्रणं कृत्वा घृतं पिवेत्' हे या भोगवादी पंथाचे ब्रीदवाक्य होते.

(५) आजीविक : महावीरांचा पूर्वीचा शिष्य गोशाल मक्खवलीपुत्र याने पुढे एक वेगळा पंथ काढला. परंतु त्याची बरीचशी तत्त्वे महावीरांच्या विचारसरणीवर आधारित अशी होती. श्रीवस्ती नगरीत त्याचे पुष्कळ अनुयायी होते. महावीर धर्म प्रचारक म्हणून १६ वर्षे वावरले असताना गोशालचा मृत्यू झाला. तोपर्यंत दोघांमध्ये बरेच वितुष्ट झाले होते.

(६) अन्य नास्तिकवादी पंथ : महावीरांचा जावई जमाली याने एक वेगळा पंथ काढला आणि दोन वर्षांनंतर

महावीरांच्या दुसऱ्या पंथातील एकाने त्यांच्या विरोधी मते मांडली. अनीश्वरवादी सांछ्य दर्शनाची माहिती षड्दर्शनात पाहावी. इ.स.पूर्व ६ व्या शतकात ईश्वरवादी व निरीश्वरवादी मिळून पाहता ६२ प्रकारचे वाद प्रचलित होते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) प्राचीन भारतीय इतिहासात रामायण व महाभारत या दोन महाकाव्यांचा समावेश आहे. ( )
- (२) भारतीय समाजजीवनात रामायण व महाभारत यातील जीवनाचा संस्कार उमटला आहे. ( )
- (३) चार्वाक पंथाने जगात परमेश्वर नाही, पुनर्जन्म नाही, ऐहिक जग तेवढेच खरे आहे, असे विचार मांडले. ( )
- (४) चार्वाकांच्या मते, यज्ञसंस्था कर्मकांडावर अधिक भर देऊ लागल्याने तत्त्वज्ञानाची मूळ बैठक क्षीण झाली. ( )

५.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

अस्तेय : चोरी करू नये यासाठी जैन धर्म तत्त्वांपैकी एक तत्त्व.

अपरिग्रह : धन, संपत्तीचा संग्रह करण्याची वृत्ती जोपासू नये.

स्याद्वाद / अनेकांतवाद : एखाद्या वस्तूसंबंधी अथवा विषयासंबंधी विचार करताना, सात प्रकारे त्या विचाराचे विषदीकरण करताना त्यात असंगती किंवा परस्पर विरोध असत नाही. हाच सप्तभंगी / स्याद्वाद सिद्धांत होय.

रत्नत्रयी (जैन धर्म) : जैन धर्मतत्त्वातील सम्यक दर्शन, सम्यक ज्ञान व सम्यक चरित्र ही तीन तत्त्वे होते. सम्यक दर्शनाची ८ अंगे, सम्यक तत्त्वाची ८ व सम्यक चरित्राचे आत्म, शरीर, मन यांवर नियंत्रण.

नय सिद्धांत : नय म्हणजे जाणणाऱ्या व्यक्तीचा एक विशिष्ट दृष्टिकोन की ज्यातून, अनेक गुणधर्म असणाऱ्या एकाच गुणधर्मावर लक्ष केंद्रित केले जावे व विधान करावे.

धर्म चक्र प्रवर्तन : गौतम बुद्धाने ज्ञानप्राप्तीनंतर आपल्या सहाध्यार्थीना (५ ब्राह्मणांना) धर्म तत्त्वे व ज्ञान सांगून धर्मप्रसार - प्रचार आरंभ केला. पुढे हे धर्म चक्र फिरु लागले.

निर्वाण : बौद्ध धर्माला ईश्वर मान्य नाही व मोक्षाचे ज्ञान देणारी स्थिती.

केवल ज्ञान : जैन धर्मात केवल ज्ञान मोक्षाकडे नेणारे व जिवांना त्यांची प्राचीनता मांडणारी अवस्था होय.

अष्टांग मार्ग : बुद्धाने चार आर्य सत्ये मांडली. दुःख नाशाथ ८ मार्ग सांगितले.

थेरवाद : या संज्ञेचा अर्थ गुरुजनांची शिकवण, पाली भाषेतील धर्मशास्त्र नियमात जी मूळ शिकवण आहे, तिचे पालन थेरवाद व्यासपीठाचे अनुयायी करतात.

५.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) (✓), (२) (✗), (३) (✓), (४) (✓),
(५) (✓), (६) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✗),
(५) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✗),
(५) (✗), (६) (✓), (७) (✓), (८) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✗),
(५) (✓), (६) (✗), (७) (✓), (८) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✗),
(५) (✗).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓).

५.५ सारांश

इ.स.पूर्व ६ वे शतक क्रांतिकारी शतक असून, विविध कारणांमुळे या शतकात धार्मिक क्रांती घडली.

वैदिक धर्मातील दोष, धर्म चिंतनावर दडपणे, वर्ण व्यवस्था, यज्ञ व खर्चांक विधी, बहुदेवतावाद, इत्यादी कारणे त्यामागे राहिली. इतर संप्रदायाप्रमाणे जैन व बौद्ध विचार प्रवाह जन्मले. जैन धर्माची परंपरा सिंधू संस्कृती ऋग्वेदापर्यंत काही विद्वान मागे नेतात. ऋषभदेव ते पाश्वनाथ २३ तीर्थकर झाले. महावीरांचा क्रमांक २४ वा होय. महावीराने वज्जी गणराज्यातील वैशाली येथे जन्म घेतला. गृहत्याग करून १२ वर्षे खडतर तप-चिंतनातून त्यांना केवल ज्ञान लाभले. त्यांनी महत्वपूर्ण तत्त्वे व शिकवण दिली. ४२ व्या वर्षी ते 'महावीर' म्हणविले गेले व त्यांनी ७२ व्या वर्षी देह त्यागला.

वैदिक धर्मातील वेदप्रामाण्य नाकारले, म्हणून हा धर्म अवैदिक ठरला. जैन तत्त्वज्ञानाला अर्हत प्रवचन, जैन शासन, स्यादवाद, अनेकांतवादी तत्त्वज्ञानही म्हणतात. या धर्मात जीव, अजीव, पुण्य, आश्रव, संवर, निर्जरा, पाप, बंध, मोक्ष, आत्मा पार्थिवांत बंधनात असतो. संबंधामुळे आत्मा बंधनात पडतो. कर्जाच्या आठ प्रवृत्ती असतात. सम्यकदर्शन, सम्यक ज्ञान, सम्यक चरित्र ही 'रत्नत्रयी' होय. मोक्ष मार्गात संवर व निर्जरा या दोन तत्त्वांचे फार महत्व असते. संवरा म्हणजे आत्म्याच्या ठिकाणी नवीन कर्म न होऊ देणे किंवा आस्रावांचा विरोध करणे. निर्जरा म्हणजे कर्मक्षय होत जाणे, ही तत्त्वे लवकरात लवकर कशी प्राप्त होतील, यासाठी सम्यक चरित्र व दानधर्माचा आदर्श दिला आहे. केवळ ज्ञानप्राप्ती करून निर्वाण / मोक्षापर्यंत जाता येते. जैन धर्मानि सृष्टी उत्पत्तीविषयी खूप बारकाईने मत दिले आहे. त्यांचे तत्त्वज्ञान या धर्मशी निगडित ग्रंथातून मांडले आहे.

गौतम बुद्धाचा जन्म शाक्य परंपरेत झाला. त्यांनी महाभिनिक्रमणानंतर तपाचरण करून शेवटी अंतिम सत्य व ज्ञानाचा शोध घेतला. त्यांनी आपली तत्त्वे व धर्म यांविषयीचे तत्त्वज्ञान विकसित केले. या धर्माला ईश्वर मान्य नाही. वेदप्रमाण मान्य नाही. सर्व दुःखम, दुःखसमुदाय, दुःखनिरोध व अष्टांग मार्ग चार आर्य सत्यातून मांडला. सम्यक दृष्टी, सम्यक वाक्, सम्यक संकल्प, सम्यक कर्मात, सम्यक आजीव, सम्यक स्मृती, सम्यक समाधी.

जैन धर्माचे श्वेतांबर व दिगंबर असे दोन पंथ होते. तर बौद्ध धर्माचे हीनयान व महायान असे दोन पंथ होते. बौद्ध धर्माचा प्रसार होण्यासाठी विद्वान, भिक्षू व राजे यांची मदत होते. दोन्ही धर्माच्या धर्मसभा भरल्या. धर्मग्रंथ

तयार झाले. दोन्हीचे भारतीय संस्कृतीला साहित्य, दर्शन, कला, संघ, संस्कृती, समाज, राजनीती व धार्मिक योगदान दिले आहे.

५.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळींत उत्तरे लिहा.

- (१) जैन धर्माचा उदय व विकास कसा झाला, याचा आढावा घ्या.
- (२) जैन तत्त्वज्ञान थोडक्यात स्पष्ट करा.
- (३) श्वेतांबर आणि दिगंबर पंथातील भेद स्पष्ट करा.
- (४) बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान स्पष्ट करा.
- (५) बौद्ध धर्माच्या प्रसाराची कारणे स्पष्ट करा.
- (६) रामायण, महाभारताचे महत्त्व स्पष्ट करा.
- (७) चार्वाक पंथाचे तत्त्वज्ञान विशद करा.

५.७ क्षेत्रीय कार्य

- (१) सर्वेक्षणातून तुमच्या गावातील धर्म व संप्रदायांची माहिती मिळवा व त्याचे सविस्तर टिप्पण तयार करा.
- (२) तुमच्या परिसरात समधर्मभावासाठी काय करता येईल, याविषयी माहिती गोळा करा.

५.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) डांगे सिंधू, बौद्ध धर्म आणि तत्त्वज्ञान
- (२) डांगे सिंधू, जैन धर्म आणि तत्त्वज्ञान
- (३) डॉ. मोरवंचीकर रा. श्री., प्राचीन भारत
- (४) डॉ. भागचंद्र भास्कर, भारतीय संस्कृतीतील बौद्ध धर्माचे योगदान
- (५) डॉ. भागचंद्र भास्कर, जैन दर्शन और संस्कृती का इतिहास

Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University

(Estd. by the Government of Maharashtra and Recognised by the University Grants Commission)

उपलब्ध शिक्षणक्रम Programmes Offered

Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Gardening
- ❖ Foundation in Agricultural Science
- ❖ Preparatory (English Medium)
- ❖ Certificate in Fire & Safety Engg. Management
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Mgmt. (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fabrication (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tourist Guide (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tailoring (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Lathe Operator (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mason (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Plumber (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Two Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Domestic Wireman (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fitter General (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mechanic Radio & Tape Recorder (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Screen Printing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Four Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Refrigeration and Air Conditioning (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in TV & VCD Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Industrial Security Guard (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Photography (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Motor Rewinding (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Computer Operating Skills (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mobile Repairing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Management
- ❖ Certificate in German Language
- ❖ Certificate in French Language
- ❖ Certificate in English Language
- ❖ Certificate in Spanish Language
- ❖ Certificate in Arabic Language
- ❖ Certificate in Chinese Language
- ❖ Certificate in Japanese Language
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Primary (5th to 7th Std)
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Secondary (8th to 10th Std)
- ❖ MPSC/Upsc (Composite) Competitive Examination Guidance Program
- ❖ Foundation Course in Soft Skills Programme
- ❖ Preparatory (Marathi Medium)
- ❖ Certificate Programme in Human Rights
- ❖ Certificate Programme in Early Childhood Care and Education
- ❖ Certificate Programme for Self Help Group Facilitators

- ❖ Certificate Programme in Information & Communication Technology for Teachers
- ❖ Certificate Programme in Content Cum Methodology
- ❖ Certificate in Information Technology
- ❖ Patient Assistant
- ❖ Dai Prashikshan
- ❖ Arogyamitra
- ❖ Home Care Assistant

Online Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Programming Expertise in C
- ❖ Certificate in Data Structure using C
- ❖ Certificate in Oops and C++
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through VB.NET
- ❖ Certificate in Building Web Portals through Asp.Net
- ❖ Certificate in Enterprise Solutions Using J2EE
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through C#
- ❖ Certificate in Visual Programming
- ❖ Certificate in Computer Fundamentals
- ❖ Certificate in Office Tools
- ❖ Certificate in Linux
- ❖ Certificate in JAVA
- ❖ Certificate in Visual Basic
- ❖ Certificate in Oracle
- ❖ Certificate in Computerised Financial Accounting (New)

Offline Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Computer Operations
- ❖ Certificate in Computer Preparatory Skills
- ❖ Certificate in Computer Operations for the Blind
- ❖ Certificate Programme in Counsellor Training

Diploma Programmes

- ❖ Agri Business Management
- ❖ Fruit Production
- ❖ Vegetable Production
- ❖ Floriculture & Landscape Gardening
- ❖ Agro Journalism
- ❖ Horticulture
- ❖ Co-operative Management
- ❖ Co-operative Management (Dairy)
- ❖ Co-operative Mgmt. (Agro-based Co-operatives)
- ❖ Co-operative Management (Banking)
- ❖ Fire Safety Engg. Management
- ❖ Co-operative Management (Self Employment Services Co-op. Institutions)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows 2000 Server)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Linux)

उपलब्ध शिक्षणक्रम
Programmes Offered

- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows Server 2003)
- ❖ Printing Technology and Graphic Arts
- ❖ Fashion Design
- ❖ Interior Designing and Decoration
- ❖ Electrician & Domestic Appliances Maintenance
- ❖ Automobile Techniques
- ❖ Cyber Security
- ❖ Fabrication
- ❖ Electronic Equipment Maintenance & Repairs
- ❖ Air Conditioning & Refrigeration
- ❖ In-Flight Cabin Crew Training & Air Travel Mgmt.
- ❖ Customer Care & Air Travel Management
- ❖ Paithani Weaving
- ❖ Civil Supervisor
- ❖ Mechanical Techniques
- ❖ Gandhi Vichar Darshan
- ❖ Mass Communication & Journalism
- ❖ School Management
- ❖ Communication Engineering
- ❖ Computer Technology
- ❖ Industrial Electronics
- ❖ Instrumentation Engineering
- ❖ Mechanical Engineering
- ❖ Production Engineering
- ❖ Automobile Engineering
- ❖ Thermal Engineering
- ❖ Yogashikshak
- ❖ Medical Laboratory Technician
- ❖ Ophthalmic Technical Assistant
- ❖ Computing
- ❖ Advance Diploma in Computing
- ❖ Bachelor of Arts in Mass Communication & Journ.
Technologies (Windows Server 2003)
- ❖ Bachelor of Library & Information Science
- ❖ Bachelor of Education
- ❖ B.Ed. (e-Education)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Technology)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Bachelor of Science (Actuarial Science)
- ❖ Bachelor of Science (Medical Laboratory Tech.)
- ❖ Bachelor of Science (Optometry)
- ❖ Bachelor of Science (Business Information Systems)
- ❖ Bachelor of Computer Applications
- ❖ Bachelor of Design (Interior Design)
- ❖ Bachelor of Architecture (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Marine Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Electronics & Telecommunication Engg. (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Mechanical Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B.Sc. in Nautical Science

Post Graduate Diploma Programmes

- ❖ Post Graduate Diploma in Advanced Pedagogy
- ❖ Hospital and Health Care Management

Post Graduate Programmes

- ❖ Master of Business Administration (Hospitality Mgmt.)
- ❖ Master of Business Admin. (Insurance and Banking)
- ❖ Master of Business Administration (General: HRD, Finance & Marketing)
- ❖ Master of Commerce
- ❖ Master of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Food Processing & Preservation)
- ❖ Master of Library & Information Science
- ❖ Master of Education
- ❖ Master of Arts (Education)
- ❖ Master of Architecture (General)
- ❖ Master of Architecture (Construction Mgmt.)
- ❖ Master of Architecture (Environmental Architecture)
- ❖ Master of Architecture (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Science (Bio-Technology)
- ❖ Master of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Master of Science (Actuarial Science)
- ❖ Master of Science (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Arts (Subject Communication)
- ❖ Master of Arts (Educational Communication)
- ❖ Master of Arts (Distance Education)
- ❖ Master of Commerce (Subject Communication)
- ❖ Master of Science (Subject Communication)

Degree Programmes

- ❖ Bachelor of Science (Horticulture)
- ❖ Bachelor of Science (Agriculture)
- ❖ Bachelor of Commerce (Marathi Medium)
- ❖ Bachelor of Commerce (English Medium)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Hotel and Tourism Management)
- ❖ Bachelor of Business Admin.(Insurance and Banking)
- ❖ Bachelor of Co-operative Management
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Commerce (Finance and Accounts)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel Mgmt.& Catering Operations)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Science (Media Graphics & Animation)
- ❖ Bachelor of Arts